

फेब्रुवारी-मार्च २०२२

विनाशकालावर २०२१-२२
वर्ष ७२७, पृष्ठा ६०-६८
संस्कृत-भाषा-आचार्य शर्मा २०२३

UCC-CARE Listed Research Journal
ISSN- 2395-5503
RNI No. MAH/MAR/2008/2-1290/27-9-07

वाहवली विद्यापीठ व प्रत्यक्षसंशोधने मंडळ

सन्मति

मूल्य २५/-

श्रीमद् आचार्य कुंदकुंददेव यांची लयीभूमी पीपूरमल्ल (तमिळनाडू)
व येथील शैलीत्कीर्ण आचार्यश्रींच्या चरणयातुकां

सन्मति : फेब्रुवारी-मार्च २०२२ : ०१

सत्प्रेरणा-शुभाशीर्वाद

प.पू. गुरुदेव १०८ श्री
समतभद्र महाराज

उन्नतं मानसं यस्य, भाग्यं तस्य समुन्नतम् ।

सन्मति

पो. बाहुबली, जि. कोल्हापूर
पिन-४१६ ११० ☎(०२३०) २५८४४२२

संस्थापक-संपादक

स्व. ब्र. माणिकचंद भीसीकर
एम. ए., न्यायतीर्थ

फेब्रुवारी-मार्च २०२२

○ वर्ष: ७२ वे ○ पुष्प ७वे, ८वे

□ वार्षिक वर्गणी : १५१/-

□ द्वादशवर्षीय वर्गणी : १५०१/-

○ संपादक मंडळ ○

○ प्राचार्य, श्रीधर हेरवाडे, एम.ए., बी.एड्.

○ डॉ. नेमिनाथ शास्त्री, एम.ए., बी.एड्., पीएच.डी.

○ सुश्री प्रज्ञाताई डोणगांवकर, कारंजा, बी.एस्सी.

○ डॉ. लीना चवरे, कारंजा, एम. ए. पीएच.डी.

○ श्री. गुलाबचंद बोराळकर, वेरूळ, शास्त्री, एम.ए. बी.एड्.

बँक खात्याचे विवरण -

Bank Name-ICICI Bank, Branch- Bahubali IFSC- ICIC0006388

* Shri Bahubali Vidyapeeth - A/C No- 638801700001 (80G करपात्र सवलतीकरिता)

* Shri Bahubali Brahmacharyashram- A/C No- 638801700002 (सन्मतिसाठी वर्गणी, दानराशी पाठविण्याकरिता Shri Bahubali Brahmacharyashram या खात्याचा वापर करावा.)

● अनुक्रमणिका ●		
०१. आचार्य कुंदकुंद	०४	०६. आमचे दादा - सरस्वतीपुत्र प्रा. रणदिवे २९
०२. प्रवचनसार: जीवनस्वातंत्र्याची कला	०७	०७. 'जैन इतिहासाची पाने' ३०
०३. अलौकिक जीवनयात्री (भाग : २) १२		०८. गांधीजींच्या शब्दांत श्री राजचंद्र यांचे जीवन.. ३१
०४. जैन आचार्य परंपरा (लेख क्र. १२) १४		०९. मागील अंकाविषयी अभिप्राय..... ३६
०५. Understanding Jainism through Jain Architecture and Planning २३		१०. जैन कथासाहित्य आणि 'परहिंद च कादव्व' ३७
०५. कृतज्ञता २८		११. व्रतरक्षा - धर्मरक्षा-.. ४१
		१२. वियोग-वार्ता, विशेष वार्ता ४२

अध्यातम कीर्तन

(लेखक-ब्रह्मचारी नित्यानन्द शास्त्री, पारसनाथ)

श्वास श्वास में सुमरन करले, करले आतम ज्ञान रे ॥
ना जाने किस श्वास में बाबा, मिल जाये भगवान रे
अनादि काल से भूला चेतन, निज सरूप का ज्ञान रे ॥
जीव देह को एक गिने बस, इससे तू हैरान रे
शुभ को शुद्ध मानकर प्रानी, भ्रमत चतुर्गति माहि रे ॥
कभी नरक में हुआ नारकी, कभी स्वर्ग में देव रे
कभी गया तिर्यच गति में, कभी मनुज पर्याय रे ॥

चौरासी का स्वांग धरें पै किया न भेद विज्ञान रे
भारी भूल भई अब चेतो, सतगुरु रहे समझाय रे ॥
भारी भूल भई अब सोचो, सतगुरु रहे जगाय रे
यह अवसर यदि चूक गया तो, बार-बार पछताय रे ॥
सत् को समजो समकित धरलो, होगा भव से पार रे
इससे सुन्दर और न कोई, हित साधन का द्वार रे ॥

जैन कथासाहित्य आणि 'परहिंद च कादव्वं' मधील जैन जीवनदृष्टी

डॉ. सतीश कामत फोंडाघाट (सिंधुदुर्ग)
चलभाष ९४२२१३७२५२

प्रास्ताविक-

जैन धर्म हा भारतातील अतिप्राचीन धर्म आहे. धर्मप्रसार करणे, ज्ञानसंवर्धन करणे, समाजमनावर सुसंस्कार करणे या हेतूने प्राचीन व अर्वाचीन काळात जैन साहित्य लिहिले गेले. विविध भारतीय भाषेत हे साहित्य आज उपलब्ध आहे. प्राचीन काळी जैनांचे जे साहित्य आकाराला आले त्याला 'श्रमण साहित्य' म्हटले गेले आहे. श्रमण साहित्य हे वेदबाह्य असून लोकभाषेत धर्म सांगण्यासाठी आणि धर्मप्रसारासाठी त्याचा जन्म झालेला आहे. भगवान महावीर यांनी प्रबोधन कार्यासाठी लोकभाषेचा स्वीकार केला. अर्धमागधी, शौरसेनी, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, हिंदी, गुजराथी, राजस्थानी, तमिळ, कन्नड, मराठी या भाषेत साहित्यनिर्मिती करण्याचे कार्य जैन धर्मातील मुनी, साधक आणि श्रावक यांनी केले आहे. संगीत, आयुर्वेद, राजनीती, काव्य, गणित, कोश, व्याकरण अशा वैविध्यपूर्ण विषयावर प्राचीन काळात जैन लेखकांनी ग्रंथनिर्मिती केल्याचे दिसते. यावरून भारतीय भाषांचा आणि साहित्याचा विकास घडविण्यात जैन साहित्यिकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिल्याचे स्पष्ट होते.

प्राचीन काळापासून समृद्ध साहित्य परंपरा लाभलेले जैन साहित्य अर्वाचीन काळातही तितकेच तेजस्वीपणे समोर येते. एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजी भाषेच्या परिचयाने अनेक नवे साहित्य प्रकार उदयाला आले. जैन परंपरेतील नवशिक्षित लेखक, कवींनीही कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, चरित्र, आत्मचरित्र यासारखे आधुनिक साहित्यप्रकार हाताळले. त्यातून आपल्या भावभावनांचे आविष्करण केले. जुन्या नव्याची सांगड घालणारे जैन साहित्य स्वतःचे वेगळेपण जपताना दिसते. याच पार्श्वभूमीवर एकोणिसाव्या शतकातील जैन कथा साहित्याचा परामर्श घेता येईल.

१९ व्या शतकातील जैन कथासाहित्य

'भारतीय साहित्यात धर्मप्रसारासाठी कथांचे उपयोजन करणारा जैनधर्म हा महत्त्वाचा धर्म आहे' असे मत डॉ. गोमटेश्वर पाटील यांनी जैन कथा साहित्याची मीमांसा करताना नोंदवलेले असून ते अगदी योग्य आहे. जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रसार प्रचार करणे या प्रमुख उद्देशाने जैन कथा लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यातूनच चरित्रकथा, आख्यानकथा, व्रतकथा, बोधकथा, कथाकाव्य, आत्मचरित्रे, पौराणिक कथा, रूपककथांचा जन्म झाल्याचे दिसते. जैन तत्त्वज्ञान प्रसृत करणाऱ्या अशा अनेक कथा एकोणिसाव्या शतकात लिहिल्या गेल्याचे निदर्शनास येते.

चांगल्या कर्माने दुष्कर्मावर मात करता येते असा संदेश 'कोटीभट श्रीपाल' कथेतून मिळतो. तर 'अंजनचोराची कथा' या कथेतून णमोकार मंत्राच्या उच्चाराने दृष्ट व्यक्तीचाही कसा कायापालट होतो याचे दर्शन घडते. याचप्रकारे 'महासती मैनासुंदरी', 'पट्टराणी उपरंभा', 'राजुल नेमी' या कथांमधून वैराग्य, मोक्षप्राप्ती, कर्मसिद्धांत इत्यादी जैन तत्त्वज्ञान सांगितलेले आहे.

शांतिनाथ नांदे यांनी 'कथा कौमुदी' या संग्रहात अष्टांगमार्ग, पंचाणुव्रते, पंच पापे, चार दाने आदीचे महत्त्व सांगितले आहे. नैतिक कथासंग्रह बोध, नीति, उपदेश यावर भर देतो. 'दशधर्मपर्वकथा' मधील कथा ब्रह्मचर्य, त्याग, संयम, सत्य, क्षमा इत्यादी दहा अंगाद्वारे मानवी जीवन कसे उन्नत होते यावर भाष्य करतात. जैन धर्मांमध्ये व्रतकथांना पूजनीय मानले जाते. श्रावक कथांतून मोक्षमार्गाविषयी विवेचन केले आहे. पंचाणुव्रते, दानव्रते यातून जैन तत्त्वज्ञान मांडले आहे. 'श्रीजीनगुणसंपत्ती व्रतकथा' हे शिक्षा व गुणव्रतांचे महत्त्व सांगते. याचबरोबर दानकथा, फलकथा, ग्रहणकथाही धर्मप्रचार प्रसारासाठी पूरक असल्याचे दिसून येते. 'अमरकथा' हा बाल संस्काराच्या दृष्टीने

आणि 'कथामंदिर' हा सत्यधर्म निरूपणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा कथासंग्रह मानला जातो. थोडक्यात अशा अनेक कथा जैन तत्त्वज्ञानाचे सूचन करण्यासाठी लिहिल्या गेल्या आहेत. आधुनिक जैन कथांतून ही जैन संस्कृती आणि तत्त्वज्ञान यांचे दर्शन घडते. या कथांतून समकालीन मध्यमवर्गीय जाणिवा व्यक्त झाल्याचे दिसते. 'मनीषा' या लघुकथासंग्रहातून जैन धर्माविषयी उपदेश केल्याचे दिसून येते. त्यातील 'मैत्री', 'जमीन' या कथा यादृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. नलिनी शहा यांची 'भाग्यरेषा' या कथेतून सदाचाराची महती विशद केली आहे. तर कुरुंदवाडे यांची 'वसुली' कथा आणि बलराज संघई यांची 'पुनीत' ही कथा अहिंसा परमो धर्माचे महत्त्व सांगते. तसेच श्रेणिक अन्नदाते यांचा 'पुनीत' हा कथासंग्रह जैन आचारधर्म व तत्त्वज्ञान यासाठी वाहिल्याचे लक्षात येते.

'वृत्ती', 'गिरनार', 'अभिषेक' हे या काळातील महत्त्वाचे जैन कथासंग्रह आहेत. या संग्रहातील कथा मानवी जीवनाच्या कल्याणासाठी उपदेश करतात. कर्मसिद्धांत, सदाचार, सद्विचार दशधर्म, दान, शील, व्रते या जैन तत्त्वज्ञानाची मांडणी करण्यात उपरोक्त कथा आणि कथासंग्रह यशस्वी झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. त्या पार्श्वभूमीवर श्रेणिक अन्नदाते संपादित 'परहिंद च कादव्वं' या कथासंग्रहाची सविस्तरपणे चिकित्सा करता येईल.

'परहिंद च कादव्वं' मधील जैन तत्त्वज्ञान

'परहिंद च कादव्वं' हा समकालीन मराठी जैन साहित्यप्रवाहातील एक महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह आहे. जैन कथांचा 'पुनीत' हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध केल्यानंतर १९९८ मध्ये श्रेणिक अन्नदाते यांनी परहिंद च कादव्वं या कथासंग्रहाचे संपादन केले आहे. जैन समाजाची संस्कृती आणि परंपरा यांचे दर्शन घडविण्याचा लक्षणीय प्रयत्न या संग्रहाद्वारे केला गेला आहे. जैन जनजीवनाचे चित्रण हा मुख्य उद्देश डोळ्यापुढे ठेवून वेगाने बदलणाऱ्या विविध वृत्ती प्रवृत्तींचे रेखाटन कथाकारांनी केलेले आहे 'परहिंद च कादव्वं' हा शौरसेनी प्राकृत भाषेतील शब्द आहे. 'शक्य होईल तेवढे परहित केले पाहिजे' असा त्याचा अर्थ आहे. प्रस्तुत संग्रहातील सर्वच कथांमधून हे सूत्र आढळून येते. त्यामुळे कथासंग्रहाच्या शीर्षकाची समर्पकता पटते.

'परहिंद च कादव्वं' या संग्रहात एकूण १५ कथा

आहेत. प्राचार्य डी. डी. मगदूम, लीला शहा, निलम माणगावे, आ. क. कुरुंदवाडे, विजय आवटी, सुमेर जैन, संतोष मुळावकर, मीना गरीबे, सुरेखा शहा, श्रेणिक अन्नदाते इ. दिग्गज कथाकारांनी त्या लिहिलेल्या असल्या तरी त्या केवळ जैन धर्मापुरत्या, जैन समाजापुरत्या सीमित नाहीत. उलट माणूस हाच केंद्रबिंदू मानून कथांचा परीघ अधिकाधिक व्यापक करण्याचा प्रयत्न कथालेखकांनी केल्याचे जाणवते. या कथांविषयी अभिप्राय नोंदवताना प्रा. वैजनाथ महाजन म्हणतात, 'धर्म व्यवहारातून आदर्श वर्तन प्रकट व्हावे व तेच वर्तन समाजाचे आदर्श बनून समोर यावे अशी अपेक्षा यातील साऱ्या कथा प्रकट करतात'. यावरून या कथालेखनामागे एक धर्म प्रेरणाही आहे, हे समजून घेतले पाहिजे, जैन साहित्य निर्मितीचा हेतू धर्मप्रसार करणे, जैन संस्कृतीचे जतन संवर्धन करणे, समाजाच्या मनावर सुसंस्कार घडविणे हा आहे. सृष्टिकर्ता परमेश्वर अस्तित्वात नाही, आत्मा कर्मनि फळ भोगतो, कर्ममुक्ती म्हणजे मोक्ष ही श्रमणधर्माची वैशिष्ट्ये जैन साहित्यात आढळतात. अहिंसा तत्त्व हे तर जैन धर्माचे प्राणभूत तत्त्व आहे. यासंदर्भात डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणत. 'भारतीय संस्कृतीलाच नव्हे तर विश्वसंस्कृतीला अहिंसेची अमूल्य देणगी जैन धर्माने दिली' याशिवाय जैन धर्माने अनेकांतवाद ही भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या तत्त्वज्ञानाला दिलेली अमोल अशी देणगी आहे. सर्वदा सज्जन पुरुषांशी संगती, सत्प्रवृत्त लोकांचे चारित्र्यवाचन, सर्वांशी हितमित्रप्रिय भाषण, आत्मस्वरुपाचे एकाग्रपणे चिंतन ही जैन जीवनसृष्टी या कथासंग्रहातून प्रत्ययाला येते. प्राचीन जैन साहित्याच्या एका श्लोकात म्हटले आहे.

'आदहिंद कादव्वं'

'जदि सक्कइ परहिंद च कादव्वं' (गुरुवाणी) त्याचा अर्थ आत्महित हे कर्तव्य खरे, तथापि जेव्हा शक्य होईल तेव्हा परहितही पाहिले पाहिजे असा आहे. उपरोक्त जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रत्यय प्रस्तुत कथासंग्रहात जागोजागी येतो.

'परहिंद च कादव्वं' मधील जैन समाजजीवन 'नव मंदिर' या सौ. निलम माणगावे यांच्या कथेत सांगली-कोल्हापूर परिसरातील जैनसमाजाच्या संस्कृतीचे दर्शन घडते. बारा दिवस सुतकी वातावरणात राहिलेली नायिका बाहेर पडते. प्रभू दर्शनाने मानसिक

समाधानाची ज्योत अंतःकरणात प्रज्वलीत होऊन कोध, राग, लोभ आदी विकारांपासून काही काळ मुक्ती मिळते याची प्रचिती तिला मंदिरात प्रवेश केल्यावर येते. सासऱ्या पाठोपाठ सासूबाईही निवर्तल्या आणि घरातील नात्यातील लोकांनी आपले खरे रूप दाखवायला सुरुवात केली. सासूबाईनी अंगी बाणवलेला चांगुलपणा, माणुसकी, आपलेपणा, संयम, शांतवृत्ती, उदार स्वभाव कुणीच स्वीकारला नाही. शेवटी आदिनाथाच्या चरणी व्रत घेताना नायिका 'मालू' सासूबाईच्या आठवणींखातर एखादा पदार्थ वर्ज्य करण्याऐवजी त्यांची आठवण म्हणून त्यांनी जोपासलेल्या उत्तम गोष्टी व्रत म्हणून स्वीकारते. वाईट वागणाऱ्यासोबत वाईट न वागता शक्य तितके परहित करण्याचा संकल्प मालू करते. ही कथा जैन कुटुंबातील भाव जीवनाचे, रुढी परंपरा आणि संघर्षाचे चित्रण करणारी आहे.

प्राचार्य डी. डी. मगदूम यांच्या दोन कथा प्रस्तुत संग्रहात आहेत. 'मूल्य' या कथेत त्यांनी शैक्षणिक संस्थांमध्ये घुसलेल्या राजकारणाचा ऊहापोह केला आहे. एका निःस्पृह समाजसेवकाची मुलगी उषा चौगुले या राजकारणाचा बळी ठरते. सत्य, संयम, अहिंसा, अनेकांत विचार या मूल्यांवर आधारित शिक्षण महाविद्यालयीन स्तरावर दिले पाहिजे या हेतूने उषाच्या वडिलांनी कॉलेजची स्थापना केली होती. परंतु प्राचार्य सकळे, बेले आदी कृतघ्न मंडळींनी येथे स्वार्थ, द्वेष, असूया, मत्सर, अहंकार याचीच बीजे पेरली. त्याचा त्रास सरळमार्गी उषा, प्रा. शशिकांत पाटील यांना झाल्याचे दिसते. थोडक्यात मानवी कल्याणाची मूल्ये रुजावीत असा संदेश देणारी ही कथा आहे. प्राचार्य मगदूम यांची 'देऊळ' ही कथाही जैन अध्यात्म ठसवणारी आहे. माणसाला श्रेष्ठ मानणारा या कथेतील 'श्रीकांत', 'दुसऱ्याला दुःख होईल असे बोलणे म्हणजे एक प्रकारची हिंसाच आहे', (पृ. २७) असे मानतो. व्यसनाधीन झालेल्या भूत पिशाच्च, देवदेवस्की करणाऱ्यांची त्याला कीव येते. त्यांच्यात सुधारणा व्हावी म्हणून तो घडपडतो. तो जैन अध्यात्माचा सच्चा पाईक आहे म्हणूनच तो त्याला मिथ्याचरण, मिथ्या देवाची पूजा करणे पसंद नाही. अंधश्रद्धा, रुढी परंपरा, अज्ञान यांच्या तो विरोधात आहे. असा हा श्रीकांत पेचात सापडतो. शास्त्र शाखेचा विद्यार्थी असलेला

श्रीकांतचा मुलगा 'अजित' शेतात सापडलेली देवाची मूर्ती बांधावर स्थापित करतो. तिचे देऊळ बांधतो. त्यामुळे भक्तांची गर्दी होऊ लागते व शेतीचे नुकसानही व्हायला लागते. हा पेच बसाप्पाच्या सांगण्याप्रमाणे दुसरे देऊळ बांधून सुटतो. आता भक्तांची गर्दी रस्त्याकडेला बांधलेल्या नव्या देवळात होवू लागते. शेवटी श्रीकांत त्रासमुक्त झाल्याचे दिसते. प्राचार्य मगदूम यांच्या या दोन्ही कथांतून जैन तत्त्वज्ञान भरभरून मांडलेले आहे.

लीला शहा यांची 'मृत्यु महोत्सव' ही कथा निसर्गावर झाडाफुलावर प्रेम करायला शिकवणारी आहे. त्यांचीच 'तेवते निरंजन जळालेली नोट' ही कथा मानवप्रेम शिकवणारी आहे. रस्त्याच्या कामावर मजूरी करून उपजिविका करणाऱ्या लोकांबद्दलचा कळवळा येथे लेखिकेने व्यक्त केला आहे. सुखात लोळणाऱ्यांचा आणि उपासपोटी मरणाऱ्यांचा असे दोन वर्ग आहेत. पहिला वर्ग दुसऱ्या वर्गाचे शोषण करून सुखे उपभोगतो असे नायिकेला वाटते. म्हणून तिला मजूरांच्या जीवावर खूप कमाई केलेल्या भावाचाही राग येतो. व्यक्तीने स्वतःबरोबर इतरांच्याही जगण्याचा विचार करावा, हे सूत्र या कथेत दिसते.

अब्दुललाट सारख्या खेड्यात राहणारे आ. क. कुरंदवाडे हे एक लेखक आहेत. ऊस, शेती, ऊसतोड कामगार, साखर कारखाना यांच्याशी त्यांचा निकटचा संबंध आहे. म्हणूनच ऊसतोड कामगारांच्या वेदना त्यांनी आपल्या कथेतून मुखर केल्या आहेत. कथेचा नायक कारखान्याचा वसूली अधिकारी आहे. कारखान्याकडून पैसे घेऊन कारखान्याकडे बैलगाडी न लावणाऱ्या 'राहु'कडे तो वसुलीला जातो. राहु आपली कर्मकहाणी सांगतो. दुःखी आणि कष्टी झालेला नायक स्वतः राहुचे पैसे भरतो. अशाप्रकारे वसुली अधिकारी असलेल्या नायकाकडे मानवतेचे दर्शन घडते.

'काहीही झाले तरी धर्म सोडू नका, संकटे येतात पण ती फार काळ टिकून राहत नाहीत, वस्ती करीत नाहीत. ती निघून जातात. म्हणून संकट आले असताही न डगमगता शांत संयमाने राहावे असा लिलावतीचा संदेश देणारी विजय आवटी यांची 'वाट वळणाची' ही कथा प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि कष्ट या गुणांचे दर्शन घडविते. 'सत्त्वेषु मैत्री गुणीषु प्रमोद या व्रताचे दर्शन घडविणारी जैन यांची कथाही तितकीच

महत्त्वपूर्ण आहे. जिनप्रिया प्रियवंदा आणि त्यांच्या दोन मैत्रिणी यांच्या कार्याचे दर्शन घडविणारी ही कथा आहे. 'आमच्या अहिंसात्मक व प्राणीमात्रांशी प्रेम करण्याच्या कार्यात जर कुणी दडपशाहीने अंतराय आणिले तर आम्ही आमच्या प्राणांची आहुती देऊन आमचे कर्तव्य पार पाडू' या उदात्त विचाराने त्यांनी सेवेचे व्रत घेतले आहे. जैन सन्यासिनी असलेल्या या चौघींनी आदिवासींचे हितकल्याण आरंभल्याचे दिसून येते.

'जे काही चांगले वाईट फळ आपल्याला भोगावे लागते ते आपल्याच शुभ-अशुभ कर्मांमुळे ! 'या जिनवाणीच्या अमृतवचनांनी 'भाग्यवान' या कथेची सुरुवात होते. शास्त्राभ्यास करूनही अंधश्रद्धेत फसलेली 'निर्मलाबाई' स्वातीला 'अभागी ठरवतात. तिच्या नियोजित वराचा अपघात झाला आहे. परंतु शिरीष तिला 'भाग्यवान' मानतो आणि स्वतः तिच्याबरोबर लग्न करण्याची इच्छा व्यक्त करतो. मीना गरिबे यांनी धर्मवर्तनातून आदर्शवर्तन करणाऱ्या अशा व्यक्तिरेखा चित्रित करून जैन तत्त्वज्ञान मांडले आहे. धुक्यात उजळली वाट' या कथेत जैन कुटुंबातील रुढी परंपरांचे दर्शन घडते. देव, पूजा, धर्म, णमोकार मंत्र, सुप्रभाती होणारा अभिषेक, आरती इ. संदर्भ या कथेत येतात. अमेरिकेत राहणारा 'भरत' हा सुरेखा शहा यांच्या कथेचा नायक आहे. त्याची आई कमलाबाई अमेरिकेतल्या घरात पार्श्वनाथाच्या मूर्तीची स्थापना करते. परंतु पार्श्वनाथ संस्कृतीचा आघात जैन संस्कृतीवर इतका जोरकसपणे होतोय की त्यात जैन संस्कृतीचे भविष्य हरवून जाण्याची भीती निर्माण झाली आहे. जैन कुटुंबातील सांस्कृतिक संघर्षांचे व मूल्य विचाराचे जागरण करणारी ही कथा आहे.

प्रस्तुत कथासंग्रहाचे संपादक श्रेणिक अन्नदाते यांच्या तीन कथा इथे वाचावयास मिळतात. कथासंग्रहाचे शीर्षक 'परहिंद च कादव्वं' या शीर्षकाची कथा त्यांचीच आहे. या कथेत जैन मुनीश्री आणि श्रावक - श्राविका यांच्यातील संबंधांवर कथाकाराने प्रकाश टाकला आहे. मुनिश्रींनी श्रावकाच्या अडीअडचणी जाणून घेतल्या पाहिजेत. म्हणजे परहितही कर्तव्यच आहे असे समजून कार्य केले पाहिजे. सर्वांनी आपआपल्या मनातील एकमेकांबद्दलचा ईर्ष्याभाव, क्रोधभाव, द्वेषभाव सोडून एकमेकांकडे वात्सल्याने बघितले पाहिजे असा उपदेश मुनिश्रींच्या

तोंडून प्रस्तुत कथेत ऐकायला मिळतो. 'मुद्रांकित' या कथेत स्त्री-पुरुष दोघांकडेही सारखेच आत्मसामर्थ्य आहे, हे सूचित केले आहे. शिवाय आपले दुःख विसरून सुदीपला मदत करणारी मनिषा मालुसरे - सावंत ही इथे लेखकाने रेखाटली आहे. 'परीक्षा' या कथेतील चारुशीला आणि नरेंद्र यांनी विद्यादानाचे ध्येय स्वीकारून, तीच प्रेमाची फलश्रुती मानली आहे. संसारपाशात न गुरफटता गुरुकुलाची आजन्म सेवा करायची हेच जीवनध्येय त्यांनी मानले आहे.

समारोप

थोडक्यात सारांशरूपाने असे म्हणता येते की प्रस्तुत संग्रहातील कथा धर्म व्यवहारातून आदर्श वर्तन प्रकट व्हावे व तेच वर्तन समाजाचे आदर्श बनून समोर यावे अशी अपेक्षा व्यक्त करतात. या कथांतील प्रमुख व्यक्तिरेखा समाजातील दुःख निवारण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या, समाजाच्या जडणघडणीकरिता झटणाऱ्या अशा आहेत. पश्चिम महाराष्ट्र आणि बेळगांव पट्ट्यातील मराठी जैन समाजाचे, भाव भावनांचे, सामाजिक- कौटुंबिक संघर्षांचे चित्रण प्रस्तुत कथासंग्रहात आले आहे. वैचारिकदृष्ट्या गोंधळलेल्या आणि पुरेशा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव असणाऱ्या अस्थिर, अगतिक जैन समाजजीवनाचे चित्रण ही या कथासंग्रहाची जमेची बाजू आहे. जैन समाजातील स्त्रीजीवनही या संग्रहामुळे अधोरेखित झाले आहे. एकूण आत्महिताबरोबर परहितही महत्त्वाचे आहे, हा जैन आध्यात्मिक दृष्टिकोन मांडण्यात समकालीन मराठी जैन कथासंग्रह 'परहिंद च कादव्वं' यशस्वी ठरला आहे, असे म्हणता येते.

संदर्भ साधने :

१. परहिंद च कादव्वं, संपा. श्रेणिक अन्नदाते सुमेरु प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९८८
२. व्रती, संपा. श्रेणिक अन्नदाते
३. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, ह. श्री. शेणोलीकर, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०११
४. जैन साहित्य आणि संस्कृती, संपा. निर्मलकुमार फडकुले, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
५. मराठी जैन साहित्य, गोमटेश्वर सातगोंडा पाटील, भारतीय ज्ञानपीठ, नवी दिल्ली, २०१८

SJIF Impact Factor - 5.67

40

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

August 2022 Special Issue 06 Volume III

Chief Editor : aimrj@aimrj.com
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

August 2022 Special Issue 06 Volume III

E- ISSN 2582-5429

SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

August 2022

Special Issue 06 Volume III

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.67

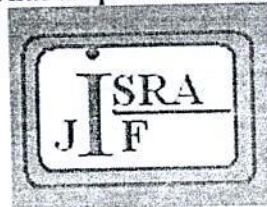

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-
Database System

An International Digital and Virtual Library

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,

Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	Feminist Issues and their Circumstances in Ki. Rajanarayanan's Short Stories	Dr. M. Kanika Priya	05
2	Impact of Information Technology in Banking Sector	Dr.Sonali P. Kumre	08
3	Air Pollution Tolerance Index Of Few Plants Growing In Solapur City (India)	Shaikh Nilofar Rashid Mujawar Jainu Hamid	14
4	Environmental Protection in India: Legislative Development and Judicial Appreciation	Uzma Abbas	19
5	Emergence of Neuter-ism : A Paradigm of Neutral-ism	Bitika Paul	23
6	Man-Woman Relationship in Vijay Tendulkar's <i>The Vultures</i> and <i>Kamala</i>	Dr. P.B. Patil	28
7	Indian Agriculture and Impact of Globalization	Dr. Sunil Kumar Verma	33
8	Evolution Of India's Nuclear Policy Since Independence	Dr. Neelam Chourey Om Yamini	38
9	Observance of Marxist Elements in Satish Saykar's <i>Locked Country Loaded Silence</i>	Mr. Mane Akarshan Vijay	42
10	NREGA : An Introduction	Nupur Wagh	46
11	नयी सदी की स्त्री आत्मकथा: चुनौतियाँ और सम्भावनाएं	विजय कुमार	49
12	डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गज़लों में सामाजिक बोध	डॉ. भारती बी. वळवी (वाघ)	51
13	समसामयिक युग में हिंदी गज़ल में व्यक्त आम आदमी का चित्रण	डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा	54
14	वेश्याओं के जीवन पर केंद्रित एक यथार्थवादी उपन्यास 'सलाम आखिरी	प्रीति पवार	56
15	ब्रिटिशकालीन भारत में स्त्री शिक्षा की स्थिति एवं विकास	योगेश	59
16	अपशिष्ट प्रबंधन व्यवस्था - एक अध्ययन	अमिता जायसवाल	65
17	मध्य प्रदेश के आर्थिक विकास में खनन एवं खनिज की भूमिका	नैन्सी अग्रवाल	68
18	खेल में सर्वाधिक महत्वपूर्ण: शारीरिक अथवा मानसिक विकास	प्रो. रिचा सिंह / अनन्या तिवारी	71
19	हिंदी साहित्य में मजदूर एवं किसान विमर्श	डॉ. संतोष रायबोले	75
20	हिंदी सिनेमा और स्त्री	शैक अफरोज	78
21	सिनेमा, जीवन मूल्य और सिने लेखक जयप्रकाश चौकसे	श्रीमती सीमा जोधावत डॉ. श्रीमती सविता टाक	82
22	हिंदी साहित्य और अजंता गुफाएँ	प्रा.डॉ. तलवी शैराज अन्वर	86
23	महर्षि अरविन्द के शिक्षा-दर्शन का अध्ययन	अशोक कुमार	88
24	शिक्षा पर कोविड १९ महामारी के प्रभाव का अध्ययन	किरण गौड़	92
25	रमेश चन्द्र शाह के उपन्यासों में सांस्कृतिक चिंतन	डॉ. जया / शश्वत कुमार	95
26	संत तुकारामजींच्या अंगभंगीत समाजमूल्ये	प्राचार्य डॉ. पांडुरंग गायकवाड	99

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

August 2022 Special Issue 06 Volume III

SJIF Impact- 5.54

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
27	दोंड तालुक्यातील आठवडा बाजारातील पायाभूत सुविधांच्या समस्या आणि उपाय (२०२१-२२)	डॉ. एम. जी. थोपटे	102
28	भाववाद एक समस्या	प्रा.डॉ.भुजबळ एस.एम	107
29	अध्ययन-अध्यापनातील डिजिटल शैक्षणिक तंत्रज्ञान	श्री राजेंद्र भट्ट पाटील	109
30	राजपूत समाजाचा सामाजिक विकास : विशेष संदर्भ खान्देश	डॉ.दत्तात्रय मुकुंद टेकाडे प्रा. सुनिल मच्छिंद्रनाथ राजपूत	112
31	ब्रिटिश इतिहासकारांचा साम्राज्यवादी लेखन परंपरा : एक अभ्यास	प्रा. डॉ मधुकर खंडू पवार	117
32	धर्मनिरपेक्षता आणि पं. जवाहरलाल नेहरू	डॉ. डी. एस. पटवारी	119
33	ग्रामीण महाराष्ट्रातील पायाभूत आरोग्य सुविधांचा अभ्यास	डॉ. राणी श्रीरंग शिंदे डॉ. विशाल विष्णू ओव्हाळ	123
34	भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव आणि वास्तव	डॉ. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड	130
35	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रभक्ती व समाजचिंतन	प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे	133
36	पुणे जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील पायाभूत सुविधा समस्या आणि उपाय (२०२१-२२)	डॉ. एम. जी. थोपटे	137
37	On the occasion of National Librarians' Day on 12th August (Urdu)	Dr. Ruhina Kauser Syed	142

AMRJ

डॉ. संतोष रायबोले

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट जि. सिंधुदुर्ग

पूजिल का काव्य लोक मजदूरों की यथार्थता को बया करता है ओ मजदूर, ओ मजदूर, तु ही सब चीजों का कर्ता, तु ही सब चीजों से पूरा हर तरह से इनके किस्मत में मौत लिखी है। गाँव में सामंत और शहरों में पूंजीपति घात लगाये बैठे हैं। पिरामिड बनी सामाजिक और धार्मिक संरचना इनके लूट-खसोट की जमीन तैयार करती है। कानून व्यवस्था और सरकारी तंत्र शोषकों की पैरवी करता है। सरकार की पूंजीवादी नीति का फल यह निकला कि छोटे किसान खेती में और मजदूर धीरे-धीरे दम तोड़ते जा रहे हैं। सरकार को केवल पार्टी फंड देने वालों की फिक्र है। उन्हीं के बूते तो सत्ता की मलाई मिल रही है।

प्रारंभिक:

वर्तमान में मजदूरों का जीवन त्रासदी से लबालब भरा है। मालिक मजदूरों के खून-पसीने की कमाई को अपनी बपौती मानकर वैश्वीक अमीरों की सूची में स्थान प्राप्त कर रहे हैं। आज की सरकारी नीतियां और कानून शोषकों की पक्षधर है क्योंकि इन्हीं के पार्टी फंड और चंदे की बदौलत सरकार शायनिंग इंडिया की नौटंकी चला रही है। नया कम्पनी अक्ट तो मजदूरों के विभिषिका का हलफनामा है। आज भी वे महानगरों में जानवरों से गई-बीती जिंदगी बसर करते मर्मांतक यातनाएँ भुगत रहे हैं। देहातों में मजदूर दो जून की रोटी के लिए मुहताज है। मानवीय सुख-सुविधाओं से वे कोसो दूर है। माजदूरों की युनियनें, आंदोलन, प्रदर्शनों आदि को देशद्रोहियों के कटघरों में खड़ा किया जा रहा है। आंदोलनों के नायकों को सरकार की एजेंसीयों द्वारा प्रताडित किया जाता है। इन सारी स्थितियों को हिंदी साहित्य मुखर करता है।

ईट-भट्टा, सडक, मकान निर्माण में मजदूरी करनेवाले मजदूरों की दिहाड़ी रोज तय होती है। खेतीहर मजदूर दैनिक, मासाहिक, माह अथवा सालगडी के रूप में मालिकों के यहाँ हलवाही और चरवाही का काम करते है। कुछ मजदूर अपने गाँव में ही काम करते है तो कुछ गाँव छोड़कर रोजी-रोटी के लिए अन्य गाँव और शहरों में पनाह लेते है। गाँव का मजदूर सामंती और शहरी मजदूर पूंजीपति का शिकार है। संगठन के अभाव में खरीदा इनका न्यूनतम वेतन अथवा भोजन के बदले इनका श्रम खरीदा जाता है। मालिकों द्वारा इनके मौलिक अधिकारों का हनन होता है। रेहन रखी जमीन मालिक सरकारी नीतियों के विरुद्ध हजम करना चाहते है। 'विस्फोट' कहानी में विजेन्द्र अनिल इस मुद्दे को उठाते है, "सात साल तक रामसरन उपाध्याय के यहाँ रमुआ अपनी जमीन रेहन रखता है तथा जब उसे वह जमीन वापस लौटाने की बात आती है तो उपाध्याय साफ इनकार कर देता है, जबकि सरकार की ओर से यह कानून पास हो गया है कि 'रेहन की जमीन सात साल के बाद' जमीन के मालिक को वापस कर दी जायेगी।" रमुआ उपाध्याय के साथ कानूनी लड़ाई लडने की न औकात रखता है न कोई संगठन है। जो उसे न्याय दे सके। उसके पास मालिक के हलवाही के अलावा कोई विकल्प नहीं है। सत्ता और व्यवस्था की साँठ-गाँठ उपाध्याय की रक्षक है।

कार्ल मार्क्स ने दुनिया के मजदूरों को एक हाने की अपील की थी। परिणामत कई मजदूर आंदोलन निर्माण भी हुए पर आज उनमें से अधिकतम पूंजीपतियों के तलवे चाटते नजर आते है। फलतः मजदूर आंदोलन धीरे-धीरे खत्म किये गये। कई तरह के मजदूर देखे जाते है- बंधुआ, विस्थापित, दिहाड़ी, साक्षर निरक्षर, संगठित - असंगठित, शहरी-ग्रामीण, कुशल-अकुशल, स्त्री-पुरुष-बच्चे, स्थायी- अस्थायी, मौसमी, आदि सभी मजदूर दास और गुलामों की जिंदगी ही जीते हैं। इनका श्रम खरीद कर पूंजीपति गुलशर्ये उडाता है। वर्णव्यवस्था प्रणित जमींदारों की तानाशाही सरेआम दिखाई देती है। वे जमींदारी प्रथा उन्मूलन के पश्चात भी गाँवों के मालिक समझते है। कृषक मजदूरों की जमीन लूटने पर अमादा है।

'जहाँ बास फुलते हैं' उपन्यास में जमींदारों का दरिद्रता रूप प्रगट होता है, "भूख का मास भिजो कुछ वर्षों तक इंतजार करता था, फिर जंगल को साफ कर धान लगाता है। फिर एक दिन रात को इलाके के पुराने जमींदार रामनाथ लस्कर और मुस्ताक खांडकार अपने हाथियों के साथ आकर धमकाते हुए इनके घरों को उजाड फसल काट कर ले जाते और खेती लायक जमीन दो चार साल के लिए काज्जा कर लेते थे।" जमींदार भारतीय ग्राम के भक्षक बने आतंक फैलाकर सर्वज्ञान विधानों-मजदूरों का जीना हराम करते है।

मजदूर अपनी मानवीय माँगों को लेकर बार-बार ज्ञापन देने के बावजूद कुछ हल नहीं निकलता तब वे मजदूरन हडताल का शरता चुनते है। आर्थिक शोषण के खिलाफ नारे-प्रदर्शन चलाये जाते है। टेकिफुल स्टाफ और जो मजदूर हडताल में नहीं है वे मजे उडाते है। लडाकू मजदूर भूल हडताल और चक्री हडताल का पुस्ता अपनाकर राबके कल्याण के लिए स्वयं रस्ते पर उतरे है।

हड़ताल जब चरम पर होती है तब राजनैतिक पार्टियाँ अपनी रोटी सेकने में मशगुल है। शोषक हड़ताल तुड़वाने के लिए राजनीति-पुलिस तंत्र को ढाल बना रहा है। मजदूरों के परिवार भुख से बेहाल हो जाते हैं। मजदूरों की हालत 'मरता क्या करता' जैसी हो गई है। हड़ताल की पतली हालत का बयान जयंत पवार के 'अभी रात बाकी है' नाटक में शिद्दत से देखी जा सकती है, " बाहर खाली पेट भुखे कामगार भयंकर अपराध बोध के साथ मैंने वे दिन बिताए। फिर हड़ताल लंबी खींचती गई। कामगारों की हालत बदतर होती गई।" मजदूरों को हड़ताल में बहुत कुछ भुगतना होता है। वे हड़ताल एक और चलाते हैं पर अन्दर ही अन्दर खस्ती हालत के चलते तुटने का इंतजार भी करते हैं।

शहरों में मिल और कारखाने के मजदूरों की खस्ती हालत है तो ग्राम में दिहाड़ी मजदूरों की। ग्राम में वर्णव्यवस्था का सामंती और महाजनी भुत भी मजदूरों के सर पर मँडराता है। इनकी आमदनी इतनी कम होती है कि यहां दो जून की रोटी कि जुगाड़ कसरत सा है। ऐसे में अगर घर का कोई सदस्य बिमार होता है तो उसे बचाने के लिए कर्ज ही एक मात्र विकल्प बचता है। एक बार कर्ज के मायाजाल में फँसे की ताउम्र मुक्ति असंभव है। फिर महाजनों का गुलाम बनकर उसे दिहाड़ी मजदूर से बंधुआ मजदूर बनकर जीवन मवेशियों के समान बिताना है, " कर्ज प्राप्त करने की यही विवशता इसके अंतर्मन को तोड़कर रख देता है, क्योंकि इन्हें इस बात का अहसास होता है कि कर्ज के वे जिस भँवरजाल में फँस रहे हैं, उससे मुक्ति अब संभव नहीं है। यही कारण है कि कर्ज नहीं चुका पाने की स्थिति में इहीं खेतिहर और दिहाड़ी मजदूरों का एक बड़ा हिस्सा बंधुआ मजदूर बनने को विवश हो जाता है। " " धीरे-धीरे गाँव की सारी जमीनें और मजदूर सामंतों और महाजनों के मुँह में समाते जाते हैं। अब उन्ही की हुक्म-उदली चलती है।

हरितक्रांति, जय जवान और जय किसान के उदघोष के बावजूद मजदूर बनू किसान मोहभंग का मारा है। देश को अनाज में स्वावलंबन प्रदान करनेवाला किसान आत्महत्याएँ करने पर तुला है ? सब्सिडी को धीरे-धीरे खत्म करके बीज, खाद आदि के बढ़ते दाम और फसल का अनुचित मूल्य, सिंचाई, प्रकृति की मार के कारण किसान गले में फांस बाँधने पर मजबूर है। सरकार केवल घोषणाएँ करके इनको बहला-फुसलाती है। धरती पुत्र करोड़ों को अन्न खिलाकर स्वयं अभावों के आलम में है। जी तोड़ मेहनत करने का फल स्वप्न ही बना रहता है। न सिर पर छत है न पेट में रोटी न बदन पर ठिक-ठाक कपड़े फिरभी अभावों के आलम में कीचड़ उलीच रहा है। 'लकडबग्घा हँस रहा है' कविता में चंद्रकांत देवताले मजबूर किसान की अभावग्रस्त कर्मसाधना को वाणी देते हैं- "और आदमी नंगे पैर जो लंगोट पहने हुए था /अपने पचास के बदन के साथ / कीचड़ में फदफद करता / हँसिया हाथ में लिए पार हो गया।" भारतीय किसान की बदहाली का यथार्थ चित्रण यहां हुआ है। जो सदियों से चिंता से चिंता का सफर कर रहा है।

दुनिया के किसानों को खुदकुशी करने की नौबत का सामना नहीं करना है। किसान को केंद्र में रखकर सरकारी वार्षिक बजट और नीतियाँ बनाई जाती है। भारत में उद्योगपतियों को सब्सिडी और ऋण मुआफ़ी की सौगात बख्शी जाती है। आज का लोकतंत्र किसानों की अपेक्षा उद्योगपतियों की तुती बोलता है। सरकार हर समय पैसे का रोना रोती है और उद्योगपतियों के कर्ज मुआफ़ी की घोषणाएँ करती है। 'आखरी छलांग' उपन्यास में शिवमूर्ति विदेशी और भारतीय नीतियों की कृषि युक्त सैर कराते है, "पश्चिमी के देशों में किसानों को भारी सब्सिडी मिलती है, जैसे की अमेरिका में गायों को रोज चौबीस डालर की सब्सिडी देता है, पर अपने यहाँ किसानों के बारे में ऐसा सोचने वाला कोई नहीं। यहाँ उनके बारे में सोचा जाता है जो सोचने में समर्थ है। वे किसानों के माल की जगह पूँजीपति एवं उद्योगपतियों के उद्योगों को दी जाती है। उद्योगपतियों के आधार पर ही भारत में सत्ता पर कब्जा किया जाता है। इलेक्ट्रॉनिक और प्रिंट मीडिया उन्ही के कहने में है वे जिसे चाहे हरा और जीता सकते हैं। उन्ही की मेहरबानी से चुनाव का खर्चा चला अब सरकार की बारी है।

भारतीय वर्णव्यवस्थात्मक सामाजिक संरचना में सर्वहारा वर्ग चौथी श्रेणी में है। जो सनातनीयों के मक्कारी का जीता-जागता साबूत है। 'एक व्यक्ति एक मूल्य' के पश्चात इसे मानव की बराबरी से बहिष्कृत समझा जाता है। दीन-दलित मजदूरों को जी-ताडे मेहनत के पश्चात दुत्कार ही मिलती है। अछुत मजदूरों की छाया सनातनियों को अपवित्र बनाती है। अमानवी ग्राम संस्कृति में मजदूरों का दोहरा शोषण है। जातीय और आर्थिक यहाँ अर्थ की अपेक्षा भी जातीय सांप अधिक दंश मारता है। 'उजास' नाटक में रत्नकुमार सांभरिया ने कर्म और वर्ण दोनों पर व्यंग्य किया है जिसे 'रामानंद' नामक पात्र के द्वारा अभिव्यक्त किया है, " लोग चाँद पर कदम रख आने। अंतरिक्ष में हो आये। यहाँ आदमी-आदमी की छाया से दूर भागता है, गलत बात। मंदिर परिसर की सफाई करने वालों को मंदिर में नहीं जाने दिया जाता, धिक्कार है।" "भारतीय वर्ण और जातिव्यवस्था कुछ स्वार्थी और अमानवी लोगों का षडयंत्र है। जिसमें सर्वहारा वर्ग स्वाहा हो रहा है। जातीय और वर्ण की नाइंसाफी भारत के लोकतंत्र पर बदनमा दाग है।

निष्कर्ष:

मजदूरों के मेहनत के कण जमीन में गिरकर ही सारी सुख-सुविधाएँ दुनिया देख रही है। धूमिल का काव्य लोक मजदूरों की यथार्थता को बयां करता है 'ओ मजदूर, ओ मजदूर, तु ही सब चीजों का कर्ता, तु ही सब चीजों से दूर'। हर तरह से इनके किस्मत में मौत लिखी है। गाँव में सामंत और शहरों में पूंजीपति घात लगाये बैठे हैं। पिरामिड बनी सामाजिक और धार्मिक संरचना इनके लूट-खसोट की जमीन तैयार करती है। कानून व्यवस्था और सरकारी तंत्र शोषकों की पैरवी करता है। सरकार की पूंजीवादी नीति का फल यह निकला कि छोटे किसान खेती में और मजदूर धीरे-धीरे दम तोड़ते जा रहे हैं। सरकार को केवल पारटी फंड देने वालों की फिक्र है। उन्ही के बूते तो सत्ता की मलाई मिल रही है।

संदर्भ

- 1) विजेंद्र अनिल, विस्फोट, प्रतिमान प्रकाशन, इलाहाबाद, प्र.सं. 1984, पृ.109
- 2) कर्दम जयप्रकाश, राधाकृष्ण प्रकाशन दिल्ली, प्र. 2017 पृ.39
- 3) पवार जयंत, अभी रात बाकी है, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, सन्-2010, पृ.38
- 4) देवताले चंद्रकांत, लकडबग्घा हँस रहा है, पृ.41
- 5) शिवमूर्ति, 'आखिरी छलांग' नया ज्ञानोदय भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, अंक जनवरी 2008. पृ.84
- 6) सांभरिया रत्न कुमार, उजास, लोकमित्र प्रकाशन शाहदरा (दिल्ली) प्र.सं. 2014 पृ.11

□ □ □

स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी साहित्य

राष्ट्रीय वेबीनार-विशेषांक

वै. धुंडा-महाराज देगलुरकर महाविद्यालय, देगलुर

75
Azadi Ka
Amrit Mahotsav

शोध-ऋतु

Open Or Transparent Peer Reviewed & Refereed Journal
AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

ISSN-2454-6283

IMPACT FACTOR - (IIJIF-7.312)

14.sept.-2022

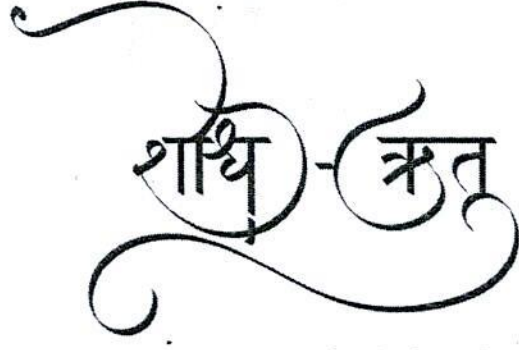
अतिथि सम्पादक
डॉ. अभिमन्यु पाटील,
डॉ. पुष्पा गायकवाड़

सम्पादक
डॉ. सुनील जाधव
तकनीकी सम्पादक
श्री. अनील जाधव

Web-www.shodhritu.com

Email-shodhritvu78@yahoo.com

9405384672

Shodh-Rityu तिमाही शोध-पत्रिका

Open Transparent PEER Reviewed & Refereed JOURNAL

स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी साहित्य

राष्ट्रीय वेबीनार विशेषांक

वै. धुंडा महाराज देगलुरकर महाविद्यालय, देगलुर

ISSN-2454-6283 14 sept.-2022

IMPACT FACTOR - (IIJIF-7.312) SJIF-6.586, IIFS-4.125,

AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

सम्पादक-डॉ. सुनील जाधव, नांदेड 9405384672

तकनीकी सम्पादक-अनिल जाधव, मुंबई

अतिथि सम्पादक-डॉ. अभिमन्यु पाटील/डॉ. पुष्पा गायकवाड़

पत्राचार हेतु पता-

महाराणा प्रताप हाउसिंग सोसाइटी, हनुमान गढ़ कमान के सामने, नांदेड-431605

अनुक्रमणिका

संपादकीय	10	14. बिरसा मुंडा और अ	10
-डॉ.अभिमन्यु नरसिंगराव पाटील	10	-डॉ.लावणे विजय भार	10
1. मानस भवन में आर्यजन	11	15. स्वतंत्रता संग्राम औ	11
-डॉ.श्रीराम परिहार	11	-डॉ. शिवाजी नागोबा	11
✓ 2. भारतोन्दु हरिश्चन्द्र के नाटकों में राष्ट्रबोध और युग-चेतना	14	16. राष्ट्रकवि सोहनलाल	11
-डॉ.राहुल मिश्र	14	-डॉ.मुकुंद कवडे	14
3. भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिन्दी कविता का योगदान	17	17. महान क्रांतिकारक फ	14
-प्रो.फे.राजय जाधव	17	-प्रा.डॉ.लुटे मारोती भा	17
✓ 4. भारतीय स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी कविता	22	18. भारतीय स्वतंत्रता अ	17
-डॉ. परविंदर कौर महाजन(कोल्हापुरे)	22	-डॉ. पांडुरंग विलगर	22
5. राष्ट्र को अर्पित भारतीय दलित वीरांगनाओं का शौर्य	25	19. स्वाधीनता आंदोलन	22
-प्रो.डॉ.प्रतिभा जी.येरेकार	25	-डॉ.संतोष रायबोले	25
✓ 6. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी कविता	29	20. स्वाधीनता आंदोलन	25
-कैप्टन डॉ.प्रो.अनिता मधुकरराव शिंदे	29	-डॉ.उत्तम राजाराम आ	29
✓ 7. उर्वशी काव्य में मानव हित का प्रयोजन	32	21. द्विवेदी युगीन काव्य	29
-प्रा.डॉ.पी.एम.भुमरे	32	-प्रा.डॉ.शिवसर्जन होना	32
8. माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	35	22. हिंदी भाषा एवं स्वार्ध	32
-प्रा.डी.आर. भुरे	35	-प्रतिभा चंद्राकर	35
✓ 9. स्वाधीनता संघर्ष में पत्र-पत्रिकाओं का भूमिका	37	23. हिंदी साहित्य में राष्ट्र	35
-डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ	37	-डॉ.दत्तात्रय लक्ष्मणराव	37
✓ 10. देश हम जलने न देंगे : राष्ट्रीय अस्मिता की धरोहर	40	24. स्वाधीनता संग्राम औ	37
-डॉ.संगिता सूर्यकांत चित्रकोटी	40	-डॉ.विजयलक्ष्मी शास्त्री	40
11. भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन और नागार्जुन का काव्य	42	25. माखनलाल चतुर्वेदी व	40
-प्रा.डॉ.शिवाजी उत्तम चवरे	42	-प्रा.डॉ.माधव पाटील	42
12. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी साहित्य	44	✓ 26. स्वाधीनता आंदोलन 3	42
-प्रा.डॉ.जाधव के.के.	44	-डॉ. देविदास भिमराव	44
13. स्वाधीनता आंदोलन और निराला का काव्य	47	27. मैथिलीशरण गुप्त जी	44
-डॉ.कुलकर्णी वनिता बाबुराव	47	-प्रा.डॉ.सुचिता जगन्नाथ	47
	47	28. प्रेमचंद की कहानियों	47
		-डॉ.आरती बोरकर	47

✓ 14. बिरसा मुंडा और आजादी का आंदोलन.....	49
-डॉ. लावणे विजय भास्कर.....	49
15. स्वतंत्रता संग्राम और हिन्दी कविता.....	50
-डॉ. शिवाजी नागोबा भदरगे.....	50
✓ 16. राष्ट्रकवि सोहनलाल द्विवेदी के 'जय भारत जय' काव्य संग्रह में व्यक्त स्वाधीनता की चेतना.....	52
-डॉ. मुकुंद कवडे.....	52
✓ 17. महान क्रांतिकारक बिरसा मुंडा और स्वाधीनता संग्राम (विशेष संदर्भ 'जय बिरसा' खंड काव्य-जियालाल आर्य).....	53
-प्रा. डॉ. लुटे मारोती भारतराव.....	53
✓ 18. भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में साहित्यकारों की भूमिका.....	56
-डॉ. पांडुरंग चिलगर.....	56
✓ 19. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी कविता.....	58
-डॉ. संतोष रायबोले.....	58
✓ 20. स्वाधीनता आंदोलन और हिन्दी साहित्य.....	60
-डॉ. उत्तम राजाराम आळतेकर.....	60
✓ 21. द्विवेदी युगीन काव्य में गाँधी चेतना.....	61
-प्रा. डॉ. शिवसर्जन होनाजी टाले.....	61
✓ 22. हिंदी भाषा एवं स्वाधीनता आंदोलन.....	63
-प्रतिमा चंद्राकर.....	63
✓ 23. हिंदी साहित्य में राष्ट्रीय भावना.....	64
-डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मणराव येडले.....	64
✓ 24. स्वाधीनता संग्राम और सुभद्रा कुमारी चौहान.....	66
-डॉ. विजयलक्ष्मी शास्त्री.....	66
25. माखनलाल चतुर्वेदी की रचनाओं में राष्ट्रीयता.....	68
-प्रा. डॉ. माधव पाटील.....	68
✓ 26. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी कविता.....	69
-डॉ. देविदास भिमराव जाधव.....	69
✓ 27. मैथिलीशरण गुप्त जी के काव्य में राष्ट्रीय चेतना.....	72
-प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड.....	72
✓ 28. प्रेमचंद की कहानियों में स्वाधीनता की झलक.....	74
-डॉ. आरती बोरकर.....	74

✓ 29. स्वतंत्रता संग्राम में विद्यार्थियों का योगदान: कितने दौराहे	76
- प्रो. डॉ. रमेश संभाजी कुरे	76
30. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी कविता	78
- प्रा. डॉ. डमरे मोहन गुंजाभाऊ	78
✓ 31. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी साहित्य	81
- डॉ. प्रकाश भगवानराव शिंदे	81
✓ 32. स्वाधीनता आंदोलन के कवि	84
- डॉ. पुष्पा गोविंद गायकवाड़	84
✓ 33. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी उपन्यास	87
- डॉ. दीपक विनायकराव पवार	87
✓ 34. स्वाधीनता आंदोलन में हिंदी कवियों की प्रेरणा	90
- प्रा. डॉ. विश्वनाथ किशन भालेराव	90
✓ 35. स्वतंत्रता आंदोलन एवं हिन्दी कविता	93
- गायरकर कौशिक	93
36. 1857 की राज्यकांती का साहित्य पर प्रभाव	95
- डॉ. ललिता चोखोबा किर्तो	95

देशभक्ति की भावना फैलाएं: देशभक्ति का संदेश फैलाने और अंग्रेजों के अत्याचारों को उजागर करने के लिए साहित्य का इस्तेमाल किया गया। बंगाल में अकाल के दौरान स्थापित आनंदमठ में, चट्टोपाध्याय ने अपने चरित्रों द्वारा किए गए विभिन्न देशभक्तिपूर्ण कृत्यों और बलिदानों पर प्रकाश डाला, सामान्य लोग जिन्होंने अपने घरों और परिवारों को अधीनता के खिलाफ लड़ने के लिए और भारतमाता की सेवा में छोड़ दिया। राष्ट्रीय गीत, बंदे मातरम, पहली बार इस उपन्यास में एक कविता के रूप में उन पात्रों की रैली के रूप में प्रकाशित हुआ था, जिन्होंने इसका इस्तेमाल खुद को साहस देने और लोगों को अंग्रेजों के खिलाफ लड़ने के लिए आग्रह करने के लिए किया था।

सारंश : इस प्रकार साहित्य ने भारत के स्वतंत्रता संग्राम में बहुत बड़ी भूमिका निभाई। इसने कई राष्ट्रवादी कलाकारों को जन्म दिया जिन्होंने अपने काम के माध्यम से सार्वजनिक मानस को प्रभावित करने की कोशिश की। इसने न केवल औपनिवेशिक अत्याचारों की मूक आलोचना की बल्कि औपनिवेशिक ताकतों के खिलाफ जनता को एकजुट करने के लिए एक ताकत के रूप में भी काम किया। जीवनचरित्रमुलक उपन्यासों के चरित्र नायक स्वाधीनता आंदोलन के समय के युगसृष्टा है। युगसृष्टा अपनी प्रज्ञा और आंतरदृष्टी के द्वारा युगीन परिस्थितियों में परिवर्तन लाने की क्षमता रखते हैं। वे देश और काल से प्रभावित होकर अपने चिंतन और कर्मों के जरिए अपने युग को ही नहीं आनेवाले युग को भी प्रभावित करते हैं। ऐसा प्रभावित करने वाले युगपुरुषों का चित्रण हिंदी साहित्य के अंतर्गत उपन्यास तथा कहानी इस कथा विधा में हुआ है।

संदर्भ :- (1) उपन्यासों के आईने में अमर आत्माओं का अंकन-डॉ. प्रीती एस.आर. (2) हिंदी के जीवनीपरक उपन्यास-डॉ. त्वनीत आर. टक्कर (3) आधुनिक हिंदी का जीवनीपरक साहित्य-डॉ. शान्ती खन्ना (4) हिंदी साहित्य का इतिहास-आचार्य दुर्गा शंकर मिश्र

19. स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी कविता

-डॉ. संतोष रायबोले

हिंदी विभागाध्यक्ष,

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, सिंधुदुर्ग

भारतीय स्वाधीनता आंदोलन क्रांतिकारीयों के साथ-साथ हिंदी कवियों की साँझी विरासत के रूप में विख्यात है। भारतीय सपूतों को स्वतंत्रता की बलिवेदी पर हँसते-हँसते चढ़ने का साहस हिंदी कवियों ने प्रदान किया है। जनता में सत्य, अहिंसा, देश-प्रेम, बलिदान, सत्याग्रह, नैतिकता, असहयोग आदि नैतिक और लढाकू तत्वों की रणभेरी झंकृत करना हिंदी कवियों का मकसद था। प्रत्यक्ष मैदान में जो क्रांतिकारी और आंदोलन के प्रणेता जान की बाजी लगाकर लड़ रहे थे उन्हें साहित्यिक उर्जा हिंदी कविता प्रदान करती थी। भारतीय पराजय सभी कवियों को पीडा पहुँचाती थी। विजयी आकांक्षा हेतु भारत के वीर सपूतों को अंग्रेजों के खिलाफ संघर्ष करने की मनिषा से हिंदी कविता का कार्य विशेष है। राष्ट्रीय भावना से ओत प्रोत कविता युवाओं को मातृभूमि की स्वतंत्रता के लिए आवाहन करती है। अंग्रेजी साम्राज्यवाद के विरुद्ध हिंदी कवि अपनी आंजस्वी वाणी को माध्यम बनाते हैं। कविता आजादी के जागरण का गीत बनकर अपनी प्रतिबद्धता की मिसाल पेश करती है। भारत का अतीत गौरव और सांस्कृतिक धरोहर वीरता से लबालब है। देश के नौजवाओं को अपने गौरवशाली इतिहास की याद दिलाकर उन्हें लड़ने के लिए तैयार करने की प्रेरणा हिंदी कविता देन है। देश के वीर सपूतों की चेतना को जगाने तथा देश के हित के लिए अपना जीवन समर्पित करने की सीख हिंदी कविता का प्रयोजन है।

अंग्रेजों का शासन प्रमुखतः आर्थिक लूट-खसोट का माध्यम है। अंग्रेजों कि हुकुमत में भारतीय दरिद्रता के आँकड़े चौंकाते हैं। हमारे देश के संसाधनों का दोहन करके वे हमें कंगाल और इंग्लंड को समृद्धी प्रदान कर रहे हैं। हमारे देश का कच्चा माल कवडी मोल में जबर्दस्ती खरीद कर इंग्लंड ले जाना और पक्का बनाकर महंगा हमें बेचने की साजिश को भारतेंदु बेनकाब करते हैं, "अंग्रेज राज सुख साज, सजे सब भारी/पै धन विदेश चलि जात यहै अति ख्वारी।/भीतर भीतर सब रस चूसे, बाहर से तन मन धन मूसे।/जाहिर बातन में अति तेज । क्यों सखि ! साजन, नहिं अंग्रेज।" ब्रिटिशों के प्रति रोष यहां दृष्टव्य है। कुछ विकास और बदलाव अंग्रेजों के कारण हुआ है। पर वह 'उँट के मुँह में जीरे' के बराबर है। राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक अधःपतन के विरुद्ध भारतेंदु शब्द की जंग लड़ते हैं।

महात्मा गांधी का असयोग और अहिंसा का आन्दोलन सभी बुद्धिजीवियों को प्रेरणा और बलिदार का आवाहन करता है। भगतसिंह, राजगुरु, सुखदेव, नेताजी सुभाषचंद्र बोस आदि का जमीनी आंदोलन हिंदी काव्य को प्रभावित करता है। माखनलाल चतुर्वेदी तो वीर सपूतों के लिए अपनी कविता को अर्पित करते हैं। 'पुष्प की अभिलाषा' कविता

में वे पुष्प के जीवन की सार्थकता मंदिर- मस्जिद - गिरजाघर आदि धार्मिक स्थलों की अपेक्षा और आदर-सत्कार-समारोह की अपेक्षा जिस रास्ते पर से वीर योद्धा अपनी मातृभूमि की आजादी के लिए फौसी पर हँसते-हँसते चढ़ने जा रहे हैं। उस रास्ते पर बिछना अधिक पसंद करते हैं। "मुझे तोड़ लेना वनमाली/उस पथ में देना तुम फेंक/मातृभूमि पर शीश चढ़ाने/जिस पथ पर जावे वीर अनेक।" 2 पुष्प वीर सपूतों के पैरों का स्पर्श पाकर अपने जीवन को सार्थकता प्रदान करते हैं। कवि वीर देशभक्तों को इस कविता के द्वारा श्रद्धाजली अर्पित करते हैं।

राष्ट्रीय चेतना की दृष्टि से रामधारी सिंह दिनकर का काव्य 'शहीद स्तवन' अनुपम उपलब्धि है। राष्ट्र की रक्षा, आजादी, गौरव, देश-प्रेम और कर्तव्य का लेखा-जोखा ज्वलंत दस्तावेजों के द्वारा प्रस्तुत किया गया है। राष्ट्रवाद एवं राष्ट्रीयता इनके काव्य की मूल भूमिका है। दिनकर जी के काव्य में आजादी सर्वोपरि है। स्वतंत्र भारत में इन्हें राष्ट्रकवि के रूप में जाना जाता है। जिन्होंने देश के लिए अपने परिवार को ताक पर छोड़कर अपना सर्वस्व देश के नाम कुर्बान किया उनकी शहादत में कहते हैं, "कलम, आज उनकी जय बोल/जला अस्थियाँ बारी-बारी/छिटकायी जिनने चिंगारी,/जो चढ़ गये पुण्यवेदी पर लिए बिना गर्दन का मोल।/कलम, आज उनकी जय बोल।" 3 दिनकर रणमैदान में क्रांति की रणभेरी बुलंद करके भारत माता के गुलामी की बेडियाँ तोड़ने के लिए क्रांति की मशाल सुलगाने का प्रण करते हैं। वीरों ने अपने लहू का आखरी कतरा तक अपने मातृभूमि के नाम किया है। भारतीय स्वतंत्रता के लिए कितने तो जाबाजों ने अपने प्राणों की आहुति दी। उनके त्याग और बलिदान का फल है, आजादी का अमृत महोत्सव।

राष्ट्रीयता का ज्वार सब के खून में भरने का महान कार्य समयसापेक्षता में हिंदी कवियों ने किया है। भारत का बौद्ध कालीन अतीत गौरवपूर्ण है। सम्राट चंद्रगुप्त से लेकर सम्राट हर्षवर्धन तक किसीकी भारत के तरफ तीरछी दृष्टी से देखने की हिम्मत नहीं थी। पर 150 वर्षों की गुलामी हमारे भेदाभेद और गद्दारी का फल है। फिर से हमें एक होकर अंग्रेजों के खिलाफ बगावत करनी है। यही अवधारणाएँ कविता के केंद्र में थी। जयशंकर प्रसाद राष्ट्रीय और अति गौरव का समन्वय करके युवाओं को लड़ने का हौसला प्रदान करते हैं। उनकी 'शेरसिंह का शस्त्र समर्पण' एवं 'पेशोला की प्रतिध्वनि' दोनों कविताएँ अंग्रेजों के खिलाफ लड़ाई की ललकार हैं। जिसमें आत्मबल और अदम्य इच्छाशक्ति का संगम है। हिंदी के विख्यात विचारक डॉ. नामवर सिंह उपर्युक्त दो कविताओं के संदर्भ में अपना अभिमत स्पष्ट करते हैं, 'पेशोला की प्रतिध्वनि और शेरसिंह का शस्त्र- समर्पण ये दो कविताएँ प्रसाद की ऐसी हैं। जिनमें जातीय परायण की मार्मिक झांकी दिखलाते हुए विजय की आकांक्षा जगाई गई है।' 4 'शेरसिंह का शस्त्र समर्पण' 1849 की ऐतिहासिक घटना पर आधारित कविता सिखों के वीरता के सामने अंग्रेज असहाय दिखते हैं। 'पेशोला की प्रतिध्वनि'

महाराणा प्रताप की मुगलों के खिलाफ की मरनान्तक शौर्य और बलिदान की अतूठी कहानी है। इन दोनों कविताओं के द्वारा प्रसाद वीर सपूतों को चेताने का कार्य करते हैं।

निराला का काव्य राष्ट्र के प्रति समर्पित साहित्यिक अवदान का परिणाम है। निराला का देश प्रेम राष्ट्रीय चेतना का स्वर है। आपकी कविताएँ राष्ट्रगाण का जागरण है। राष्ट्रीय चिंतनधारा को उनके 'उनकी दिल्ली', 'स्वाधीनता पर', 'जागरण' आदि रचनाओं में पाया जाता है। राष्ट्रीय काव्य धारा के विविध सोपान आपके काव्य में तलाशे जाते हैं। निराला राष्ट्रीय चेतना की अनिवार्यता को बार-बार बयां करते हैं। निराला के व्यक्तित्व और काव्य- जगत का बखान राष्ट्रीय चेतना की अपराजेयता में है। निराला की प्रत्येक कविता युवाओं में अदम्य उर्जा और विश्वास संधान करती है, 'पशु नहीं वीर तुम/ समर शूर क्रूर नहीं/ कालचक्र में हो दले/ आज तुम राज कँवर/ समर सरताज।' 5 निराला की काव्य-साधना राष्ट्रप्रेम की प्रामाणिकता को सिद्ध करती है। थके-हारे जीवों में आजादी का आलोक और लड़ने का संबल निराला के काव्य का निचोड़ है।

सुमित्रानंदन पंत का काव्य-लोक राष्ट्र प्रेम का स्वर है। भारतीय वीरों को विजयनी प्राप्ति की अपील वे करते हैं। गुलामी की काली रात के विरुद्ध आजादी के सूर्योदय और उषःकाल की मंगल अवधारणा वे स्थापित करते हैं। नवजागरण और राष्ट्रीयता का समन्वय पंत के काव्य का सौंदर्य है। पंत गांधी के विचारों के अनुकर्ता थे। अंग्रेजीसाम्राज्यवाद का शोषण तंत्र उन्हें अस्विकार था, 'साम्राज्यवाद था, कंसवदिनी/ मानवता पशुबलकान्त/ श्रुखला दासता, प्रहरी बहु/ निर्मम शासन-पद-शक्ति भान्त/ कारागृह में दे दिव्य जन्म/ मानव आत्मा को मुक्त कान्त।' 6 साम्राज्यवादी कंस की पराजय निश्चित है। दासता की बेडियाँ तोड़ने के लिए क्रांतिकारियों का हौसला अफजाई वे करते हैं। स्वतंत्रता के प्रभाव का वे बेसब्री से इंतजार करते हैं।

निष्कर्ष :-राष्ट्रीय चेतना की दृष्टिसे हिंदी साहित्य स्वर्णिम है। यहां स्वाधिनता और गौरवगान की पक्षधरता है। हिंदी काव्यलोक राष्ट्रीय जागरण की काव्याभिव्यक्ति है। जयशंकर प्रसाद का 'हिमाद्रि तुंग श्रृंग से' और 'अरुण यह मधुमय देश हमारा' स्वर वीर पुत्रों को ललकारता है। माखनलाल चतुर्वेदी तो 'पुष्प की अभिलाष' में क्रांतिकारियों को सर्वोच्च स्थान प्रदान करते हैं। निराला की 'महाराज शिवाजी का पत्र' 'बादल राग' जैसी रचनाएँ आजादी का जागरण गीत हैं। सुमित्रानंदन पंत नवजागरण और राष्ट्रीयता के चितरे कवि हैं। पराजय के विरुद्ध विजय की आकांक्षा का संचार उनकी कविता में सर्वत्र पाया जाता है। भारत के वीर सपूतों का वे नमन करते हैं। स्वतंत्रता हमारा दायित्व है। इस बात की याद वे हर समय दिलाते हैं। साम्राज्यवाद को वे मानवता का शत्रु घोषित करते हैं। कुल मिलाकर हिंदी का काव्य-लोक आजादी की रणभेरी है।

संदर्भ :- (1) शर्म शिवकुमार, हिन्दी साहित्य : युग और प्रवृत्तियाँ, अशोक प्रकाशन, (2) 2615, नई सड़क, दिल्ली-6 पृ. 474 (3) मुंदडा संजय (कार्याध्यक्ष) संशोधक-पुरवणी हिंदी विशेषांक-03, इतिहासार्थ वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, मार्च-2022, पृ. 13 (4) दिनकर रामधारीसिंह, हुंकार, लोकभारती प्रकाशन, महाराष्ट्र मार्ग इलाहाबाद-1, 1938 पृ. 82 (5) नामवर सिंह, छायावाद, राजकलम प्रकाशन, नई दिल्ली, 2004 पृ. 73-74 (6) डॉ. मिश्र राहुल, समीक्षित कृति-निराला के काव्य में राष्ट्रीय चेतना, अ-गुण्ठा प्रकाशन, साकेत नगर, कानपुर-208014, प्र.सं. 2013 पृ. 271 (7) <http://egyankosh.ac.in>

'स्व के अधी' शब्द के लिए स्वतंत्रता, इसके अलावा स्वाधीनता स्वाधीनता समाज द्वारा स्थापना में पूर्वाग्रहरहित निर्णय है। साधारण सामाजिक व्यवस्था के से इंगित होना भी रहा अविवेकपूर्ण प्रतिबंधों पर संस्कारग्रस्त, पुरातन, असे सम्बंधित और ग्रासित इसके अला

की भौगोलिक न होकर समाज और निर्णयात्मक प्रतिबद्धता है को सम्मिलित किया जा में जब देखते हैं तो मा पाठक, माखनलाल चतु तलवारूपी कलम को पै की आम जनता को र स्वाधीनता आंदोलन क भारतेन्दु हरिश्चंद्र के हिंदी साहित्य में प्रभावि 'रणभूमि', 'कर्मभूमि', ज शरद बाबू का उपन्यास का 'भारत भारती' आदि की भावना को सर्वोपरि दर्शन कराएँ। हिंदी स द्वारा ही सामाजिक स मानने लगे 'हिंदी उपन्यास स्वातः

ऐतिहासिक उपन्यास 'प्रत्यागत' में है। प्रतापनारायण श्रीवा भाव को महत्त्व प्रदान। सुर्यकान्त त्रिपाठी 'नि उन्होंने उपन्यास 'अस संघर्ष' के अंशों को वि

43

पत्रिका

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Special Issue
2022

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

• विद्या अमृतम अश्नुते •

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal Pachal's
**SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS
& COMMERCE, PACHAL - RAYPATAN**

At Post Raypatan, Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri, 416704
I.Q.A.C., Department of History, Marathi, Hindi, English and Commerce

And

Ambedkarite History Association, Mumbai

Organized

One Day Interdisciplinary National Conference

On

India in 21st Century

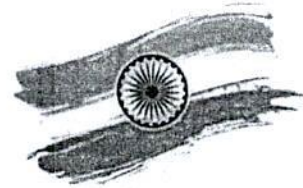
Sponsored by

Indian Council of Social Science Research, Mumbai

(Date: 14 October, 2022)

Indian Council of
Social Science Research

Dr. Pramod S. Meshram
I/C Principal (Editor)

Dr. Balwant T. Dabhade
Coordinator

Dr. Manohar R. Kondagurle
Convener

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

- 01) २१ वीं सदी में संत साहित्य की उपादेयता
डॉ. संतोष रायबोले, जि. सिंधुदुर्ग || 10
- 02) विद्या बाळ यांचे स्त्री सुधारणावादी चळवळीतील योगदान
प्रा.डॉ.सुनिल दिनकर पवार, जि.रायगड || 13
- 03) २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
डॉ. अभिषेक सुधाकर गावंडे, अमरावती || 18
- 04) The shifting Caste Consciousness in the Twenty First Century
Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande, Dombivli || 22
- 05) २१ व्या शतकातील वाढत्या शहरीकरणामुळे निर्माण होणारा घनकचरा आणि त्याचे व्यवस्थापन
कु. प्रतिक्षा हरीशचंद्र बैतुले, डॉ. श्रीप्रभू जी. चापके, अकोला || 25
- 06) २१ व्या शतकातील पर्यटनांच्या पायाभूत सुविधांचा विकासाचा आढावा(पश्चिम ...
प्रा. शाम किसनराव तंत्रपाळे, अमरावती || 28
- 07) महिलांचे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रामध्ये सशक्तिकरण
सुधाकर किसन माटे, जि. नागपुर || 32
- 08) महिला सक्षमीकरणातील टप्पे
डॉ. स्वप्ना त्र्य. लेंडे, अमरावती || 35
- 09) २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही., घोडेगाव || 39
- 10) २१ व्या शतकातील भारतीय शेती उद्योगाचे आधुनिकीकरण
सरला रामराव पाटील, येवदा || 44
- 11) २१ व्या शतकातील पर्यटनविषयक — शासकीय योजनांचा आढावा
प्रा. शाम किसनराव तंत्रपाळे, अमरावती || 48
- 12) महिला सक्षमीकरणासाठी भारतीय कायदे आणि सद्यस्थिती
प्रो. डॉ. कल्पना पंडित कोरडे, जिल्हा यवतमाळ || 52
- 13) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची अस्पृश्यता निर्मूलन चळवळ: भूमिका आणि कार्य
डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव, जिल्हा कोल्हापूर || 56

२१ वीं सदी में संत साहित्य की उपादेयता

डॉ. संतोष रायबोले

हिंदी विभागाध्यक्ष,
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

शोध — सारांश (Abstract):—

हिंदी की संत परंपरा आज भी गौरव की साक्षी बनी है। समाज में पूर्वाग्रह मुक्त विवेक निर्माण करने की लगन और संकल्प उन्हें समकालीन बनाता है। समाज में सामजस्य स्थापित करने का अत्यंत दुर्लभ कार्य संतों ने किया है। लोगों में विधायक और रचनात्मक शक्ति का सामर्थ्य इन्हीं की देन है। संतो का दमदार साहित्य और दस्तावेज हमारी विरासत है। संतो की वाणी आज भी हमें प्रभावित, रोमांचित और आलोकित करती है। संत साहित्य समाज में आदर्श और मानवीय मूल्य का आगाज करता है। संत, पद और प्रतिष्ठा की अपेक्षा जनता के कल्याण हेतु व्यवस्था से टकराते हैं। मनुष्य—मनुष्य को बराबरी का दर्जा, सुविधाएं और सम्मान देने वाली लोकतांत्रिक प्रणाली को हमने संतो से ही आयात किया है। सामंती व्यवस्था के सत्यानाश के लिए वे लडाकू तेवर अपनाते हैं। जी—हजूरी और हिंसा के वे प्रबल विरोधी थे। सामाजिक द्वन्द्व के जगह पर समता, भाईचारा और एकता कि मिसाल संतो ने कायम की। संत असंतोष के जनक हैं। धर्म केंद्रित शक्ति में घुटती और घोटती मान्यताओं के खिलाफ वे जनजागरण का रास्ता अपनाते हैं। जाति, वर्ण, वर्ग आदि मक्करी के विरुद्ध मानवता के शाश्वत मूल्यों का अन्वेषण संतो का आर्शिवचन है। वर्तमान में सनातनी ब्युरोक्रेसी के विरुद्ध संतो का एल्गार देश और दुनिया की अनिवार्यता बनी है यही आलेख का प्रयोजन है।

बीज शब्द :— (Keywords) कुचक्र, षडयंत्र, अंधभक्ति, पतनोन्मुख, उन्माद, पाखंड, आरक्षण, कुपोषण, जाति, राजनीति, महंगाई, भयावह आदि।

प्राक्कथन :—

संतो का आंदोलन मानवता की पैरवी है। उत्तर आधुनिक समय मध्यकाल का ही कुछ आर्थों में अवतरण है। दरबारी कवि, चाटूकारिता और अंधिभक्ति के दौर में यथार्थ परक सत्य और सीधा संवाद खतरों से खाली नहीं? वैश्वीक परिवेश और ग्लोबल व्हिलेज के दौर में कितनी तो असंगतियाँ समाज और धर्म में व्याप्त हैं। स्वतंत्रता और उदार नीति से जनता का मोहभंग हो गया है। विकास पर्वत और खाई के समान असंतुलित हैं। खादी और मलमल की साँठ—गाँठ बन जाने के कारण सर्वहारा समाज का खून चूस जा रहा है। सत्ता प्रायोजित जाति और धर्म के उन्माद को वरीयता प्रदान की जा रही है। सरकार की पूंजीवादी व्यवस्था में हिस्सेदारी बनी है। सरकारी संस्थानों को बेचा अथवा बंद किया जा रहा है। सबका साथ और अंबानी, अंदानी आदि पूंजीपतियों का विकास जोरो—शोर पर है। देश में सत्ता के ठेकेदार हाथ में डंडा लेकर सर्वहारा स्त्री—पुरुषों का नरसंहार करते हैं। सत्ता विरोधी स्वर को कुचला जा रहा है। मध्यकाल का परकिय आक्रमण और आज की E.D. CBI, पुलिस और न्याय तंत्र आदि सरकारी एजेंसियों का समान चरित्र है। कुंभनदास ने मध्यकाल में राजसत्ता द्वारा निमंत्रण मिलने पर 'संतन को कहा सीकरी सो काज' कहकर अपने आत्मसम्मान और स्वतंत्रता का परिचय दिया था। आज तो स्वार्थ के लिए चाटूकारिता के गीत गाये जा रहे हैं। मानवीय गरीमा और मूल्यों को रौंदते इस परिवेश में सकारात्मक बदलाव के लिए संतो का सम्बोधन आशान्वित है।

राजनीति, धर्म और समाज की वर्तमान स्थिति विकृत हो गई है। मध्यकाल में मुस्लिम और सनातनीयों का कहर था आज राजसत्ता प्रणित संस्थानों की हुकूमत है। राजनैतिक, सामाजिक और धार्मिक आदि दृष्टियों से माहौल पतनोन्मुख है। राजनीति परसेंटेज में अटकी है। धर्म और समाज के ठेकेदार दंगाई बने हैं। सरकार जनता के प्रति उदासीन है। स्व और परिवार का हित

साधकर लोगों के बेवकुफ बनाने मात्र तक सीमित रही है। धार्मिक उन्माद, कुप्रथाएँ, रूढ़ि-परंपराएँ, हिंसा, बली, पाखंड, का बोलबाला अवैज्ञानिकता का परिचायक है। 'सबका का साथ और सबका विकास' की नारेबाजी भारत की भूखमरी, आर्थिक आय, जीवन स्तरियता और बदलाव, दरिद्रेखा के बढ़ते पैमाने अचंभित और शर्मसार है। देश की दरिद्रेता दिन-दुनी और रात चौगुणी प्रगती कर रही है। कबीर कलंक बनी दूषित रूढ़ियों, कुप्रथाओं और दरिद्रेता को वाणी देते हैं.

कोई लरिका बेचई, लरिका बेचौ कोई।

साझा करै कबीर सिउ, हरि संग बनजि करेइ।

कबीर समाज के सजग प्रहरी है। समाज और धर्म की विकृतावस्था उनके निशाने पर है। अवैज्ञानिक प्राचिन परंपरा के वे प्रखर विरोधी थे। कबीर के स्वानुभूतिपरक वाणी का तेज आज भी आलोकित करता है।

अभिजात कुलीनता का अस्वीकार सभी संत कवियों ने किया है। मनुष्य कुल वर्ण-जाति से श्रेष्ठ नहीं तो कर्म से उँचा उठता है। 'जाति तोड़ो आंदोलन' की हवा धीरे-धीरे जाति की सनातनता में परिवर्तित हो रही है। जिन्होंने जाति के आधार पर सदियों से आरक्षण का लाभ उठाया वे अब आरक्षण की खिलाफत करते हैं। जाति और जातीय दंभ का गरूर आज भी जस का तस है। और सर्वहारा के आरक्षण को खत्म करने का षडयंत्र रचा जा रहा है। देश के कई हिस्सों और जातियों में रोटी-बेटी बंदी का अनुपालन होता है। जातीय पंचायतों के फरमान समान्तर सरकार और न्याय प्रणाली का कार्य करते हैं। इनकी न्याय दान पध्दती और दंड संहिता अन्यायी है। जो भी इसका विरोध करता है वह जाति बहिष्कृति का भाजक बनता है। प्रेम विवाह, आंतरजातीय और धार्मिक विवाह मौत का पैगाम है। हैवान बने मुखिया और धर्म के ठेकेदार राजसत्ता की आड में मौत के सौदागर बनने के बावजूद भी इतराते हैं। संत नामदेव जाति-पाँति की निरर्थकता को साजिश करार देते हैं,

मेरे मन गजू, जिहबा मेरी काती।

मपि मपि काटऊ, जमकी फासी।

कहा करऊ जाती, कहा करऊ पाती।

राम को नामू, जपऊ दिन राती।

जाति और वर्णाश्रम धर्म की विभिषिका आधुनिक समाज को कलंकीत करती है। असल में जाति गद्दी, ज्ञान और संसाधन हडपने का पाप कर्म है।

भारतीय जातीय जहर बाह्यआडंबरों के द्वारा फैलाया जाता है। अनपढ़ धर्माभिमानीयों को लुटने का वह सशक्त माध्यम है। देश में बालक कुपोषण का शिकार है और हम दूध शिवलिंग पर चढा रहे हैं ? सामान्य लोगों के खून-पसीने की गाढ़ी कमाई जन्म से लेकर मृत्यु तक के अनेकानेक संस्कार और पूजा-अर्चना के संसाधन और दान-दक्षिणा में हवाँ हो रही है। बाह्यआडम्बर, रूढ़ियाँ और अंधविश्वास का ग्लोबलाइजेशन हो गया है। पढ़े-लिखे लोग तो इस क्षेत्र में और भी आगे हैं। चुनाव का पर्चा भरने से मंत्रीपद की शपथ ग्रहण करने तक भविष्य और कुंडली का आधार लिया जाता है। कई राजनेता देश की संपत्ति को धार्मिक और सामाजिक आडंबरों में उडा रहे हैं। विकास कामों का पैसा मेले, उत्सव, यात्राएँ, कुंभमेले, हज आदि धार्मिकों को प्रसन्न करने के लिए सरकार का बजट उडाया जा रहा है। पिछले पाँच सालों में कुंभ के मेले पर १५ हजार करोड खर्च किए गये। दुध, जल, फल, कीमती ड्रायफ्रूट, फुलों का चढावा देश और जनता को कंगाली बक्श रहा है। रैदास आडम्बरपूर्ण पूजा-पाँति और पंडे-पुजारियों की पोल खोलते हैं।

दुधु त बछरै थनहु बिटारिओ।

फूलु भवरि जलु मीति बिगारिओ।

माई गोविन्द पूजा कहा लै चरावउ

अवरू न फुलु अनुपू न पावउ।

जिसका यथार्थ दर्शन 'ओ माय गॉड,' पी.के. आदि फिल्मों में किया गया है। लिंबू-मीर्च खाने की अपेक्षा ड्रायव्हींग लायसन्स समझकर गाडियों को बाँधी जाती है। राफेल जैसे लडाकू हवाई जहाज की पूजा लिंबू-मीर्च बाँधकर करना मध्ययुग का प्रत्यावलोकन लगता है।

सरकार का खजाना सामान्य जनता के कल्याण की अपेक्षा अन्य तत्वों पर खर्च हो रहा है। मध्यकाल की राजेशाही फिर से वर्तमान में पूर्णजीवित हुई है।

सरकार अपनी वैश्वीक छवी और विख्यात बनने के लिए दूसरे देशों को मदत कर रही है। जबकि देश में कई प्रश्न जस के तस बने हुए हैं। सरदार स्टैच्यु को तीन हजार करोड, उद्योगपतियों का ऋण माफ करने के लिए पाँच लाख पचपन हजार करोड, प्रधानमंत्री की विदेश यात्रा पर पचीस हजार करोड, सरकारी विज्ञापन पर पाँच हजार करोड, प्रधानमंत्री की सुरक्षा व्यवस्था में रोजाना एक करोड रूपये खर्च किया जा रहा है। ट्रम्प के आगमन का खर्चा सौ करोड फलतः भारत दुनिया में उच्चतम बेरोजगारी का सामना कर रहा है। भूख मरी में हमारा नंबर अविकसित बांग्लादेश और पाकिस्तान से भी उप्पर है। आज के नेता राजा—महाराजा, सुल्तान, अमीर—सामन्त और सेठ—साहुकारों की तरह मानमाने ढंग से वैभव—प्रदर्शन और विलासिता के कायल है। स्टार्टअप, मेकइन, स्टैंडअप इंडिया के जूमले विज्ञापनों पर छाये है। GST और अलग अलग टैक्स के नाम पर जनता को लूटा जा रहा है।

खाने—पिने के सामान पर भी GST देनी होगी। रसोई गॅस, पट्रोल, डिजेल और बढ़ती महंगाई के कारण सामान्य जनता मृत्युशय्या पर है। करोणा के समय लोक भूख से बेहाल पैदल चलकर मरें। सालाना दो करोड रोजगार का वादा रोजगार खत्म करके पूरा किया जा रहा है। किसीने पेंशन बंद कर दी तो कोई सरकारी नौकरियाँ ही खत्म कर रहा है। किसान आत्महत्याएँ करने पर तुला है। मध्यकालीन सामान्य जनता की हालत वर्तमान से मेल खाती है। तुलसीदास की पंक्तियाँ प्रासंगिक है,

खेती न किसान को, भिखारी को न भीख भली,
बनिक को बनज न चाकर को चाकरी।
जीविका विहीन लोक सीधमान सोच बस,
कहै एक एकन सो कहां जाई, का करी 14

वर्तमान में भारत की दुंदशा को देखकर श्रीलंका, बांग्लादेश आदि देशों के समान महंगाई की मार की याद आती है।

जाहिर है कि जाति—प्रश्न समाज, सत्ता और देश के संचालन में महत्वपूर्ण है। जाति की कोढ़ हर तरह के समस्या का मूल है। जाति कैदखाना बनी हुई है। इसकी मुक्ति हेतु सब के प्रयास जरूरी है। अभिव्यक्ति

के खतरे उठाएँ बगैर जाति और धर्म के गढ़—कीले ध्वस्त नहीं होंगे। बुद्धिजीवियों की ताकद जाति को खत्म कर सकती है। संतो प्रणित मानवता और एकता का बखान दादू दयाल करते हैं,

सब घटि एकै आतमा, जाणे सो नीका।

आपा पर में चीन्हिले, दरसन है पीकाष्ट

आये एकाकार सब, साई दिये पठाई।

दादू न्यारे नाँव धरि, भिन्न भिन्न है जाई।५

आज की कुचक्र और षडयंत्र से लैस विपरीत भयावह परिस्थितियों में केवल दादू दयाल ही नहीं सभी संतो की वाणी उपादेय है।

निष्कर्ष :

निस्सदेह भारतीय जनमानस अपनी अतिरेकी कमजोरियों को संबल बनाएँ हुए है। परिणामतः मध्ययुग अवतीर्ण हो गया है। संतों के प्रगतिशील विचारों की अधिक जरूरत आन पढी है। संतो का सामाजिक स्मजस्य समय की अनुगूँज है। हर तरह की तानाशाही और शोषण संतो को नामंजूर थी। धर्म के ठेकेदारों के गोरखधंधे का पर्दाफाश करके जनता का कल्याण संतो का प्रण रहा है। जाति की अपेक्षा ज्ञान की महत्ता वे स्थापित करते हैं। आदर्श समाज निर्मिति में धर्म निरपेक्ष संस्कृति ओर मूल्यों का महत्व अनन्य साधारण है। आज की सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और साहित्यिक भयावहता उदारता की अपेक्षा पागलों की पालनहार बनी है। विचारकों की हत्याएँ और जेल उन्माद का अतिरेक है। असल में शायनिंग इंडिया की चक्काचौध भुखमरी, बेरोजगारी, किसान खुदकुशी आदि से नजरे चुरा रही है। भवतु सब्ब मंगलम् के लिए संतो की उपादेयता एक मात्र औषधि है।

संदर्भ :

१) डॉ. गुप्त गणपतिचन्द्र, साहित्यिक निबंध, लोकभारती प्रकाशन, १५—ए, महात्मा गांधी मार्ग, इलाहाबाद—१, त्रयोदश सं. १९९६ पृ.६३०

२) डॉ. पठान यु.म., संत साहित्य चिंतन, पृ. ४४

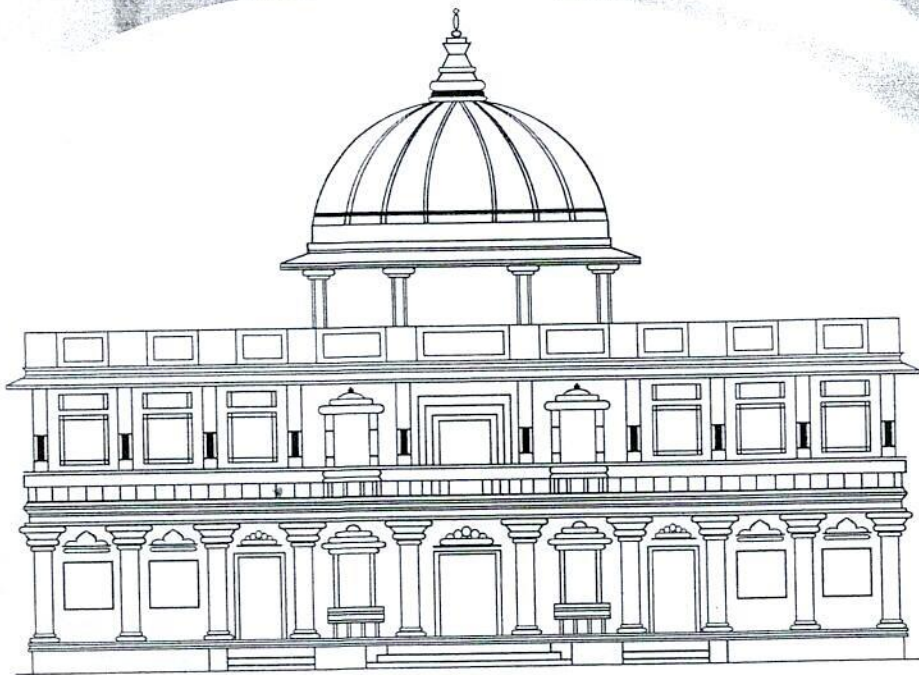
३) रैदास की वाणी, पृ. ४३२

४) डॉ. नगेंद्र (संपा), मयूर पेपर बैक्स, ए—९५ सेक्टर ५, नौएडा—२०१३०१ सत्ताईसवां पुनर्मुद्रित संस्करण—२०००, पृ. ९७

५) दादू दयाल की बानी—भाग एक पृ. २४

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी मराठी विशेषांक ०७

स्थापना : ९ जानेवारी १९२७

संशोधक, मराठी भाषा संशोधन संस्थेचे मासिक, पुणे

38

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ७

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

● डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ● डॉ.बळवंत टी. दाभाडे ● श्री.मनोहर आर. कोंडागुर्ले

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१	स्वतंत्रता के बाद बौद्धों के जीवन में सामाजिक परिवर्तन - डॉ. प्रमोद मेश्राम, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी -----	१०
२	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील साहित्य प्रवाहाची वाटचाल - डॉ. विकास पाटील, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी -----	१५
३	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मराठी साहित्यातील दलित नाटक - डॉ. बळवंत दाभाडे, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी -----	२१
४	स्वातंत्र्यानंतरचा रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील ठाकर समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास (२०१० ते २०१५) - डॉ. सुधीर वाघमारे, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी -----	२६
५	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शेतकरी चळवळीचा विकास - डॉ. अशोक पाटील, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी -----	३१
६	भारतीय स्वातंत्र्योत्तरकालीन ग्रंथालयातील नवे प्रवाह: एक अभ्यास - डॉ. जयंत मेश्राम, रिसोड, जि. वाशिम -----	३६
७	स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाढते शहरीकरण - डॉ. प्रतिभा देसाई, गारगोटी, ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर -----	३८
८	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सार्वजनिक व शैक्षणिक ग्रंथालयांचा विकास - डॉ. शशिकांत वानखडे, आर्णी, जि. यवतमाळ -----	४२
९	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी पत्रकारिता - डॉ. संतोष रायबोले, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग -----	४७
१०	स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि सुरेश भट - डॉ. चैनलाल राणे, गोरेगाव, जि. गोंदिया -----	५१
११	डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या ग्रंथालयशास्त्राच्या पाचव्या सिद्धांतानुसार महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रह्येत झालेली वाढ : एक अभ्यास - अंबादास खिलारे, डॉ. दिलीप मेस्त्री, पनवेल, नवी मुंबई -----	५५
१२	मानवी हक्क व दलित कविता - डॉ. नरेंद्र घरत, डॉ. कविता लुटे, नागपूर -----	५८
१३	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर महात्मा गांधींचा प्रभाव - डॉ. नंदकिशोर मने, गडचिरोली -----	६४
१४	भारतीय ग्रंथालय कायदे : महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा १९६७ चे सार्वजनिक ग्रंथालय विकासात महत्त्व - अनंत थोरात, रोहा, जि. रायगड -----	६८
१५	स्वातंत्र्योत्तर काल मे महिला सशक्तिकरण एवं शिक्षा का महत्त्व - डॉ. रजनी वाढई, गडचिरोली -----	७५
१६	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत दैनिक संचार'चे संपादक रंगा वैद्य यांचे योगदान - शंकर पवार, कोल्हापूर -----	७९
१७	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासींची स्थिती, सविधानिक तरतुदी व कायदे - डॉ. नरेश मडावी, गडचिरोली. -----	८४

- १७ स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये गीताचार्य तुकारामदादा यांचे सामाजिक कार्य : एक ऐतिहासिक अध्ययन
- प्रीती ठिकरे, नंदकिशोर मने, गडचिरोली ----- ८८
- १८ आधुनिक भारतात आदिवासी महिलांचे स्थान
- डॉ. प्रमोदकुमार नंदेश्वर, रिसोड, जि. वाशिम ----- ९२
- १९ स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित आत्मकथने : समाजपरिवर्तनाचा एक दस्तऐवज
- डॉ. सतीश कामत, फोंडाघाट, सिंधुदुर्ग. ----- ९७
- २० स्वातंत्र्योत्तर काळातील नागरी इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी : विशेष संदर्भ पूर्व मध्यकालीन
भारत - प्रा. लखन गौडदाब, कराड, जि. सातारा ----- १०१
- २१ स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय साहित्य
- डॉ. उज्ज्वला सामंत, मालवण, सिंधुदुर्ग ----- १०७
- २२ विसाव्या शतकातील पर्यावरण व स्त्रियांच्या चळवळी
- प्रा. अभय पाटील, कराड, जि. सातारा. ----- ११२
- २३ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारतीय शिक्षणाच्या विकासाची प्रक्रिया
- डॉ. निलिमा मिरजकर, गोरेगाव, रायगड ----- ११७
- २४ शरद जोशी - भारतीय शेतकरी आंदोलनाला दिशा देणारा नेता
- पंकज घाटे, प्रा. डॉ. स्वप्ना समेळ, मुंबई ----- १२१
- २५ भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि २०१४ नंतरचे बदलते संदर्भ
- डॉ. प्रशांत सराफ, परभणी ----- १२६
- २६ स्वातंत्र्य प्राप्ति के पश्चात महिला सक्षमीकरण के बदलते स्वरूप
- अमिता कुमारी, वाराणसी ----- १३०
- २७ स्वातंत्र्योत्तर काळ आणि स्त्रियांचा
- डॉ. रवि साखरे, गोरेगाव, गोंदिया ----- १३४
- २८ आधुनिक भारतातील भूगोल विषयाच्या बदलत्या स्वरूपाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
- डॉ. कल्पना देशमुख, यवतमाळ. ----- १३९
- २९ भारतीय हवामान बदलाचे - कारणे व उपाय
- डॉ. राजेश कांबळे, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपूर ----- १४२
- ३० स्वातंत्र्योत्तर भारतातील कामगार विषयक धोरण
- डॉ. बी. आय. परदेशी, शिरपूर, जि. धुळे ----- १४५
- ३१ स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शिक्षण
- श्री. दिपक यादव, चिपळूण, जि. रत्नागिरी. ----- १४७
- ३२ स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रसारमाध्यमांचे पर्यटन विकासातील योगदान
- डॉ. हिरालाल पाटील, शहादा, जि. नंदुरबार ----- १५२
- ३३ मान्यवर कांशीराम यांच्या विशेष संदर्भात स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित-बहुजन चळवळ
- डॉ. प्रविण बोरकर, उल्हासनगर, जि. ठाणे ----- १५६
- ३४ स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण
- डॉ. लोकेशकुमार नंदेश्वर, ब्रह्मपुरी, चंद्रपूर ----- १६१

- ३६ भारतीय स्वातंत्र्यानंतरची दलितांची राजकीय वाटचाल आणि स्थिती
- डॉ.जनार्दन जाधव, गगनबावडा, जि.कोल्हापूर ----- १६६
- ३७ बीसवीं सदी के अंतिम दशक के हिंदी के सामाजिक नाटकों में महानगरीय जीवन बोध : अकेलेपन के संदर्भ में - डॉ.राहुल मराठे, लांजा. जि.रत्नागिरी ----- १७०
- ३८ चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरोत्तर चळवळीत समता सैनिक दलाचे योगदान
- डॉ. प्रफुल्ल राजुरवाडे, चिंमूर, जि.चंद्रपूर. ----- १७४
- ३९ चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान
- प्रा.पितांबर पिसे, डॉ. संजय कुंभारे, जि.चंद्रपूर ----- १७७
- ४० स्वातंत्र्योत्तर काळातील सोलापूर जिल्ह्याचे पर्यटन विषयक धोरण : एक चिकित्सक आढावा
- डॉ.रविराज कांबळे, पंढरपूर, जि.सोलापूर ----- १८१
- ४१ महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- बाळू गायकवाड, मोहोळ, जि.सोलापूर ----- १८६
- ४२ स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातून दिसणारे महिला सक्षमीकरण
- डॉ.सारिका बुरगे, केज, जि.बीड ----- १८८
- ४३ स्वातंत्र्यानंतरचे भारतीय जीवन: कवितेतून व्यक्त झालेले चिंतन
- डॉ.महेश बावधनकर, लांजा, जि.रत्नागिरी ----- १९२
- ४४ भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रंथालये
- राजू बोंबले, डॉ.शोभा सुळसुळे, जि.परभणी ----- १९८
- ४५ भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी क्रांतिकारकांनी दिलेले योगदान व स्वातंत्र्य लढे - गजानन होडे, डॉ.रामभाऊ मुटकुळे, नाशिक ----- २०२
- ४६ स्वातंत्र्योत्तर भारताचे शैक्षणिक धोरण : एक आढावा
- डॉ.रूपेश मेश्राम, ब्रह्मपुरी, चंद्रपूर ----- २०८
- ४७ कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्यांचा अभ्यास
- डॉ.देविदास हारगिले, मालवण, सिंधुदुर्ग ----- २१४
- ४८ महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- प्रा.हेमश्री चिटणीस, देवगड, जि.सिंधुदुर्ग ----- २१८
- ४९ भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचे बदलते शैक्षणिक धोरण
- प्रियंका कुंभार, कोंडवे, सातारा, ----- २२३
- ५० स्वातंत्र्योत्तर भारतामधील कुस्ती क्षेत्रात कोल्हापूरने मिळविलेला नावलौकिक एक अभ्यास
- डॉ.संभाजी मोरे, तिसंगी. ----- २२८
- ५१ भारतीय स्वातंत्र्यानंतरच्या आर्थिक धोरणांचा सक्षिप्त मागोवा
- डॉ.श्रीकांत चांदोरकर, गोरगाव, रायगड ----- २३२
- ५२ मराठा विद्या प्रसारक समाज, नाशिक संस्थेच्या प्रगतीतील डॉ.वसंतराव पवार यांचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास - अमित निकम, डॉ.रमेश जाधव, जि.नाशिक ----- २३६
- ५३ माहिती तंत्रज्ञानाचे बदलते स्वरूप - डॉ.सीता केंद्रे, केज, जि.बीड ----- २४१
- ५४ स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या सामाजिक चळवळी मध्ये बॅरि. राजाभाऊ खोत्रागडे यांचे योगदान
- श्री.जयंतकुमार रामटेके, डॉ.रूपेश मेश्राम, जि.चंद्रपूर ----- २४४

१११	महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप - प्रा.उमा पाटील, पन्हाळा, जि.कोल्हापूर	२४९
११२	भारतीय शेती उद्योगाचे आधुनिकीकरण - प्रा.नागोराव तारू, खालापूर, जि.रायगड	२५३
११३	महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप - डॉ.मनिषा नागपुरे, नागपूर	२५७
११४	भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचे बदलते शैक्षणिक धोरण - प्रा.कविता मांजे, कल्याण, ताणे	२६१
११५	महिलांचा उद्योजकतेमधील वाढता सहभाग व महिला सबलीकरण - प्रा.चंद्रप्रभा, नाशिक	२६६
११६	भारताची कायदा व्यवस्था - डॉ.अरविंद पुनवटकर, सावनेर, नागपूर	२७१
११७	स्वातंत्र्योत्तर आंदोलनांचे विविध परिदृश्य - डॉ.दत्तात्रय अनारसे, माढा, सोलापूर	२७४
११८	पंडित नेहरूंच्या काळातील आर्थिक विकासाचे चिकित्सक मूल्यमापन - प्रा.विजय साळुंके, अमळनेर, जि.जळगाव.	२७७
११९	इचलकरंजीची यंत्रमाग कामगार व्यवस्था आणि बदलते स्वरूप - श्री.कुबेर शेकाप्पा कट्टीमनी, इचलकरंजी, जि.सांगली	२८०
१२०	भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि अमेरिका सहसंबंधाचा आढावा (इ.स. १९४७ ते इ.स.२०००) - डॉ.डी.बी ताडेरव, फोंडाघाट, जि.सिंधुदुर्ग	२८४
१२१	अ. व. वालावलकर यांचे इतिहास संशोधनविषयक कार्य- - डॉ.सोमनाथ कदम, कणकवली, सिंधुदुर्ग.	२८९
१२२	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परराष्ट्रीय धोरण - डॉ.संजय बेंद्रे, म्हसळा, जि.रायगड	२९२
१२३	माहितीची गरज आणि सोशल मिडिया - सौ.स्मीता पाटोळे, सातारा; डॉ.सुधीर पाटील, जळगाव	२९५
१२४	हयामान बदलाचा लांजा तालुक्यातील शेतीवर झालेला परिणाम - डॉ.काशिनाथ चव्हाण, लांजा, जि.रत्नागिरी.	३००
१२५	भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रंथालय चळवळ - डॉ.अनिता पाटील, बडनेरा	३०५
१२६	'गोडसे गांधी.कॉम - नाटक की रंगमंचीयता' - विजय देवकर, राजापूर, रत्नागिरी	३११
१२७	स्त्री सक्षमीकरणासाठी शिक्षण - डॉ.संगीता पैकेकरी, माढा, जि.सोलापूर.	३१५
१२८	हिंदी उपन्यासांमैं चित्रित आदिवासी जीवन संघर्ष - हिरामण पवार, राजापूर, जि.रत्नागिरी	३१९
१२९	सातारा जिल्ह्यातील शतकोत्तर ग्रंथालयाचा इतिहास - सौ.आशा जिरगे, सातारा.	३२५
१३०	महाराष्ट्र शासनाच्या जलसिंचन अधिनियमांचा चिकित्सक अभ्यास - कु. वनिता पाटील, कबनूर, कोल्हापूर	३३०
१३१	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित चळवळीतील क्रांतीनायक बॅरि.राजाभाऊ खोब्रागडे : एक ऐतिहासिक अध्ययन - डॉ.पंकज मून, वडनेर, ता.हिंणघाट, जि.वर्धा	३३५
१३२	भारतीय स्वातंत्र्यानंतरची राजकीय व साहित्यिक स्थिती - डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर	३४०
१३३	महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप - डॉ.शर्मिला घाटगे, कोल्हापूर.	३४३
१३४	माहिती तंत्रज्ञानाचे मानवी समाजावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन - प्रा. रेखा वाठ, कळंब, जि.यवतमाळ	३४७
१३५	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शिक्षण आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे विचार व कार्य - प्रा.सुमन केंद्रे, पंढरपूर, जि.कोल्हापूर,	३५३
१३६	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडातील दलित चळवळीचा अभ्यास - डॉ.अनिल टिके, फलटण, जि.सातारा.	३५७

८१	आधुनिक ग्रामीण महाराष्ट्रातील सामाजिक संबंध आणि वतनदारी व्यवस्था - डॉ.संतोष सुरडकर, गडचिरोली -----	३६२
८२	रानडेंचा सुधारणावाद आणि भक्ती चळवळीविषयीचे चिंतन - डॉ.संतोष सुरडकर, गडचिरोली -----	३६७
८३	Educational & Social Reforms In India During British Period - Dr.Sudhakar Lahupachang, Kalamboli, New Mumbai -----	३७१
८४	Revisiting Quit India Movement: A Case Study on Northeastern region of Maharashtra - Dr. Prakash Masram, Mumbai -----	३७४
८५	Study of Post-Independence Indian Libraries: A Special Reference to Academic Libraries -Manohar Kondagurle, Dr.Rashid Khatik -----	३७९
८६	Collection Development Practices for e-Resources: A Survey of Academic Law Libraries affiliated to Savitribai Phule Pune University Pune - Madhukar Togam, Dr.Deelip Mestri, Panvel, Navi Mumbai -----	३८४
८७	The Role of Translation in Post-Independence Era: English Translations of Dalit Literature in India -Dr. Dharampal Fulzele, Brahmपुर, Chandrapur -----	३९०
८८	Folklore's Editor Sankar Sen Gupta's Three Decade Devotion to Bring Cultural Enhancement after Independence - Dr.Neeta Khandpekar, Kalina, Santacruz, Mumbai -----	३९६
८९	Changing Educational Policy after Indian Independence - Prof. Shital Barge, Rajapur, Ratnagiri. -----	४०४
९०	POST-INDEPENDENCE TOURISM POLICY: GEOGRAPHICAL ANALYSIS -Dr. Rajaram Patil, Phondaghat, Dist.Sindhudurg. -----	४०७
९१	Nation, Nationalism, Minorities in M. J. Akbar's Blood Brothers - Ashutosh Popate, Chimur, Chandrapur -----	४११
९२	A study on Irrigation Development for agriculture Development in Kolhapur District (Maharashtra) - Mr.Sohel Mujawar, Dr.S.M.Bhosale, Kolhapur -----	४१५
९३	Reflection of 21st century woman: A Critical Analysis of Baby Halder's "Life Less Ordinary" - Rashmi Purke, Uran, Navi Mumbai -----	४२३
९४	Industrial Policy of Maharashtra 2019: A Study - Saddamso Pirjade, Sarud, Kolhapur -----	४२७
९५	Depiction of Sociocultural Realities in the Novels of J. M. Coetzee - Mr.Anup Atram, Dr.Sandeep Joshi, Morshi, Amravati -----	४३२
९६	Cyber Security and Cyber Crime Awareness Need of Time: A Critical Analysis - Nandini Gaikwad, Pooja Thakur, Nitin Sasane, Ravindra Morbeka, Sanjay Gaikwad, Panvel, Navi Mumbai -----	४३६
९७	Women's Economic Empowerment in India After Independence - Neha Singh, Dr.Vishnu Fulzele, Ulhasnagar, Thane -----	४४१
९८	District Central Co-operative Bank : An Overview - Prof. Rupali Dikonda, Mhada, Solapur -----	४४५
९९	Revisiting India's Policy towards her Diaspora Since Independence -Dr. Karmveer Singh, Jaipur -----	४५०

१००	Changing Nature Of Tribal Literature During Post-independence Era - Vaibhav Masram, Gadchiroli -----	४५५
१०१	Study of Inconvenience Analysis of Fisher women in Ratnagiri District - Dr. Ghansham Harale, Rajapur, Dist.Ratnagiri -----	४५९
१०२	Role of Bio-Chemical Inputs in Agricultural Development of Kolhapur District of Maharashtra - Jayvant Palkar, Madha, Dist.Solapur -----	४६५
१०३	The Role Of Women Empowerment Changing Scenerios In India - Mr. Jayawant Pawar, Wai, Dist. Satara -----	४६९
१०४	An Overview of analysis of Wooden Toys Industry of Sawantwadi (Sindhudurg Dist.) - Dr. Ghansham Harale, Rajapur, Dist.Ratnagiri -----	४७४

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी पत्रकारिता

डॉ. संतोष रायबोले

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग-४१६६०१.

घोषा. - ९४२०७४१५२०, Email santosh.raibole@gmail.com

संक्षेप रूप में :

पत्रकारिता एक सचवाणीय विधा है। इसके बगैर समाज की सवृत्तता असंभव है। अतः पत्रकारों को अपने दायित्व और कर्तव्यों का विचार निष्ठापूर्वक करना चाहिए क्योंकि इन्हीं के पैरों के छालों से इतिहास लिखा जाएगा ख समाजिकता ही पत्रकारिता की पहली और अंतिम कसौटी है। विचारों मिशन की पत्रकारिता और समाचार की पवित्रता विश्वसनीयता के बूते तथ्यपूर्णता की बुनियाद बनाती है। प्रस्तुत शोधपत्र में स्वातंत्र्योत्तर हिंदी पत्रकारिता का इतिहास एवं महत्व विस्तृत रूप में स्पष्ट किया है ख

शोध प्रश्न : स्वातंत्र्योत्तर हिंदी पत्रकारिता, हिंदी पत्रकारिता, पत्रकारिता

साक्ष्यक्रम :

पत्रकारिता वैचारिक मूल्यों की संचालिका और स्वतंत्र समाज की संरक्षिका है। हिंदी भाषा तथा साहित्य के विकास में हिंदी पत्रकारिता की भूमिका उल्लेखनीय है। श्री युगत किशोर शुक्ल ने ३० मई सन् १८२६ में हिंदी का प्रथम पत्र 'उदन्त मार्तण्ड' से आरंभ किया गया सामाजिक प्रगतिशीलता का कार्य आज भी चलायमान है। समय और समाज के सन्दर्भ में सजग रहकर नागरिकों में दायित्व - बोध कराने की कला को पत्रकारिता कहते हैं। पत्रकारिता के द्वारा सत्य का शोध एवं मूल्य प्रतिष्ठापना की जट्टोजहद का वाणी दी जाती है। १९४७ में स्वतंत्रता के पश्चात पत्रकारिता का नया संघर्षमय दौर शुरू हो गया। कई चुनौतियों के बावजूद भारतीय संविधान की अभिव्यक्ति स्वतंत्रता ने हिंदी पत्रकारिता का कायाकल्प किया। १९७७ का आपातकाल पत्रकारिता के लिए मायूसीभरा था। वर्तमान में पत्रकारिता पूंजीपति और सत्ता की अक्सर पैरवी करती दिखाई देती है। संचार क्रांति ने पत्रकारिता में चार चाँद लगा दिए।

स्वातंत्र्योत्तर काल में 'नवभारत टाइम्स' का प्रकाशन हरिशंकर द्विवेदी के नेतृत्व में होने लगा। आगे चलकर इसके अज्ञेय प्रधान संपादक बनें। अंग्रेजों के एकाधिकार को समाप्त करना इसका लक्ष्य था। हिंदी जगत में 'दैनिक

जागरण', 'स्वतंत्र भारत' और 'प्रदीप' का अन्वेषण हिंदी साहित्य के लिए अमूल्य धरोहर है। हिंदी में सबसे अधिक बिकने वाला पत्र साप्ताहिक धर्मयुग बना। आज बड़े-बड़े औद्योगिक समूह पत्रकारिता के क्षेत्र में आ जाने से पत्रकारिता 'मिशन' न होकर 'व्यवसाय' बन गया। आर्थिक लाभ कमाना पत्रकारिता का प्रमुख उद्देश्य बन गया। महात्मा गाँधी की मान्यता है कि पत्रकारिता पूंजीवाद की चापलूसी की अपेक्षा जनता के लिए जवाबदेह है और वह पैसा कमाने का माध्यम तो बिल्कुल ही नहीं है, पत्रकारिता का पहला उद्देश्य जनता की इच्छाओं और विचारों को समझना तथा उन्हें व्यक्त करना है। दूसरा उद्देश्य जनता में वांछनीय भावनाओं को जागृत करना, तथा तीसरा उद्देश्य सार्वजनिक दोषों को निर्भीकतापूर्वक प्रकट करना है।'' पत्रकारिता इन उद्देश्यों की आपूर्ति करने में असफलता दर्शा रही है। परिणामतः लोकतांत्रिक मूल्यों का न्हास हो रहा है।

सन १९६० में 'सारिका' ने पाठकों को श्रेष्ठ कथा साहित्य से परिचित कराया। इसी वर्ष 'कादंबरी' का प्रकाशन महत्वपूर्ण माना जाता है। १९६५ में अज्ञेय के संपादन में 'दिनमान' साप्ताहिक पत्रिका प्रकाशित हुई यह अपने समय की सशक्त, समृद्ध और प्रभावी साप्ताहिक पत्र है। १९८३ का 'जनसत्ता' १९८५ 'इंडिया टुडे' पत्रिका जनवादी प्रगतिशीलता की कायल है। सामाजिक दूरी पाटने का कार्य और अपेक्षित साहित्यिक खुराक इन पत्रिकाओं के द्वारा निरंतर मिलती रही। समाज को बदलने की संभावना इस दौर में चमत्कारी थी। लेकिन धीरे-धीरे इसका जादू उतरने लगा और पत्रकारिता समाज के प्रति तटस्थ होने लगी। लोभ-लाभ और दाँव-पेच केंद्रीय मुद्दे बनेंख जबकि नेपोलियन चार हजार संगीनों से अधिक खतरनाक चार विरोधी पत्र को बताते हैं। 'अकबर' इलाहाबादी अखबार की महत्ता दर्ज करते हैं,

खींचो न कमनों को न तलवार निकालो।

जब तोप मुकाबिल हो तो अखबार निकालोख

जेम्स मैकडोनल्ड पत्रकारिता को रणभूमि से भी बड़ी चीज समझता है। जो पेशा न होकर स्वेच्छापूर्वक समर्पण

है। लोकतंत्र के भीतर से जब लोकतंत्र तेजी से गायब हो रहा हो और जब जनहित को कुचला जा रहा हो उस समय पत्रकारिता की खामोशी आपत्ति से लैस है।

पत्रकारिता समाज की वाणी मुखर करती है और मस्तिष्क को रचनात्मकता प्रदान करना अपना दायित्व समझती है। पत्रकारिता शास्वत की साधना है। पत्रकार जगत का सूक्ष्मद्रष्टा होता है। भारत में हिंदी दैनिकों के प्रकाशन में लगातार वृद्धि हो रही है। १५ अगस्त सन् १९९१ से 'राष्ट्रीय सहारा' दैनिक समाचार पत्र का प्रकाशन प्रारंभ हुआ। हिंदी का यह सर्वप्रथम समाचार पत्र १६ पृष्ठा में निरंतर निकलता था। 'उभरती दिल्ली' साप्ताहिक आकर्षक कलात्मकता और निर्भीकता के लिए प्रसिद्ध था। वर्तमानकालीन हिंदी पत्रकारिता का काफी रूप परिवर्तित हो गया है। समय की माँग के तहत उनका प्रकाशन एक की अपेक्षा कई जगहों से होने लगा विरतन सुविधा के मकसद से। और उसके विभिन्न संस्करण भी प्रकाशित हो रहे हैं। हिंदी पत्रकारिता के क्षेत्र में भारतेन्दु हरिश्चंद्र, महावीरप्रसाद द्विवेदी, माखनलाल चतुर्वेदी, रघुवीर सहाय, धर्मवीर भारती, कमलेश्वर, इलाचंद जोशी आदि का योगदान निर्विवाद है। हिंदी पत्रकारिता की समृद्ध परंपरा मिशन की जगह पर व्यवसाय बनती जा रही है। जिसकी आशंका प्रसिद्ध पत्रकार पं. बाबुराव विष्णु पराडकर ने बहुत पहले प्रकट की थी - पत्र निकालकर सफलता पूर्वक चलाना बड़े-बड़े धनियों अथवा सुसंघटित कंपनियों के लिए ही संभव होगा। पत्र सर्वांग सुंद होंगे आकार बड़े होंगे, छपाई अच्छी होगी... ग्राहकों की संख्या लाखों में गिनी जायेगी। यह सब कुछ होगा पर पत्र प्राणहीन होंगे। पत्रों की नीति देश - भक्त, धर्म भक्त अथवा मानवता के उपासक महाप्राण संपादकों की नीति न होगी... वेतन भोगी संपादक मालिक का काम बड़ी खूबी के साथ करेंगे। पर आज हमें जो स्वतंत्रता प्राप्त है वह उन्हें न होगी।^१ परिवर्तनकामी आवाजों को कुचलकर गुलामी के तगमें और निलामी का बाजार अब तेज है।

आज हिंदी पत्रकारिता व्यावसायिक कुशलता को सत्यनिष्ठा और आदर्श की अपेक्षा अधिक महत्व दे रही है। समाचार पत्रों के प्रकाशकों का पहला उद्देश्य मुनाफा कमाना है। पत्रकार और संपादक को प्रबंधन की मर्जी संभालनी होती है। आज खबर की अपेक्षा विज्ञापनों की भरमार अधिक है। पत्रकारिता के द्वारा प्रतिरोधी शक्तियाँ और सत्ता को चुनौती देना लगभग बंद सा हो गया है। वर्तमान में हिंदी पत्रकारिता के क्षेत्र में ६००० से अधिक पत्र-पत्रिकाओं का

प्रकाशन हो रहा है जिसमें दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, वार्षिक और नियतकालिक आदि सभी पत्र शामिल हैं। जिसको चलाना जोखिम भरा है क्योंकि अन्य उद्योगों की तरह समाचारपत्र आदि का भंडारण करना असंभव है। घाटे से बचने के लिए समझौतों का मार्गक्रमण करना होता है जिसमें चाटुकारिता की फसल लहलहाती है। कर्तव्यनिष्ठ पत्रकार अपने प्राणों की आहुति देकर भी सामाजिक मुल्यों और सरोकारों को बनाए रखते थे जो आज दुर्लभ होता जा रहा है। महादेवी वर्मा पत्रकारिता की मुल्यवर्धिता, उपयोगिता और प्रतिबद्धता के संदर्भ में कहती हैं, पत्रकारिता एक रचनाशील विधा है। इसके बगैर समाज को बदलना असंभव है। अतः पत्रकारों को अपने दायित्व और कर्तव्यों का निर्वाह निष्ठापूर्वक करना चाहिए क्योंकि उन्हीं के पैरों के छालों से इतिहास लिखा जाएगा।^२ प्रामाणिकता ही पत्रकारिता की पहली और अंतिम कसौटी है। जिसमें मिशन की पत्रकारिता और समाचार की पवित्रता विश्वसनीयता के बूते तथ्यपूर्णता की बुनियाद बनाती है।

हिंदी पत्रकारिता आजादी के आंदोलन की कोख से निकली और क्रांतिकारी वक्त में पली-बी है। जिसके तहत नौकरी पाना और उसे बनाए रखने की चुनौति पत्रकार को वर्तमान में दास बनाती है। बावजूद इसके हिंदी पत्रकारिता की एक लम्बी छलाँग है कि पत्र इंटरनेट तक पहुँच गए। हिंदी पत्र World wide Wave के द्वारा दुनिया का भ्रमण कर रहे हैं। वर्तमान में इंटरनेट सूचना महामार्ग का रीढ़ बना है। इंटरनेट की विशाल विश्वव्यापी भण्डारन की छत्र-छाया में हिंदी पत्रकारिता इलेक्ट्रॉनिक लाइब्रेरी बनी है। वास्तव में हम आज 'प्रोफेशनल पत्रकारिता' के दौर में जी रहे हैं। मुठ्ठीभर पत्रकार आदर्श पत्रकारिता की कसौटी पर खड़े उतरे होंगे बाकि सब समझौतावादी बनें। आज खबर के लिए दरदर भटकने की अपेक्षा सेटलाइट के द्वारा विस्वदर्शन का पत्रकारिता में प्रचलन चला है। 'अमर उजाला', 'दैनिक जागरण', और 'दैनिक भास्कर', आदि पत्रों का कम्प्यूटरीकरण हो गया है। पेन और कागज अब अतीत बना है। 'दैनिक भास्कर' के लिए कमलेश्वर मुख्य संपादक के रूप में विभिन्न शहरों से निकलने वाले सभी छह संस्करणों का संपादन, कम्प्यूटर के जरिए दिल्ली स्थित आवास में बैठे-बैठे ही कर लेते थे। 'द हिन्दू' के लिए भी ऐसी ही श्रमसाधना पत्रकार करते थे। आज हिन्दुस्तान, 'नवभारत टाइम्स' और दैनिक जागरण इंटरनेट पर मौजूद हैं। पत्रकारिता चाहे इंटरनेट की हो या प्रत्येक्षत उसमें स्वतंत्र मत और

बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय की भूमिका का होना अनिवार्य है। निराला 'मतवाला' में जिसे स्पष्ट करते हैं-

अमिय गरल शशी सीकर रविकर

राग विराग भर प्याला ।

पीते हैं जो साधन उनको

प्यारा है यह 'मतवाला'।⁴

मतवाला के साहित्यिक पत्रकारिता के आदर्श आज भी प्रासंगिक है ।

वर्तमान की हिंदी पत्रकारिता हंस, पाखी, बया, किस्सा, आलोचना त्रैमासिक, नया ज्ञानोदय, समालोचना, साक्षात्कार, आज, अमर उजाला, नवजीवन, आगरा अखबार, भारतोदय आदि के द्वारा निखरती नजर आती है। इन पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से पत्रकारों ने अभूतपूर्व काम किया है जिसके चलते समाज में बदलाव की गुंजाईश भी दिखाई देती है पर धीरे-धीरे कब पत्रकारिता मिशन से कमीशन पर आ गई पता ही नहीं चला। बौद्धिक शास्त्रार्थ और खंडन-मंडन के केंद्र से सोशल जस्टीस लुप्त सा हो गया है। पत्रकारिता के आभारभूत तत्वों की जगह विज्ञापनों का दौर शुरू हो गया जिससे समझौते और अवसरवादिता का रंग सामने आने लगा। पत्रकारिता का व्यावसायोन्मुखी चेहरा हाशिये के समाज और प्रश्नों को महत्व नहीं देता। जबकि साहित्य की प्रत्येक विधा का मुख्य लक्ष्य परिवर्तनकारी बनना है- 'शिवकुमार शिव' ने कविता का धर्म बयान किया वह साहित्यिक अन्य विधाओं कि अपेक्षा भी पत्रकारिता के लिए अधिक उपयुक्त है- कविता/नहीं रह सकी लापरवाह/ अपने समय से / इसलिए/हर मोड़ पर / खड़ी है कविता / जहाँ की व्यवस्था/ बिल्कुल सड़ी है/ वहाँ कोई और नहीं/ सिर्फ कविता खड़ी है।⁵ कवि की कविता और पत्रकार की पत्रकारिता मुंह फाड़ कर किंकर्तव्यविमूढ व्यवस्था से बगावत करती है। राजनीति और सत्ता की ताकत का पूंजी के साथ गठजोड़ मानवता के लिए खतरे की घंटी है।

लोकतंत्र के एक मजबूत स्तम्भ की साख आज दांव पर है। समासनी खेज, चटपटी और मसालेदार खबर सबसे पहला हमारे द्वारा प्रस्तुती का दावा उसे व्यावसायिक क्रूरता का नामा पहनाता है। हिंदी पत्रकारिता रडार की तरह दृष्टिगत की हर खबर पर नजर रखती है। पत्रकारिता का जन्मा आज भी बना हुआ है। कई पत्रकारों ने अपने लहू को समाज की तरह इस्तेमाल करके पत्रकारिता का मानक का है। आज खलनायकों में भी हिरोइज्म दिखने लगा

संस्करण २०२२

है। पत्रकारिता लोकतंत्र के मजबूत पाये की जगह बाजारवाद का स्थाई स्तम्भ बनता जा रहा है। पेज श्री चकाचौंध और ग्लैमर परोसने के चक्कर में वह समाज को प्रदूषित कर रहा है। भ्रमण्डलीकरण के झोंके ने पत्रकारिता के औदात्य को उड़ा दिया है। बहुराष्ट्रीय कम्पनियों के विज्ञापन छापना उसका पहला लक्ष्य है। मालिक ही संपादक बनकर वंशवाद चला रहे हैं। बेटा उत्तराधिकारी हो ऐसी अवस्था में पत्रकारिता के लिए बेहयाई और चाटूजीवी की जरूरत है। डॉ. अशोक त्रिपाठी लिखते हैं, वह सुविधा मानसिकता जिसके कारण चाटूजीवी पत्रकारिता का उदय हुआ, आज तो यहाँ तक पहुँच गयी है कि वह पूरे समाज की चिंता करने की बजाए केवल अपनी ही चिंता में व्यस्त है। उसे अपने लिए सस्ते आवासीय फ्लैट, टेलिफोन सुविधा सुरक्षा की गारंटी, मुफ्त यात्रा सुविधा हासिल करने के लिए ही कॉलम रंगने पडते हैं। उसे देश के उन तमाम लोगों की चिंता नहीं है, जो उससे भी बदतर हालत में रह रहे हैं।⁶ कृति पत्रकारिता व्यक्ति और बाह्य व्यक्तित्व पूजक है।

संक्षेप में :

उदन्त मार्तण्ड से आरंभ हिंदी पत्रकारिता का दौर कई चुनौतियों और संघर्ष से भरा है। स्वातंत्र्योत्तर काल में पत्रकारिता पूंजीपतियों की जागिर बनी है। सारिका, मतवाला, हंस, आलोचन आदि पत्र - पत्रिकाओं ने हिंदी पत्रकारिता की गौरान्वित किया है। हिंदी पत्रकारिता का जादू पाठकों पर हमेशा से बना हुआ है। आज भी याचना के पश्चात भारत में सबसे अधिक पत्र-पत्रिकाएँ निकलती हैं और पाठकों की संख्या भी विपुल मात्रा में है। हिंदी पत्रकारिता शोषण मुक्ति की भी दस्तक निर्भिकता पूर्वक दी है। कई नामी पत्रकार हिंदी पत्रकारिता और लोकतंत्र बचाने के लिए स्वेच्छापूर्वक तलवार की धार पर चलें। पर आज सूचना प्रौद्योगिकी के दौर में वे पत्रकारोंकी बलिदानी वृत्ति को भूलकर पूंजी और सत्ता की चापलूसी करके स्वार्थान्ध बन गया है। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी पत्रकारिता के लिए यह खतरे का सायरण है।

संदर्भ -

- १) पंत एन.सी. - हिंदी पत्रकारिता का विकास, द्वितीय संस्करण २००७, पृ. २
- २) डॉ. अर्जुन तिवारी, आधुनिक पत्रकारिता, विश्वविद्यालय प्रकाशन, चौक, वाराणसी- २२१००१, षष्ठ संस्करण २०१० ई. पृ. ०१
- ३) शर्मा ऋचा - स्वातंत्र्योत्तर हिंदी की साहित्यिक पत्रकारिता

- और रचनात्मक नवलेखन का अन्तःसंबंध, सं. २००१,
पृ. १२
- ४) प्रा. त्रिपाठी आनंदमणि, वर्तमान हिंदी पत्रकारिता
चुनौतियाँ एवं संभावनाएँ, पूजा पब्लिकेशन ६-इ,
बौध्दनगर, नौबस्ता कानपुर - २०८०२१ प्र.सं. २०१६,
पृ. ३६
- ५) डॉ. भानावत संजीव, पत्रकारिता का इतिहास एवं
जन-संचार माध्यम, युनिवर्सिटी पब्लिकेशन्स, जयपुर,
तृ.सं. २०००, पृ. १०६

- ६) शिव कुमार 'शिव', शिखर पर स्त्री-२ किस्सा,
समकालीन कथा - साहित्य सृजन मंच, खरमनचक
रोड, भागलपुर- ८१२००१, वर्ष १०, अंक-२९,
जनवरी, २०२२, पृ. ८६
- ७) सिंह बच्चन, पत्रकारिता का कृष्णपक्ष, ग्लोबल एक्सचेंज
पब्लिशर्स १३६२, कश्मीरी गेट दिल्ली- ११०००६, प्र.
सं. २००७ पृ. ६२

(44)

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

६१००

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - सप्टेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ११

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● मा.स्मिता अजमेरा ● प्रा.डॉ.डि.झेड. चौधरी ● प्रा.राजेंद्र ब्राह्मणे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

६९	मराठी साहित्यातील अनुवादित कथा - प्रा.जान्हवी कराळे, नाशिक	२७१
७०	समाजाने केलेली चिमूर क्रांती (१६ ऑगस्ट १९४२) - डॉ.कैलास भांडारकर, गडचिरोली	२७५
७१	डॉ. विश्वास मंडलिक लिखित योगसाहित्याचा समिक्षात्मक अभ्यास - १) डॉ.गणेश वाघ, नाशिक, २) डॉ. नितीनकुमार माळी	२८०
७२	शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा प्रसार माध्यमाविषयी असलेल्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास. - डॉ.गजानन खेकडे, शिरपूर, जि.धुळे	२८४
७३	प्रसारमाध्यमे आणि भाषेमधील करीयरच्या संधी - डॉ.संदीप माळी, मुक्ताईनगर, जि.जळगाव	२८८
७४	साहित्य, संस्कृती, समाज आणि मराठी विज्ञानसाहित्य यांचा परस्पर संबंध (मराठी विज्ञानकादंबरी संदर्भात)-१) डॉ. संजय शिंदे, नंदुरबार; २) डॉ. दिलीप पवार, सटाणा, ता.बागलाण, जि.नाशिक	२९३
७५	साहित्यकृतीचे प्रकारांतर - कादंबरी ते चित्रपट - डॉ.चंद्रकांत बावनकुळे, सिताबर्डी, नागपूर	२९८
७६	मराठी विज्ञान साहित्यातील बदलते समाज जीवन - डॉ.वंदना लव्हाळे, मुक्ताईनगर, जि.जळगाव	३०१
७७	प्रसार माध्यमे आणि समाज परिवर्तन - डॉ.स्वाती फापाळे, अळकुटी, ता.पारनेर, जि.अमहदनगर	३०५
७८	जनसंचार माध्यमों का सामाजिक सरोकार - डॉ.संतोष रायबोले, फोंडाघाट, जि.सिंधुदुर्ग	३०८
७९	साहित्य और सिनेमा - डॉ. सुनिल एम्. पाटील, शिरपूर, जि.धुलिया.	३११
८०	समाजावर सोशल मिडीयाचा प्रभाव व परिणाम - डॉ.सुनिल अ. पाटील, दहिबेल, ता.साक्री, जि.धुळे	३१४
८१	संस्कृती पर जनसंचार मध्यमोंका प्रभाव और परिणाम - प्राजक्ता देशमुख, औरंगाबाद	३१८
८२	माध्यमिक स्तरावर अध्ययन अध्यापन करताना चित्रपटांच्या माध्यमातून अध्ययन अनुभूती - डॉ.सारिका बहिरट, पुणे	३२२
८३	प्रसार माध्यमे आणि रोजगार - डॉ.संतोष दळवी, पिंपळगाव, ता.निफाड, जि.नाशिक	३२५
८४	रूपांतरित नाटकांचे संहितालेखन आणि वाङ्मयीन सर्जनशीलता - डॉ.संगिता खुरद, नागपूर	३२९
८५	साहित्य आणि संस्कृती यांचा कलाकृतीतील परस्पर संबंध व संवर्धन - प्रा.रामचंद्र माळीच, दोंडाईचा, ता.शिंदखेडा, जि.धुळे.	३३४
८६	ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणात येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास - १) डॉ. हेमकांत अहिरराव, जळगाव, २) प्राचार्य डॉ. संजय शिंदे, नंदुरबार	३३८
८७	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये दूरदर्शन कार्यक्रमातून विविध कौशल्य वाढविण्यासाठी होणारा उपयोग - एक अभ्यास - डॉ. वैशाली सूर्यवंशी, नाशिक	३४२
८८	जनसंचार माध्यम और सामाजिक सरोकार - डॉ.सुगंधा घरपणकर, महागाव, ता.गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर	३४५
८९	हिमांशु जोशी की कहानियों में बदलता सामाजिक परिदृश्य - डॉ.रविंद्र खरे, डोंगर कठोरा, ता.यावल, जि.जलगाव	३४८
९०	साहित्य, समाज, संस्कृति एवं जनसंचार माध्यम - प्रा. कारा पृथ्वी, विशाखापट्टणम	३५२

जनसंचार माध्यमों का सामाजिक सरोकार

डॉ. संतोष रायबोले

(हिंदी विभागाध्यक्ष)

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

मो.बा. : ९४२०७४१५२०. Email : santosh.raibole@gmail.com

सारांश :

जनसंचार माध्यमों का वर्तमान दायरा विशाल है। संसार का अधिकतम मनुष्य इसके साथ प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष रूपमें जुड़ा है। जनसंचार के अभाव में इन्सान की कल्पना नहीं की जा सकती। प्रिंट मीडिया की अपेक्षा इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का भूत जनता के दिलों-दिमाग को अधिक प्रभावित करता है। जनसंचार माध्यमों के कारण कई मानवीय न्यायिक भूमिका का निर्वहन हुआ है। जनसंचार सामान्य मनुष्य का मंच बना है। जनता की जागरूकता और कल्याण का दायित्व अब जनसंचारों ने संभाला है। रेडियो, टेलीविजन, समाचारपत्र, पत्रिकाएँ, सोशल मीडिया, इंटरनेट आदि के द्वारा समाज को सशक्त बनाने का भरकस प्रयास किया जाता है। आकाशवाणी द्वारा कई कार्यक्रम जनहित में प्रसारित किए जाते हैं। सामान्यतः परंपरागत दकियानूसी मान्यताओं की जगह प्रगतिशील नई अवधारणाओं को स्थापित करने का मौलिक कार्य मीडिया की देन है।

पिछले दो दशकों में संचार क्रांतिनेमानवीय संवेदनाओं की नई परिभाषा गढ़ी है। यों कहें की लोगों को आईना दिखाने का कार्य किया है। संचार के कारण प्रगति के नये दरवाजे खोले गये हैं। जनता के जीवन स्तर को उच्च उठाने का प्रयास मीडिया लगातार कर रहा है। देश और दुनिया के कई जटिल प्रश्न मीडिया ने आसान बनाकर उसका हल निकाला है। मीडिया की शिर्षस्थ बनने की दौड़ चटपटी खबरों की अपेक्षा गरीबी उन्मुलन, समता, स्वतंत्रता, भाईचारा और सामाजिक कल्याण की ओर अधिक ध्यान दे इतनी उम्मीद सभी विचारक और समाज के सजग प्रहरी अक्सर करते हैं। मीडिया ने एक साल तक भी पुरे इमानदारी से अर्थतंत्र और चाटूकारिता की अपेक्षा जनता की जवाबदेही का व्रत अगर लिया तो समाज सुजलाम-सुफलाम बनने में देर न लगेगी।

बीज शब्द (Key Words) :

मीडिया, दायित्व, स्थापित, आईना, उन्मुलन, जागरूकता, अवधारणाएँ, एलगोरिथम, सीटिजन, जर्नलिस्ट,

उपादाय, खुफिया, अनुकूलित, प्युअर शॉक, गुमराह, आब्रजन, अखाडे, गठबन्धन, लोकतंत्र आदि

प्राक्कथन :-

जनसंचार माध्यम समाज का नियामक बना है। ग्लोबल विलेज के दौर में वह समाज हितैषी बनकर उसका संचालन कर रहा है। आज शिक्षा, मनोरंजन, व्यापार, उद्योग, अनुसंधान, राजनीति आदि को दृष्टि मीडिया प्रदान करता है। मीडियाने आधुनिक समाज का चेहरा बदला है। मीडिया उपभोक्तावादी संस्कृति का संवाहक बना है, उसकी जगह अगर वह मानवीय मूल्यों की पैरवी करें तो समाज नई उँचाई पर पहुँच सकता है। विलासितापूर्ण जीवन शैली का उन्मुक्त प्रदर्शन समाज के लिए घातक बनता जा रहा है। सेक्स, हिंसा और अपराधिकरण की भूमिका का खुला व्यावसायिकरण मीडिया की स्पर्धा के लिए उपादाय, पर समाज के लिए विध्वंसक है। मनुष्य के निर्माण में मीडिया की अहमीयत अनन्य है, आधुनिक विश्व के विकास-विस्तार में जनसंपर्क को हम हाथी का वह पाँव कह सकते हैं, जिसमें जनसंचार के सभी विषय आ चुके हैं। जनसंचार माध्यमों के बगैर आज के जीवन की सोच बेमानी है।

दुनिया की रफ्तार कम्प्युटर और इंटरनेट के मर्जी पर तय होती है। घोटालों और भ्रष्टाचार का खात्मा मीडिया के द्वारा ही संभव है। सत्ता के तख्त तक पलटी करने की क्षमता मीडिया में है। धर्म का गोरखधंदा मीडिया की पैनी नजर से बच नहीं सकता। राम रहिम, आसाराम बापू जैसे कई ढोंगी और पाखंडी बुबा-बाबाओंको मीडिया ने जेल की हवा खिलाई है। चमत्कार को विज्ञान के द्वारा खारीज करने का कार्य मीडिया ने किया है। महिलाओं की सुरक्षा और सम्मान की संवैधानिकता मीडिया ने दी है। आज मीडिया खुफिया जानकारी इकट्ठा करके घटनाओं को अंजाम देता है।

मूल शोधालेख :-

ई-मेल, फिल्म, भ्रमनध्वनि, टेपेकॉर्डर, सीडी, कैसेट, पेजर, फैक्स, इन्स्टाग्राम, डाक्युमेंटरी, वीडियो, टेलिग्राम,

टेलिकॉमफरन्स, टेलिटेक्स, इंटरकॉम आदि के द्वारा एक साथ समुह को सम्बोधित किया जाता है। सोशल मीडिया और डिजिटल इंडिया की सांझेदारी ने मनुष्य के जीवन की नई अवधारणाएँ स्थापित की है। सूचना के आदान-प्रदान, शिक्षा और चिकित्सा की गतिविधियाँ जनसंचार निर्धारित करता है। सोशल नेटवर्किंग साइट्स ने लोगों को सुलभता प्रदान की है। सोशल मीडिया व्यापार-वाणिज्य का प्राण तत्व बना है। सामाजिक जागरूकता उसका उद्देश्य है। ग्रामीण समाज की संरचना को सोशल मीडिया ने आमूलचूल परिवर्तित किया है। ग्रामीण इलाकों की विभिन्न बिमारियों के प्रति जनता को जागरूक करने का कर्म संचार माध्यम करते है। खेती का उत्पादन बढ़ाने हेतु 'हरित क्रांति' को पेश किया जाता है। संचार माध्यमों के द्वारा हमारा झूठ पकड़ा जाता है यों कहें कि मनुष्य की नीजि जिंदगी भी प्रभावित हुई है मैं मुंबई से बाहर हूँ। बाद में कॉल करों। कॉलर ने तपाक से जवाब दिया-सर आप तो मुंबई में ही है, क्यों झूठ बोल रहे हैं। रहेमंत को बिल्डिंग कन्स्ट्रक्शन ऑफिस से आये फोन से छुटकारा पाने हेतु झूठ बोलना पडता है, पर पकड़ा जाता है।

'एलगोरिथम' प्रणाली के माध्यमसे आपका जीवन चरित्र उजागर होता है। आप की आदतें, स्वभाव, पसंद-नापसंद, रुची, रिस्ते-नाते, मित्र आदि की जानकारी सोशल मीडिया नये तकनीकों के द्वारा हासिल करता है। मीडिया सामान्य मनुष्य के लिए 'प्लेटफॉर्म' का काम कर रहा है। और 'मेन स्ट्रीम' मीडिया में जिसे तुल नहीं दी जाती वे सोशल मीडिया का आधार ले रहे है। घटना घटित होते ही वह वायरल होकर सारी दुनिया की सैर करती है। कुछ अपराधिक गतिविधियाँ कितनी भी दबाने की कोशिश की जाएँ वे उफनकर फैलही जाती है। आज हम परंपरागत जनसंचार माध्यमों पर निर्भर नहीं है तो प्रत्येक नागरिक 'सीटिजन जर्नलिस्ट' बनकर न्यूज अथवा फोटो संचार माध्यमों को भेज सकता है। जहाँ संचार माध्यमों की पहुँच नहीं वहाँ सोशल मीडिया लोगों की वेदना को बया कर रहा है, संचार का प्रयोग अकसर हम अपनी समस्याओं या किसी चिंता को दूर करने के लिए करते है। संचार माध्यमों ने समाज के गैर तत्वों को बेनकाब करने का प्रण किया है, परिणामतः संचार माध्यम समाज-सुधारक बना है।

वर्तमान में सारी सामाजिक और आर्थिक गतिविधियाँ संचार माध्यमों की तर्ज पर देखी और परखी जा रही है। बुनियादी रूप में सामाजिक प्रगति, गतिशीलता, पारदर्शिता

और विकास के पैमाने संचार माध्यम तय करने लगा है। परम्परागत मीडिया का एकधिकारी समाप्त हो गया है। खबरों और घटनाओं का प्रसार-प्रचार इतना तेज गती से होता है कि हम कल्पना तक नहीं कर सकते इसे एल्विन टोफ्लर 'प्यूचर शॉक' कहते हैं। संचार माध्यम गणतंत्र का विकल्प बना है। सरकार अपनी उपलब्धियाँ और योजनाएँ लोगों तक पहुँचाने का जरीया इसेही बनाती है। असल में अपनी शेखी बंधारने में विकासकामों का धन फिजूल उड़ाया जाता है। जनता को गुमराह ओर बेवकुफ इन्ही माध्यमों द्वारा बनाया जाता है। संचार माध्यमों द्वारा राजनेता अपनी सत्ता और प्रभुता स्थायी बनाने के लिए इन्हें खरीदते है, चूँकी आम जनता कुख्यात रूपसे निकट दृष्टि की शिकार है, और आम तौर पर यह खतरे को तब तक नहीं देख सकती, जब तक यह ठीक उसके गले पर सवार न हो जाये, लिहाजा हमारे राजनेता इसके लिये बाध्य है कि उन्हें धोखा देकर उन्हें उनके (राजनेताओं के) दीर्घकालिक हितों की जानकारी तक ले जाएँ। जनता बंधक बनने की कगार पर है।

पूँजी और सत्ता द्वारा जनता को अनुकूलित और नियंत्रित किया जाता है। अपना प्रभुत्व स्थापित करने के लिए संचार माध्यमों का हथियारों की तरह पर इस्तेमाल किया जाता है। पूँजीपतियों द्वारा निर्मित 'विभिन्न उत्पादों' को बेचने की विज्ञापनकारी रणनीति तैयार की गई है। जो जनता को उकसाने का कार्य करती है। खादी और मलमल देश पर मालिकाना हक ओर सत्ता चाहती है। लोकतंत्र की तोड़ मराड इन्ही का अपराधिक अजेंडा है। संसाधनों पर नियंत्रण स्थापित करके जनता को दास बनाना इनका लक्ष्य है। जनता को बेवकुफ बनाने के लिए नए-नए ख्वाब दिखाए जाते है। जैसे वे इन्सान न होकर पशु-पक्षियों के झुंड है। गोदी मीडिया का यही सेट किया गया प्रपोगंडा है।

सत्ता की पक्षधरता करने वाले ट्रेल गुंडों को सुपारी दी गई है कि वे विरोधी आवाज को कुचल दे। चाटूकरिता के नए पैमाने संचार माध्यमों ने तय किए है। जनता संचार माध्यमों की धूनों पर लहुलुहान होने तक नाच रही है। जिसके अस्तित्व का पासवर्ड अब सत्ता और व्यवस्था के पास मास्टर की के रूपमें सुरक्षित है, जनता के चिंतन और गतिविधियों में स्वतंत्र इच्छा कहीं से शामिल नहीं होती है, जैसे ग्रहों के घूमने में, पक्षियों के आब्रजन में और लेमिंगों के झुंड के झुंड द्वारा समुद्र में कूदकर जान देने में उनकी इच्छा की कोई भूमिका नहीं होती। अगर कोई तबाही

संभावित है, तो सिर्फ तब, जब जनता को सार्थक रूप में निर्णय लेने की प्रक्रिया के अखाड़े में उतरने की इजाजत मिल जाती है। संचार माध्यम जनता को जिंदा लाश समझकर अपने प्रस्तुतीकरण के रेले में बहा ले जा रही है।

संचार मीडिया की कई खामियां हो सकती है फिर भी इन्ही पर दुनिया आश्रित है। फलत इनका दायित्व बढ़ता जा रहा है। नए मूल्यों की सर्जना वर्तमान की मांग है। संचार माध्यमों का जनता के साथ गठबन्धन बना है। इन्होंने समाज को एक दूसरे से काटकर अकेला भी बनाया और आभासी दुनिया का निर्माण भी किया। उपभोक्तावादी दौर का निर्माण संचार की देन है। सामाजिक और विशेषकर महिलाओं के प्रश्नों पर भी मीडिया को खुलकर लिखना ओर रूबरू होना पड़ेगा। खोखली और रंगिन भ्रमित करनेवाली कृत्रिम दुनिया की अपेक्षा सत्य और यथार्थवादी दुनिया का लक्ष्य संचार माध्यमों के सामने होना लोकतंत्र की मजबूती और कालिकता के लिए जरूरी है। आज का नव मीडिया सभी मनुष्यों को प्रभावित और दिग्दर्शित भी करता है। बहरहाल उसका महत्व समाज सापेक्ष है, प्रारंभ में इलेक्ट्रॉनिक मीडिया केवल फिल्म से जुडी हुई कलाओं को केवल पददर्शित करता था। इससे कला के क्षेत्र में काम करनेवाले जो व्यक्ति थे, जिनके पास हुनर होने के बावजूद भी वह दिखा नहीं पाते थे परंतु आगे चलकर उन प्रतिभाओं को मान और सम्मान के साथ अपना हुनर दिखाने का मौका इलेक्ट्रॉनिक मीडियाने इन १०-२० वर्षों में दिया है, इसलिए आज इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का सम्मान बना हुआ है। सामाजिक रचनात्मकता को नया आयाम प्रदान करने का कार्य जनसंचार माध्यमों की देन है। जनसंचार अगर लोकहितैषी बनकर कार्य करें तो बेहतर मनुष्यों से बेहतर दुनिया का रचाव कर सकते हैं।

निष्कर्ष :-

संचार के अभाव में न इन्सान की कल्पना की जा

सकती है न दुनिया की। सत्ता, व्यवस्था, प्रभुता, पूंजी, धर्म, राजनीति, कपोल-कल्पनाएँ, भेदाभेद, पाखंड और अवैज्ञानिक मान्यताओं की पोल सोशल मीडिया अक्सर खोलता आया है। मनुष्य की सारी प्रक्रिया उसके इशारे की मुहताज बनी है। जनहित में प्रसारित कार्यक्रमों के द्वारा सामाजिक प्रश्नों और समस्याओं को केंद्रियता प्रदान की जाती है। बीमारी, महामारी कई रोगों और सावधानियों के प्रति समाज को सम्बोधित किया जाता है। जटिल प्रश्नों के हल संचार माध्यमों की सुर्खियों के कारण चुटकी में होते हैं। पूंजी ओर सत्ता की चापलूसी अगर संचार माध्यम करना छोड़कर लोकतंत्र का संवाहक बने तो देश और दुनिया से अव्यवस्था ओर अमानवीयता का नामोनिशान मिटा सकते हैं। विश्व विकास की परिकल्पना में जनसंचार पाथेय और मीलका पत्थर साबित होता है। जनसंचार कल की दुनिया का परिदृश्य और संभावना प्रस्तुत करता है।

संदर्भ :-

- १) पठारे संभाजी (संपा), सामाजिक जागृतीतील प्रसार माध्यमांची भूमिका, डडड्ड मंडल आर्ट्स, सायन्स न्ड कॉमर्स कॉलेज राहुरी-४१३७०५ (महाराष्ट्र) ५ अक्टुबर २०१६, पृ.१२४
- २) डॉ. सिन्हा अमरीश, सूचना प्रौद्योगिकी, सोशल मीडिया और डिजिटल इंडिया, आर.के. पब्लिकेशन मुम्बई, प्र.स.२०१८ कवर पेज
- ३) घहरा १०१.विष
- ४) नोम चॉम्स्की, जनमाध्यमों का मायालोक ग्रंथशिल्पी, पृ.३१
- ५) डॉ. कोमटे पी.व्ही.(संपा), साहित्य, संस्कृति, समाज तथा मीडिया रूपांतरण, स्वातीधन इंटरनेशनल पब्लिकेशन, येवला नाशिक फरवरी-२०१९, पृ.१९.

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १० - डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १०

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम
- डॉ. बळवंत टी. दाभाडे
- डॉ. मनोहर आर. कोंडागुर्ले

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. २१ व्या शतकातील बौद्धांचे सांस्कृतिक परिवर्तन : विशेष संदर्भ दक्षिण कोकण
- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ----- ९
२. २१ व्या शतकातील कविता : एक अभ्यास
- डॉ. बळवंत तुकाराम दाभाडे ----- १४
३. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' मधून येणारे एकविसाव्या शतकातील शेतीचे प्रश्न
- डॉ. विकास शंकर पाटील ----- २०
४. भारतातील नक्षलवादी चळवळीची समस्या : एक अभ्यास
- डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील ----- २३
५. कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी साखर उद्योग : ग्रामीण विकास आणि समस्या
- कु.वनिता देवगोंडा पाटील ----- २७
६. २१ व्या शतकातील पर्यटन - Tourism
- डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले ----- ३२
७. २१ व्या शतकातील आदिवासींची राजकीय स्थिती
- डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे-गणवीर ----- ३८
८. २१ व्या शतकामध्ये गीताचार्य तुकारामदादा यांनी राबविलेली गावगणराज्य चळवळ :
एक ऐतिहासिक अध्ययन
- प्रिती पारस ठिकरे, डॉ. नंदकिशोर पी. मने ----- ४३
९. भारतीय ग्रंथालये : एक ऐतिहासिक आढावा
- सौ. जिरगे आशा चंद्रशोक ----- ४७
१०. माहिती तंत्रज्ञानाचे बदलते स्वरूप आणि २१ शतकातील आधुनिक ग्रंथालये
- डॉ. शशिकांत वसंतराव वानखडे ----- ५१
११. शाश्वत आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आजच्या काळात ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांचे महत्त्व
- डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव ----- ५५
१२. २१ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील वाढते शहरीकरण : एक अभ्यास
- प्रा.डॉ. देविदास विक्रम हारगिले ----- ६०
१३. महिला सक्षमीकरणात महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे योगदान - एक अध्ययन
- मंगला दुर्गादास बनसोड, डॉ. उषा खंडाळे ----- ६५
१४. बदलत्या शिक्षण प्रवाहात ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या बौद्धिक क्षमतेचे अध्ययन
- सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार, डॉ. माधुरी नामदेव कोकोडे ----- ७१

१५. २१ व्या शतकातील बदलती अर्थव्यवस्था
- प्रा.सौ.ज्योती दगा जाधव ----- ७६
१६. २१ व्या शतकातील स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या बहुजन समाजाच्या उत्थानात
बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे शैक्षणिक योगदान
- श्री. जयंतकुमार हिरामन रामटेके, प्रा. डॉ. रूपेश एम. मेश्राम ----- ८४
१७. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- कु. कुंभार प्रियांका राजेंद्र ----- ८९
१८. एकविसाव्या शतकातील पत्रकारिता
- प्रा. संतोष लक्ष्मण राणे ----- ९३
१९. २१ व्या शतकातील अत्याधुनिक शेती तंत्राचा अभ्यास
- प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस ----- ९९
२०. २१ व्या शतकातील स्त्री समस्यांचे प्रतिबिंब
- डॉ.स्निग्धा कांबळे ----- १०३
२१. वाजपेयी ते मोदींच्या काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण
- प्रा. कविता हरिश्चंद्र मांजे, प्रा. डॉ. स्वप्ना हेमंत समेळ ----- १०७
२२. राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषी धोरण : २१ व्या शतकाच्या संदर्भाने
- भाग्यवंत हिरामण लोणारे, डॉ. रूपेश एम. मेश्राम ----- १११
२३. २१ व्या शतकातील पर्यटन धोरणे
- प्रा. जया यशवंत बाविस्कर, डॉ. दिलीप तुकाराम कदम ----- ११५
२४. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- डॉ. उज्वला यशवंत सामंत ----- १२०
२५. २१ व्या शतकातील ग्रंथालये: आव्हाने आणि फायदे
- सौ. मनीषा गोपाळ सावंत, डॉ.विद्या शरद मोदी ----- १२४
२६. २१ व्या शतकातील आंध आदिवासींच्या दंडार लोकनाट्याचे स्वरूप
- डॉ. भीमराव खं. वानोळे ----- १२९
२७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण
- प्रा.सौ.ज्योती दगा जाधव ----- १३३
२८. २१व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक बाणूरगड किल्ल्याचा अभ्यास
- प्रा. सतिश सावता फुले ----- १४१
२९. एकविसाव्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरण
- डॉ. निलिमा राजाराम मिरजकर ----- १४५

३०. २१ व्या शतकातील पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील दुर्ग संवर्धनाचं महत्त्व
- प्रांजली आत्मलिंग शहाणे ----- १५०
३१. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे परराष्ट्र धोरण व त्यावरील प्रभाव
- डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी ----- १५४
३२. २१ व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल
- शुभम विठ्ठल खराटे, प्रा. डॉ. प्रसन्नजीत रा.गवई ----- १५८
३३. २१व्या शतकातील वाढते शहरीकरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. कैलाश फुलमाळी ----- १६३
३४. कोरोना लॉकडाऊन नंतर २१व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील संधी
- डॉ. बी. डी. इंगवले ----- १६६
३५. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण
- शिंगे विकास मलकारी ----- १७०
३६. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- प्रा. डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षिरसागर ----- १७५
३७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
- डॉ. संतोष पंढरीनाथ मेंढेकर ----- १७८
३८. २१ व्या शतकातील बाल कुपोषण व बाल कुपोषण निर्मूलन शासकीय योजना :एक द्रष्टीक्षेप
- सुदेवाड एस.व्ही., श्याम एस.खंडारे ----- १८२
३९. वाढत्या शहरीकरणाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम
- प्रा.डॉ. महेंद्र केरबा गजधाने ----- १८६
४०. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने
- डॉ.लोकेशकुमार एच. नंदेश्वर ----- १८९
४१. २१ व्या शतकातील पत्रकारीता : लोकशाही मूल्ये
- डॉ. विशाखा संजय कांबळे ----- १९३
४२. २१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणात डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा सहभाग
- सौ. श्वेता शिरीष गुंडावार, डॉ. उषा खंडाळे ----- १९७
४३. २१ व्या शतकातील वाढते शहरीकरण
- डॉ. वसंत नानाराव पतंगे ----- २००
४४. २१ व्या शतकातील पर्यटनविषयक धोरण आणि आव्हाने
- गायकवाड प्रतिभा शिवाजी, प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय ----- २०४

४५. अनुसूचित जातीतील शेतक-यांच्या समस्या व करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा आढावा
- श्री. अशिष अशोक इरमल, डॉ. राजेंद्र य.शिंदे -----२०८
४६. २१ व्या शतकातील भारतीय शिक्षणप्रणालीतील नवे प्रवाह आणि आव्हाने
- प्रियांका मधुकर गुंजाळ, डॉ. किशोर गिरीश नवले -----२१४
४७. २१ व्या शतकाच्या विशेष संदर्भात भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे चंद्रपूर जिल्ह्यातील सामाजिक कार्याचा आढावा
- शुभम जयदास सांगोडे, डॉ. दिवाकर एन. कामडी -----२२०
४८. मानसिक आरोग्य: एकविसाव्या शतकातील एक सामाजिक समस्या
- प्रा.डॉ.आर.एस.पवार -----२२४
४९. सौर ऊर्जा : नैसर्गिक संसाधनावरील एक शाश्वत पर्याय
- सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे -----२२८
५०. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप आणि अहिल्याबाई होळकर यांच्या सामाजिक कार्याचा प्रभाव
- उज्ज्वला वाल्मीक नगराळे ----- २३४
५१. मंगळवेढ्याचा पर्यटनविषयक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास
- प्रा. डॉ. रविराज नामदेव कांबळे, डॉ. प्रमोद नानाजी घ्यार -----२३७
५२. समृद्ध ग्रामीण विकासाचा नवा मार्ग "कृषी पर्यटन"
- प्रा.प्रियांका विनायक पाटील ----- २४१
५३. एकविसाव्या शतकातील जातीनिर्मूलन आणि आजचे राजकारण
- जोत्सना लिलाधरजी गजभिये, डॉ. विशाखा संजय कांबळे -----२४४
५४. एकविसाव्या शतकातील समाजापुढील आव्हाने
- कोमल प्रकाशराव बरके, डॉ.विशाखा संजय कांबळे -----२४८
५५. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- डॉ.नरेंद्र इश्वर घरत, डॉ.रायन महाजन -----२५३
५६. २१ व्या शतकातील परराष्ट्रीय धोरण
- प्रा. मनेश पुरुषोत्तम पारखी, प्रा. डॉ. रेखा मनोहर बडोदेकर -----२५७
५७. २१व्या शतकात भारतातील सत्यशोधक चळवळीचे साहित्य
- प्रा. डॉ. लखपती वा. गायकवाड -----२५९
५८. २१ व्या शतकातील मराठी महानगरीय कथा
- प्रा. सुनिता प्र. रंगारी ----- २६२

५९. २१ व्या शतकातील भारतीय साहित्यातील - दलित साहित्याची चळवळ
- डॉ. भूषण प्रदीपराव देशमुख -----२६६
६०. २१ व्या शतकातील वैदर्भीय संस्कृत कथा साहित्य एक अध्ययन
- कु.जया सुनिल मुंघाटे, कु. दिव्यानी अनमोलवरे -----२७०
६१. महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनात महिला स्वयंसहायता बचत गटाची भूमिका
- प्रा. सारंगा किसन गेडाम, डॉ. अशोक ना. सालोटकर -----२७५
६२. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- श्री.कळंबे सुभाष भगाजी जयपुरकर -----२७९
६३. जाती व्यवस्था निर्मूलन : एक अभ्यास
- प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम -----२८३
६४. एकविसावे शतक श्रमसंस्कृती व मराठी साहित्य
- डॉ. बाळासो आण्णा सुतार -----२८६
६५. एकविसाव्या शतकातील मराठी कविता : विशेष संदर्भ कथार्शीस एक अवलोकन
- डॉ. सुवर्णा खोडदे -----२९२
६६. एकविसाव्या शतकाच्या परिप्रेक्ष्यातून कविता महाजन यांचा ग्राफिटी वॉल एक आकलन
- डॉ. शारदा कदम -----२९५
६७. स्त्री सक्षमीकरणाची प्रक्रिया क्रांती सन्मुख बनविणारा उन्नातीदूत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ. तृप्ती शिवाजीराव थोरात -----२९८
६८. २१ व्या शतकापर्यंत वेद, उपनिषद्, गीता आणि भारतीय नास्तिक तत्वज्ञानाचे सामान्य स्वरूप
- डॉ. अतुल म. महाजन -----३०१
६९. भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचे जात वास्तव
- डॉ. धीरजकुमार नजान -----३०५
७०. २१ व्या शतकातील स्त्री लेखिकांचे आत्मचरित्र साहित्यातील योगदान
- प्रा.डॉ. हिरालाल सोमा पाटील -----३०८
७१. संसदीय निवडणूक प्रक्रियेतील महिलांचा राजकीय सहभाग व त्यापुढील अडथळे
- प्रा. डॉ. संजय अंकुश काळे -----३१२
७२. डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय समाजातील योगदान
- डॉ. राजश्री जगन्नाथ जावळे -----३१६

७३. वसंतराव नाईक - बंजारा समाजातील समाज सुधारक
- अरुण तुळशीराम हागे ----- ३१९
- ✓ ७४. २१ वीं सदी में संत कबीर की प्रासंगिकता ✓
- डॉ. संतोष रायबोले ----- ३२३
७५. इक्कीसवीं शताब्दी में महाराष्ट्र कामठी के बौद्ध पर्यटन स्थल
- प्रा.सरला घनश्याम पानतावने ----- ३२७
७६. २१ वी सदीके शाश्वत पर्यावरणीय विकास में स्वस्थ मृदा का भौगोलिक अध्ययन
- डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम ----- ३३०
७७. २१ वी सदी की नवीन बैंकिंग प्रणाली का विवेचन
- डॉ. हर्षना रा. सोनकुसरे ----- ३३३
७८. इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कविता ('काव्य-क्रांति' काव्य संग्रह की कविताओं के विशेष संदर्भ में)
- प्रोफे. संजय जाधव ----- ३३७
७९. २१ वी सदी की बदलती शिक्षा नीति
- वाघमोड़े सुनिल पंडित ----- ३४१
८०. २१ वी सदी के परिप्रेक्ष्य में मीडिया की प्रतिबद्धता
- डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले ----- ३४६
८१. २१ वी सदी के हिंदी आँचलिक उपन्यास : बदलते संदर्भ
- लैफ्टनंट डॉ. रविंद्र पाटील ----- ३५०

21 वीं सदी में संत कबीर की प्रासंगिकता

डॉ. संतोष रायबोले

(हिंदी विभागाध्यक्ष)

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग-416601

मोबा:-9420741520, Email : santosh.raibole@gmail.com

शोध - सारांश (Abstract) :

संत कबीर का प्रत्येक वचन प्रासंगिक है। कबीर ऐसे मस्नमौला है जो किसी की फिक्र किए बगैर डंके की चोटपर बीमार और रुग्र समाज को अपने काव्याऔषधि से चंगा करने कि कुवत रखते है। हर तरह की गैरबराबरी और पाखंडों के खिलाफ वे बगावती रुख अख्तियार करते है। देश और दुनिया के हिंसात्मक रवैये की कबीर कटु आलोचना करते है। हुआझूत, हिन्दू-मुस्तीम विवाद देश के लिए घातक है। धार्मिक संकीर्णता और सम्प्रदायवाद के ओछे पहेलू युद्ध की जमीन तैयार कर रहे है। दो महायुद्ध, रूस और अमरिका का शीत युद्ध, चायना-अमरिका सम्बन्ध, रूस-युक्रेन युद्ध, भारत-पाक-चायना की गतविधियाँ दुनिया के असली चेहरे को प्रस्तुत करती है। गांधी हत्या, १९९३ बम विस्फोट, बाबरी विध्वंस, गुजरात का नरसंहार, खैरताजी, जवखेडा, सोनई, खेडा आदि की दानवी वृत्ति मानवता को कलंकित करती है। साम्प्रदायिक धार्मिक और राजनैतिक अतंकवाद इन्सानियत पर बदनुमा दाग है। कबीर धोबी बनकर टन मुक्ति का अभियान चलाते है। आज के अराजकतावादी दौर में कबीर की कल्याणकारी एवं मंगलमयी प्रगतिशीलता प्रत्येक है। कबीर की भूमिका के तत्वावधान में देश और दुनिया को बेहतर बनाने की कश्मकश इस आलेख का प्रयोजन है।

बीज शब्द (Keywords) :- प्रासंगिक, काव्याऔषधि, हुआझूत, संकीर्णता, सहिष्णुता, तानाशाही, वर्णव्यवस्था, पाखंड, वर्तमान, कुटनीति, संविधान, मानवता, सिध्दांत आदि।

प्रास्ताविक :

कबीर संतो में अद्वितीय है। मध्ययुगीन और वर्तमान समाज के लिए कबीर उपादेय है। कबीर की ललकार वैज्ञानिकता की पहचान है। कबीर केवल भारतीय ही नहीं बल्कि दुनिया के सर्वश्रेष्ठ कवि है। जिस समय अन्य कवि और साहित्यकार कर्णाल कल्पना और भ्रम फैलाते थे। उस समय कबीर वैज्ञानिक

बनकर सत्य का अनुसंधान करके समाज के सामने मील का पत्थर बनकर दिग्दर्शन करते है। कबीर न राजसत्ता की चापलूसी करते है न धर्मसत्ता का महिमामंडन। वे स्वयं को समाज का सजग प्रहरी बताते है। अपनी 'आखिन देखी' में संकीर्णता व्यंग्य विषय बनी। कबीर सामान्य जनता के प्रति अपनी जवाबदेही बताते है। वर्तमान में देश और दुनिया की तानाशाही कबीर के लिए चिंता का विषय है। जिसे खत्म करने के लिए ताउग्र जिदगी दाँव पर लागाई वही अमानवी तत्व डैना फैला रहे है। एक अर्थ में देखा जाय तो मध्य और आधुनिक युग में कोई फर्क नहीं है, समयानुकूलता में कई नए प्रश्न देश और दुनिया में निर्माण हुए अथवा साजिश के तहत किए गए है। कबीर के समता, एकता, भाईचारा, विश्वबंधुत्व आदि की जरूरत आज अधिक प्रासंगिक लगती है।सनातनता के विरुद्ध सहिष्णुता उनके काव्य का प्राणतत्व है। कुप्रथाओं की भर्त्सना के अभाव में नवसमाज का संकल्प अपूर्ण रहने की संभावना को नकारा नहीं जा सकता। इसलिए कबीर आज भी कालिक है क्योंकि कुकुरमुत्ते की तरह उगकर आये बुआ, बाबा, साधु, महात्मा, माताओं और सिध्दी दिलाने वालों की समाज में भरमार है।

वर्णव्यवस्था का बर्बर रूप आधुनिक समाज के लिए घातक है। मद्कार लोगों की जातीय कलंकित मानसिकता के चलते भारत गुप्त सम्राट हर्षवर्धन के पश्चात मध्यवर्ती सत्ता के रूप में उभर नहीं सका परिणामत कई आक्रमणकारियों ने भारत की लूट की और हमें गुलाम बनाया। इतिहास से सबक सिखकर हमें हमारा लोकतंत्र अगर अजेय और अमर बनाना है तो कबीर की धार्मिक सहिष्णुता का अनुकरण करना समय की माँग है। फलतः

सत्ता का राजमुकुट पहनने के लिए इसमाज को लडाओं और राज करोंफकी हिटलरवादी मान्यताएँ प्रचलित हो रही है। 'हम कहेँ सो कानून' के तहत ED.C.B.I, पुलिस-तंत्र, न्यायपालिका आदि सरकारी एजेंसियों का अपने पक्ष में विपक्ष और विरोधी आवाज को कुचलने के लिए उपयोग किया जा

रहा है। जिनके चंदे और पार्टी फंड के बूते सत्ता मिली है उन्हीं अंबानी, अदानी आदि को देश की संपत्ति बेची जा रही है। वे विश्व अमीरों की सूची में आ गये। जबकि कबीर ऐसे लूटेरी धनसंग्रह की आसक्ति के विरुद्ध थे,

साई इतना दीजिए, जामे कुटुम समाय।

मैं भी भुखा न रहूँ, साधु न भूखा जाय।^१

कबीर अपना परिवार और सज्जनों के भरण पोषण की चिंता करते हैं। कबीर का अनुकरण पूँजीपति करें तो कोई भूखा न सोयेगा और देश के संसाधनों की लूट भी न होगी।

मनुष्य ने सृष्टि में अपनी सर्वोत्कृष्टता को प्रमाणित किया है। अपना स्वामित्व बरकरार रखने के लिए कुछ स्वार्थी तत्वों द्वारा धर्म के दुरुपयोग की कोशिशें निरंतर चल रही हैं। हिन्दू-मुसलमान के बीच तनाव निर्माण करके साम्प्रदायिक दंगे भडकाकर खून-खराबा किया जाता है। जिसमें उकसानेवाले पाखंडीयों का कोई-सगा-सम्बन्धी दिखने तक को नहीं मिलता मरता केवल और केवल गरीब ही है। राम मंदिर-बाबरी मस्जिद विवाद में कितने तो निरीह एवं निर्दोश लोगों को मौत के घाट उतारा गया। राम मंदिर बनवाना आस्था की अपेक्षा ध्रुवीकरण और राजनैतिक तुष्टीकरण का यह मुद्दा है। बाबर का बदला आज के गरीब मुसलमान को प्रताडित करके लेना असंगत है। कबीर मंदिर-मस्जिद के विवाद को थोथा बताते हैं। देश और दुनिया इसी धार्मिक आडम्बर और श्रेष्ठता के दंभ के कारण नर्क बनते जा रही है। भारत में वर्तमान में बढ़ते झमाँब बलिचिंगफ खौफ के विषय है। जहाँ डर पैदा किया जाता है उसी की बुआई और कटाई की जा रही है। ऐसे में कबीर की सहिष्णुता और प्रेम का संदेश देश की एकता और अखंडता के लिए उपादाय है,

पोथी पढ़ि पढ़ि जुग मुवा, पंडित भया न कोइ।

एकै आपिर पाव का, पढै सु पंडित होई।^२

पंडिती अहंकार सामाजिक सद्भाव के लिए है। मुल्ला-मौलवी और पंडे-पुजारी हिन्दू-मुसलमानों को लडाकर ही अपने-अपने उल्लु सीधा करते हैं। प्रेम ही संसार का अविनाशी तत्व है।

आज इलेक्ट्रॉनिक और प्रिंट मीडिया को खरीदकर राजसत्ता और पूँजीपति जनता को गुमराह कर रहे हैं। सच्चा हिन्दू वही जो मुसलमानों का द्वेष करें। और सच्चा मुसलमान वही जो हिन्दू को नीच समझे। नई परिभाषाएँ गढकर समाज का सौहार्द खत्म किया जा रहा है। जिन ओ.बी.सी. युवाओं को मंडल आयोग के पक्ष में रस्ते पर उतरना चाहिए था वे

कमंडल के लिए रस्ते पर उतरे और अपने भविष्य की होली जलाई। मंदिर पंडे-पुजारियों की झरोजगार हमी योजनाफ है और हिन्दुओं के लूट-खसोट का लायसेन्स। हमारे देश का दुर्भाग्य है कि पाठशाला की छत टपकती है और मंदिरों पर सोने के कलश चढाए जाते हैं। इसलिए तो संत गाडगे बाबा कहते थे 'मंदिर से दान पेटी हटा दो पुजारी भाग जायेंगे' इसका मतलब है मंदिर आस्था का नहीं तो स्वार्थ का माध्यम है। कबीर जाति की जटिलता से परिचित थे, वे जातिय अंतर्विरोध और बाह्यआडम्बर को शूद्रों के लिए अभिषाप घोषित करते हैं। महात्मा फुले कबीर की बोली बोलते हैं,

शूद्र जर्जर

चलती लकड़ी के सहारे पर।

तीन पाँव के पशु बन गये।

पीडा यह रोकर बतलाया।

द्विजों ने शूद्रों को सताया।^३

कबीर का शोषण मुक्ति और समानता का आंदोलन महात्मा फुले और डा. बाबा साहब आंबेडकर के द्वारा चलाया जाता है। कबीर का आगाज आज भी समाज के शोषित मनुष्य का संबल बना हुआ है।

कबीर आज के उत्तर भौतिकतावादी युग में आधुनिक मानव का पथप्रदर्शन करते हैं। कबीर का प्रत्येक शब्द वर्तमान में उपयोगिता दर्शाता है। वे जातिगत भेदभाव के प्रबल विरोधी थे। अस्पृश्यता जैसी कुरीतियों के कारण सामाजिक विद्वेष फैलाया जाता है।

भारत के मक्कार और चालाक जातियों को अपने श्रेष्ठत्व के लिए गुलाम चाहिए जो चातुर्वर्ण्य व्यवस्था का वहन करें। इसका वैज्ञानिक दृष्टिसे मुखर विरोध करते हैं,

एक बूँद एक मुल मूतर एक चाम एक गुदा।

एक जोति तैं सब उपजा कौन बाभन कौन सूदा॥

एकै पवन एक ही पानी, करी रसाई न्यारी जानी।

माटी सूँ माटी लै पोती, लागी कहौ कहाँ घूँ छोती।^४

जाति के आधार पर वर्णाश्रम धर्म की तानाशाही समाज को कलुषित बनाती है। आज गंदी और मैली कर्म साधना अछूतों के हिस्से में है। सभी मनुष्य का जन्म और विकास समान तरह से होता है। फिरभी आज का दृश्य धिनौना है। देश में प्रत्येक दिन जातिय अन्याय-अत्याचार की घटनाएँ सरे आम हो रही हैं। आज भी सवर्ण अछूतों को प्रताडित करना अपनी बपौति समझते हैं। अछूत दुल्हा कई जगह घोड़ी पर सँवार नहीं हो

सकता, फुलनदेवी का जीता-जागता चित्र सर्वश्रुत है। आये दिन सनातनता चरम पर पहुँचती दिखाई देती है। कट्टीसिटी के मामले इस बात का पुख्ता सबूत है। यह सब सत्ता के आशिर्वाद में सरेआम चल रहा है। कानून और व्यवस्था की साठ-गाँठ यहाँ दृष्टव्य है।

कबीर के समय के अनुसार ही वर्तमान में राजनीति, धर्म और समाज पतनोन्मुख अवस्था को प्राप्त हो चुका है। देश का चित्र अव्यवस्थित है। मलिन राजनीति समाज को अस्त-व्यस्त कर रही है। मध्यकाल में तैमूर, इब्राहीम लोदी, तुगलक आदि आक्रमणकारियों ने भारत पर हमले किये। आज पाक, चायना, आदि देश भारत को राजनैतिक अदूरदर्शिता के कारण आँख दिखा रहे हैं। राजनैतिक सिद्धांत और पवित्रता खत्म हो चुकी है। गोदी मीडिया सत्ता की जी-हुजुरी में लगी है। ज्यादातर पत्रकारिता चापलूरी का विकल्प बनी है।

व्हाट्सअप युनिवर्सिटी के द्वारा सरकार की प्रशंसा के पुल बाँधे जा रहे हैं। जो भी

सरकार के खिलाफ बोलेगा अथवा लिखेगा उसको ट्रोल किया जा रहा है। बुनियादी बातों से लोगों का ध्यान भटकाने के लिए देशभक्ति का फर्जी बाडा तैयार किया जा रहा है। जो सत्ता के पक्षमें वह देशभक्त अन्य सभी देशद्रोही ऐसी मान्यता फैलायी जा रही है।

फर्जी अर्बन नक्सलवाद के नाम पर विचारकों को जेल में सड़ाया जा रहा है। मालेगाँव बम ब्लास्ट के अपराधियों को सत्ता में विराजित करके उनको संसद और विधान मंडल का सदस्य बनाया जा रहा है। सत्ता के नुमाईदे छोड़कर बाकी सब रिश्ततखोर है और उन्ही पर सरकारी ऐजेंसियों की छापेमारी हो रही है। वर्तमान परिदृश्य को रामकुमार वर्मा मध्ययुगीन परिस्थितियों के साथ जोड़कर बया करते हैं, राजनीति में कोई पवित्रता नहीं रही। कूटनीति, हिंसा, छल, त्रिशुल की भाँति फेंके जाते थे और देश के वक्षः स्थल में चुभकर उसे नहला देते थे। श्मशान में घूमते हुए प्रेतों की भाँति दिल्ली के शासक शवों पर बैठकर आनन्द से खिलखिला उठते थे। जब शासकों की सेवा में रहनेवाले हिजडे और गुलाम भी सिंहासनपर अधिकार कर प्रजा के भाग्य का निर्णय करते थे, तो उनके प्रति जनता के हृदय में कितनी श्रद्धा और स्वामिभक्ति हो सकती थी? इस भाँति शासक वर्ग जनता की सहानुभूति खो चुका था, जनता भी 'कोउ नृप होइ' की मनोवृत्ति से राजनीति के प्रति उदासीन थी। कबीर कालीन राजनीति के सारे संदर्भ समकालीन हैं। यों कहें की मध्यकाल पूर्णजीवित हो चुका है।

मध्यकाल में आक्रमणकारी धन के लिए मंदिर लूटते थे आज सत्ताधारी सत्ता के लिए धर्म का गोरखधंधा चला रहे हैं। स्कूल, कॉलेज, वैज्ञानिक संस्था बेचकर अथवा बंद करके मंदिरों का निर्माण किया जा रहा है। ताकि युवाओं को दंगाई बनाया जा सकें। पढ़ेंगे तो रोजगार माँगेगे? इतिहास को ताड-मरोडकर पेश किया जा रहा है। नेहरू और पूर्व प्रधानमंत्रियों को गालियाँ देकर अपनी काली करतूतों पर पर्दा डाला जा रहा है। अक्सर E.M.V मशीन में गडबड़ी करके चुनाव जीते जा रहे हैं। चुनावी जुमले हवाँ हो गये हैं। देश

में विपक्ष और क्षेत्रिय पार्टियों को खत्म करने की साजिश रची जा रही है। सरकारी हर्जिसियों और पैसों के बूते राज्य की सरकारों को गिराया जा रहा है। जनता को न्हासोन्मुखता बक्शी जा रही है। सुप्रीम कोर्ट के जज तक न्याय की निलामी को बया कर चुके हैं। विरोधी सत्ता पक्ष में प्रवेश करते ही निर्मल हो जाते हैं। संवैधानिक पदों पर बैठे राष्ट्रपति और राज्यपाल तक धृतराष्ट्र बने हैं। अथवा अपने आला कमान की पक्षधरता करते हैं। देश कि संपत्ति को दो-तीन दोस्तों को कवडी मोल में बेचा जा रहा है। कुछ मित्र बैंकों का पैसा डूबोकर विदेश में सैर कर रहे हैं। कबीर वैश्य के लिए बनियाँ, शाह, मोदी और वाणियाँ आदि शब्दों का प्रयोग करते हैं। जिनकी निगाह ब्याज और लोभपर टिकी रहती है,

कलि का स्वामी लोभिया, मनसा धरी बधाई ?

दौहि पईसा ब्याज कौं, लेखाँ करता जाइ।⁶

कबीर और आज का भारत प्रजा का नहीं है। प्रजा रोजी-रोटी और बुनियादी सुख-सुविधाओं से वंचित है और सत्ता के डोनेटर देश के असली मालक बने हैं।

निष्कर्ष :

कबीर का प्रत्येक वचन हजारों शास्त्रों का सार है। हिंसात्मक दौर को वे प्रेम और अहिंसा का संदेश देते हैं। अंधविश्वास, संकीर्णता, साम्प्रदायिकता, धार्मिक उन्माद और आतंकवाद मानवता को कलंकित करने के माध्यम हैं। कबीर के समय राजसत्ता मुगलों की थी। आज सनातनी और पूंजीपतियों के पास है। जनहित को प्राथमिकता देने की जगहपर उन्हें दखलअंदाज किया जा रहा है। आज के लोकप्रतिनिधि मध्यकालीन दरबारी कवि की भूमिका का निर्वहन हैं। ब्राह्मण और सवर्णों की ब्युरोक्रसी भारत में निर्माण की जा रही है। संविधान एवं स्वतंत्रता के अधिकार को खत्म किया जा रहा है। जाति, धर्म, वर्ण आदि के आधारपर समाज का बाँटा जा रहा

है। बहुसंख्यक वर्ग के द्वारा अल्पसंख्यक वर्ग पर अन्याय-अत्याचार किये जा रहे हैं। मध्यकाल में कबीर जिन प्रश्नों के खिलाफ लड़े वे फिरसे गंभीर रूपग्रहण करके अवतरीत हो गये हैं। मुक्तिबोध के शब्दों में 'अभिव्यक्ति के खतरे उठाने होंगे' 'मठ और गढ़ों को तोड़ना होगा' यह कार्य कबीर के नेतृत्व में ही संभव है।

संदर्भ :

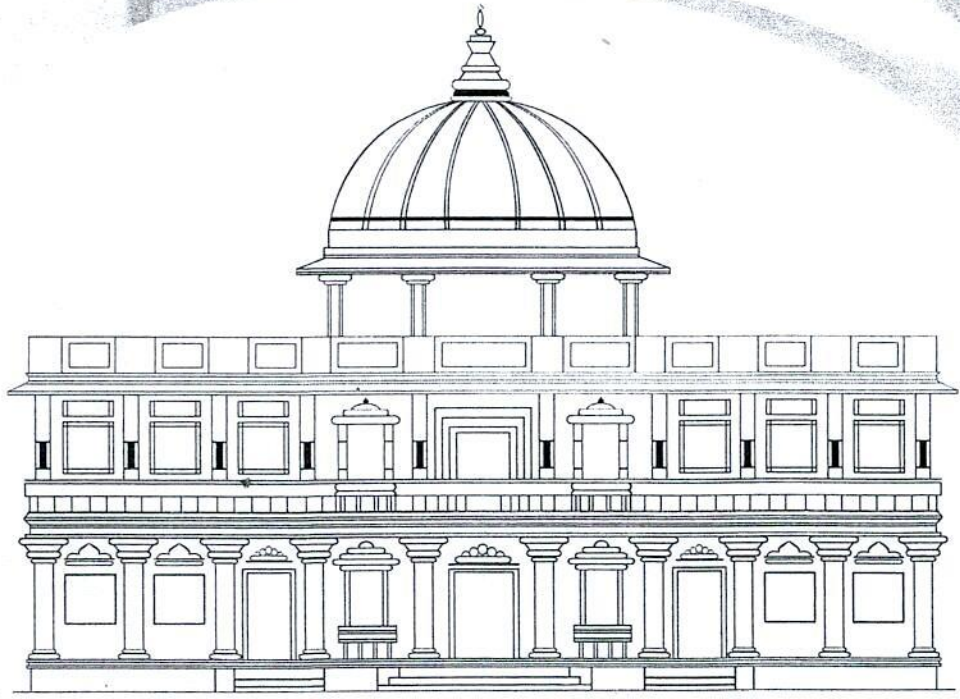
- 1) शर्मा रामकिशोर, कबीर ग्रंथावली (सटीक) लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद सा.स.2008 पृ. 105.
- 2) वही. पृ. 06.

- 3) आर्य जियालाल, दलित समाज आज की चुनौतियाँ, प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली-110002, प्र.सं. 2005 पृ.19.
- 4) सिंह महेन्द्र प्रताप, गीता और कबीर, किताब महल एजेन्सीज, अशोक राजपथ, पटना-800004.
- 5) डॉ. गुप्त गणपतिचन्द्र, साहित्यिक निबन्ध, लोकभारती प्रकाशन, 15-ए, महात्मा गांधी मार्ग इलाहाबाद-1 व सं. 1996, पृ 629.
- 6) कबीर ग्रंथावली, पृ.28.

संशोधक

वर्ष : ९० मार्च २०२२ पुरवणी हिंदी विशेषांक ०३

स्थापना : ९ जानेवारी १९२०

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे,
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

● मार्च विशेषांक : २०२२ ● पुरवणी हिंदी विशेषांक ०३

● संपादक मंडळ ●

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

● अतिथी संपादक ●

डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील
डॉ. दिपक दशरथ देवरे डॉ. निलेश एकनाथ पाटील

● प्रकाशक ●

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष

इ.वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे-४२४ ००१
दूरध्वनी : (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००
संध्याकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-
आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना: संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक, ड्राफ्ट वगैरे
"संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ धुळे" या नावाने पाठवावी
या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

*** अनुक्रमणिका ***

अ.नं.	लेख एवं लेखकों के नाम	पृ. क्रमांक
१.	माधव प्रसाद मिश्र के निबन्धों में सांस्कृतिक व साहित्यिक सन्दर्भों का विमर्ष/डॉ.राधा भारद्वाज,	१ २९
२.	आनंद शंकर माधवन के साहित्य - एक विश्लेषण / डॉ. सुप्रिया ई	६ ३०
३.	समाज, संस्कृति और कवयित्री महादेवी वर्मा का साहित्य/डॉ.शीला पटेल	१० ३१
४.	छायावादी काव्य में राष्ट्रीय चेतना / डॉ. नीरज शर्मा	१३ ३२
५.	भारतीय कला-संस्कृत में परम्परा और आधुनिकता/डॉ.कंचन मैनवाल	१७ ३३
६.	भारतीय समाज और छायावादी काव्य चेतना / डॉ. आभा लता चौधरी	२० ३४
७.	संस्कृत वाङ्मय में गंगा का माहात्म्य:एक अवलोकन / आशा सिंह	२४ ३५
८.	भारतीय लोक साहित्य में लोरी का चित्रण / डॉ.कविश्री जायसवाल	२८ ३६
९.	नरेंद्र कोहली के 'दीक्षा' उपन्यास में सामाजिक चेतना/डॉ.अमिता टंडेल	३२ ३७
१०.	साहित्य समाज एवं संस्कृति/डॉ.बसुन्धरा गुप्ता	३७ ३८
११.	साहित्य, समाज एवं संस्कृति /डॉ. राजु देसाई	४० ३९
१२.	कृष्ण भक्ति काव्य परम्परा, संस्कृति एवं समाज / डॉ.शीला आहुजा	४३ ४०
१३.	संस्कृति और राष्ट्र /डॉ. गरिमा जैन	४६ ४१
१४.	महापुरुष माधवदेव और सूरदास के साहित्य में वात्सल्य भाव: तुलनात्मक अध्ययन/डॉ. परिस्मिता बरदलै	५० ४२
१५.	असामिया समाज और संस्कृति में 'स्त्री' : एक अवलोकन/डिम्पी बरगोहाई	५५ ४३
१६.	समाज व्यवस्था पर प्रश्नचिह्न खडा करता व्यंग्य-संग्रह- ' कुम्भकर्ण सो रहा है' / प्रा.डॉ.अशफाक सिकलगर	५९ ४४
१७.	डॉ.सीताराम दोतोलिया के कहानी संग्रह संकल्प में अनुभूत सत्य, प्रधान एवं आँचलिक सत्य कहानियाँ / प्रा.डॉ.अभयकुमार खैरनार	६३ ४५
१८.	जयशंकर प्रसाद की 'कामायनी' में सामाजिक दृष्टि / डॉ. प्रमोद पाटील	६६ ४७
१९.	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में सांस्कृतिक चेतना/ प्रा.डॉ. सुनील पानपाटील	७० ४८
२०.	डॉ.कृष्णा अग्रिहोत्री के उपन्यास 'नीलोफर' में आदिवासी समाज जीवन का चित्रण/डॉ.आर.के.जाधव	७५ ४९
२१.	डॉ. सुशीला टाकभौरे के काव्य में सामाजिक चिंतन/ डॉ. विजयप्रकाश शर्मा	७८ ५०
२२.	हिंदी ललित निबंधों में अभिव्यक्त...साहित्य समाज संस्कृति का अनुपम अनुबंध/प्रा.डॉ.जितेंद्र पाटील	८२ ५१
२३.	साहित्य, समाज एवं संस्कृति एक दुसरे के अनुपूरक / प्रा.डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	८५ ५२
२४.	रामधारी सिंह 'दिनकर' के साहित्य में राष्ट्रीय चेतना (शहीद स्तवन के विशेष संदर्भ में)/डॉ.दिपक विश्वाराव पाटील	८९ ५३
२५.	साहित्य, समाज और संस्कृति के अन्वेषी अमृतलाल नागर/डॉ. रेविता बलभीम कावळे	९३ ५४
२६.	हिंदी साहित्य, संस्कृति और समाज / प्रा.डॉ. दत्तात्रय सदाशिव अनारसे	९६ ५५
२७.	राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज के काव्य में सामाजिकता एवं संस्कृति/ प्रा.डॉ. रविंद्र खर्	१०० ५६

अ.नं.	लेख एवं लेखकों के नाम	पृ. क्रमांक
२८.	डॉ.शशिप्रभा शास्त्री जी का उपन्यास हर दिन इतिहास एवं सांस्कृतिक परिदृश्य / डॉ.महेंद्रकुमार वाढे, प्रा.राजेंद्र ब्राह्मणे	१०५
२९.	साहित्य, समाज और सिनेमा की त्रयी में कमलेश्वर की सामाजिक फिल्में / प्रा.डॉ.जयंत ज्ञानोबा बोबडे ✓	१०९
३०.	जंगल जहाँ शुरू होता है उपन्यास - थारु आदिवासी समाज की वास्तविक गाथा / डॉ.भारती वळवी <i>सिद्धी</i>	११५
३१.	भारतीय संस्कृति में 'रामचरितमानस' की प्रासंगिकता / डॉ. कांबळे आशा दत्तात्रय	११८
३२.	साहित्य में समाज का प्रतिबिंब / प्रा.डॉ.वनिता पवार-निकम	१२२
३३.	हिंदी उपन्यासों में किन्नरों के रीति-रिवाज एवं त्योहार / डॉ. सविता पुंडलिक चौधरी	१२६
३४.	साहित्य समाज और संस्कृति / डॉ.अनिता वेताळ	१३०
३५.	वीरेन्द्र जैन के उपन्यासों में चित्रित योजना-परियोजना में पिसता किसान / डॉ.के.डी.बागुल	१३३
३६.	प्रेमचंद की कहानियों में समाज जीवन का चित्रण / डॉ.रोहिदास गवारे	१३६
३७.	संत रैदास के काव्य में सामाजिकता / डॉ.संतोष रायबोले	१४५
३८.	रामकुमार वर्मा कृत नाटक 'महाराणा प्रताप': समाज और संस्कृति का सुंदर समन्वय / डॉ.प्रीति सोनी	१४५
३९.	डॉ.राजेंद्र मिश्र के उपन्यास साहित्य में समसामायिक बोध ('ठहरा हुआ पल' एवं 'अपनी परिधि में' के विशेष संदर्भ में) प्रा. डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील, प्रा. एम. जी. ठाकरे	१५०
४०.	सुर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' के साहित्य में अभिव्यक्त समाज एवं संस्कृति / प्रा.डॉ.मनोहर पाटील	१५४
४१.	समाज और संस्कृति से साहित्य का संबंध / डॉ.दिपक पवार	१५८
४२.	साहित्य का समाज और संस्कृति में योगदान / डॉ.शेख शहेनाज अहेमद	१६१
४३.	रामचरितमानस एक अध्ययन / डॉ.भगवान भालेराव	१६४
४४.	डॉ.कैलाशचंद्र शर्मा के नाटकों में नैतिक एवं सांस्कृतिक मूल्यों की महत्ता / डॉ.निंबा लोटन वाल्हे	१६८
४५.	पंकज सुबीर की कहानियों में सामाजिक चेतना / डिन्सी जॉर्ज	१७१
४६.	राजेश जोशी के काव्य में सामाजिकता / प्रा. दिलीप पाटील	१७६
४७.	डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के व्यंग्य साहित्य में सामाजिक चेतना / प्रा.डॉ. अभयकुमार खैरनार, प्रा.राजेश खर्डे	१७९
४८.	डॉ. राजेंद्र मिश्र के उपन्यास 'ठहरा हुआ पल' में सामाजिक तथा सांस्कृतिक चित्रण / प्रा.डॉ.अभयकुमार खैरनार, परमेश्वर बाविस्कर	१८२
४९.	'ढलते सूरज की तडप' (सुधा अरोडा की कहानी 'उधडा हुआ स्वेटर' के विशेष संदर्भ में) / प्रा.योगेश पाटील, प्रा.भारती सोनवणे	१८६
५०.	वर्तमान बालकों का भविष्य - बालसाहित्य एवं समाज / प्रा. अमृता पाटील	१९०
५१.	जैनेंद्र कुमार और रंगनाथ पठारेजी के साहित्य में सामाजिक मनोविज्ञान / प्रा.डॉ.जयश्री गावीत, प्रा. वंदना जाधव	१९३
५२.	सुधा अरोडा के साहित्य में समाज और संस्कृति का दर्शन / प्रा.डॉ.प्रमोद पाटील, श्री.राजेंद्र मोरे	१९८
५३.	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में धीरेन्द्र अस्थाना के उपन्यासों में प्रतिबिंबित महानगरीय समाज / प्रा.डॉ.महेंद्रकुमार वाढे, शरद शेलार	२०१

संत रैदास के काव्य में सामाजिकता

डॉ. संतोष रायबोले

(हिंदी विभागाध्यक्ष)

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट,

जि . सिंधुदुर्ग - ४१६६०१

मोब.- ९४२०७४१५२०

Email -santosh.raibole@gmail.com

प्राक्कथन

संत रैदास का काव्य सामाजिक बुराईयों और पाखण्डों को बेपर्दा करता है। आपका काव्य शक्ति, सामर्थ्य, उष्मा और निष्ठा का समर्पण है। काव्य के द्वारा वे शोषित मनुष्य के संघर्ष, अस्मिता और जय की जयजयकार करते हैं। रैदास की लोक-वाणी जनजन की आवाज है। रैदास का काव्य बगावती तेवर अख्तियार करता है। रैदास का प्रभाव अपनी सामाजिक प्रतिबद्धता के कारण जनमानस पर दिखाई देता है। विभिन्न धर्मों के बीच का नफरती खैया उन्हें बेचैन करता था। मुल्ला और पंडे-पुरोहितों के ढकोसली श्रेष्ठता की खिंचातानी को देश और समाज के पतन का मूल कारण वे मानते हैं। मध्यकाल में रचित 'रविदास के पद' भक्तिकाल की अमूल्य धरोहर है। हर तरह की गैरबराबरी उन्हें नामंजूर थीं। आप सामाजिक न्याय के पक्षधर थे। रैदास उंच-नीच, भेद-भाव, राग-द्वेष सामाजिक कुरीतियां बनाम आदर्श समाज की परिकल्पना करते हैं। जातिवाद के कुटिल कुचक्र मानवता के लिए खतरे की घंटी है।

समाज में शांति और स्थिरता के लिए भाईचारा अनिवार्य है। सामाजिक और आर्थिक विषमता भारत के गौरव का नामोनिशान मिटा डालेगी। भारत में दो विचारधारा हमेशा से रही हैं। एक विचारधारा मनुष्य को गुलाम बनाने के लिए तो दूसरी मानवमुक्ति की। रैदास मानवमुक्ति के बायसबनें। मनुस्मृति युक्त धर्म और जाति संरचना का वे विरोध करते हैं। रैदास का काव्य और आंदोलन ब्राम्हण धर्म के गुलामी से लोगों को आजाद कराना था। रैदास गुलामी और पराधीनता को पाप मानते हैं। वे जातीय सामाजिक अवमानना के शिकार रहे हैं। परिणामतः वर्ण-व्यवस्था का जबर्दस्त

विरोध उनके काव्य का लक्ष्य है। वर्ण व्यवस्था के कारण सामाजिक विभाजन भारत में बड़े पैमाने पर हुआ है। जाति कोई चिरन्तन सत्य नहीं तो स्वार्थान्धता है। जाति के आधार पर मनुष्य का मूल्यांकन अवैज्ञानिक है-

जाति भी ओछी, कर्म भी ओछा, ओछा कसब हमारा,
नीचे से प्रभु उँचा किया है, गंध सुगन्ध निवासा।^१

जाति की कठोरता के पश्चात भी रैदास के सुगंध को सनातनी रोक नहीं सकें। उनका काव्य श्रमन संस्कृति का आधार बना।

संत रैदास उच्च कोटि के संत कवि थे। उनके उपदेशों से जनता जागृत होने लगी थीं। विषमता का करुण दयनीय यथार्थ उन्होंने देखा और भुगता था। जातियता की लपटों में वे झुलसे थे आगे चलकर जिसका दकियानूसी रूप उनके काव्य की ऊर्जा बना। अपने चिन्तनपूर्ण एवं सृजनशील विचारधारा को काव्य के द्वारा जनता तक पहुँचाने का कार्य उन्होंने किया। जातिय जहर का प्राशन करने के पश्चात भी उनकी भाषा में कड़वाहट और आक्रोश का अविष्कार कम ही मिलता है। उनके भजन आत्मसमर्पण और कोमलतम भावों का समुच्चय है, डॉ. हजारी प्रसाद द्विवेदी के शब्दों में - अनाडम्बर, सहज शैली और निरीह आत्म-समर्पण के क्षेत्र में रैदास के साथ कम संतों की तुलना की जा सकती है। यदि हार्दिक भावों की प्रेषणीयता काव्य का उत्तम गुण हो तो निस्संदेह रैदास के भजन इस गुण में समृद्ध हैं।^२ रैदास की काव्यात्मक ऊँचाई सौहार्द, कोमलता, अनुभूति की तरलता और अभिव्यक्ति की सरलता का कायल हिंदी संसार है। प्रसिद्ध भक्त कवयित्री मीराबाई द्वारा उन्हें गुरु के रूप में स्मरण करना उनके काव्य की गरीमा का बखान है।

कुलिन
अंधमा
रै
ओत-
चित्रों
संत व
पश्चात
हैख व
मंगल
सिद्धां
निर्गण
व्यव
कार-
गैरब
कवि
निर्गु
कुच
पडत
भेदों
अधि
अन्
- म
हूँ उ
है।
प्रग
आ
का
जो
गए
कि
जु
वा
से

कृलिनमीरा का शूद्र रैदास को गूरूत्व प्रदान करना खोखली अंधमान्यताओं पर प्रहार और काव्यात्मक प्रतिभा का गौरव है।

रैदास की रचनाएँ भक्ति-भावना और सामाजिक जनजागरण से ओत-प्रोत है। जातियता की कठोरता और अमानवीयता के व्यंजक चित्रों का खण्डन - मण्डन प्रयोजनिय है। रैदास का अविर्भाव हिंदी संत काव्य के लिये गर्व का विषय है। अछुत जाति में पैदा होने के पश्चात भी उन्होंने काव्य की जो ज्योति जलाई वह अद्भूत है, अपूर्व श्रेष्ठ वर्ग और वर्गहीन समाज की स्थापना के लिए सबकी मुक्ति की मंगल कामना वे करते हैं। इसी कारण रैदास प्राचिन चातुर्वर्ण्य के सिद्धांतों पर आधारित उस सामाजिक व्यवस्था का विरोध करते हैं। निर्गुण उपासक अधिकतर संत निम्न जाति से आये थे जिनको व्यवस्था ने सदियों से कुचला था। अंधविश्वास और अशिक्षा के कारण इनका दोहन किया जाता रहा। शोषण और हर तरह की गैरबराबरी का मुखर स्वर संत रैदास के साथ-साथ सभी संत कवियों का रहा है जिसके संदर्भ में डॉ. रांगेय राघव ने लिखा है - निर्गुण संत समाज के उन क्षेत्रों से आये थे। जिन्हें शताब्दियों से कुचला गया था। उन्हें पूर्ण शिक्षा नहीं मिली थी। उन्हें दबकर रहना पड़ता था। वे अपनी सामाजिक व्यवस्था में अपने ही छोटे-छोटे भेदों में ग्रस्त समुदाय थे, जिन पर अन्धविश्वास और अशिक्षा का अधिक प्रभाव था। निम्न जातियों के समुदाय में भय आत्मविश्वास अन्ततोगत्वा जागा, वह शताब्दियों के नकारात्मक स्वरसे था कि - मओ विजेता ! तू कुछ नहीं है, तू मुझे हरा नहीं सकता, मैं अमर हूँ और रहूँगा। रूढ़ियों के उल्लंघन की अमरवाणी आज भी गूँज रही है। जिसमें सर्वहारा समाज का स्वाभाविक दर्द है। जो सहज वेग में प्रगट होता है। संत रैदास सामाजिक क्रांति के अग्रदूत थे। समाज में आमूल-चूल परिवर्तन उनकी भक्ति-भावना और उपासना पद्धति का मूल स्वर था।

ब्राम्हणों द्वारा रचे गए कठोर शास्त्रों का विरोध रैदास करते हैं। लोकजीवन और लोकसंस्कृति का हनन करने के उद्देश से रचे गए थे। जिसका विरोध बुद्ध, महावीर, सिद्धों- नार्थों आदि के द्वारा किया गया। पर असल में भेदभाव श्रेष्ठता प्रदर्शन की प्रवृत्ति से पैदा होने के कारण इसे जिंदा रखने का बिडाश्रेष्ठता कादम्भ भरने वालों ने उठाया था। जाति का कठोरता से पालन करने की वजह से सामाजिक उदारता और सौहार्द की जगह टकराहटों ने ली।

जाति-व्यवस्था की सच्चाई का चित्र रैदास द्वारा रचित 'रविदास के पद' नारद भक्ति सूत्र, रविदास की बानी आदि में देखा जा सकता है। ईश्वर और उपासना पद्धति को लेकर जो विवाद समाज में फैला था उसे भी वे निरर्थक बताते हैं। सभी में परमेश्वर का अंश है फिर भेदाभेद कैसा? राम और रहिम, वेद और कुराण आदि के नाम पर लडना दंभ है-

कृष्ण, करीम, राम, हरि, राघव जब लग एक न पेखा
वेद, कतेब, कुरान, पुरानन सहज एक नही देखा।^४

ईश्वर और धर्मग्रंथों को लेकर जो विवाद खड़ा किया जा रहा है उसे वे पाखंडी मनोवृत्ति का लक्षण बताते हैं।

रैदास युगीन परिस्थितियों की उपज है। जाति के आधार पर उन्हें जो यातनाएँ भुगतनी पड़ी उसका मुखर स्वर काव्य बना। जातिय, धार्मिक कट्टरता और जलालत भरा जीवन उन्हें असहाय बना देता है। फिरभी जाति-पांति के आधार पर भेदभाव का वे डटकर विरोध करते हैं। रूढ़िवाद और वैषम्यसे उन्हें जुझना पड़ा थाखधर्म और जाति के नाम पर अधर्म का प्रसार करते हुए समाज को खोखला बनाने वाली साकार पूजन से उत्पन्न सभी विकृतियों का रैदास ने विरोध किया। उनकी उपासना में किसी भी बाह्याडम्बर की जरूरत नहीं थी। रैदास मध्यकाल में जितने प्रासंगिक थे आज उससे भी अधिक प्रासंगिक है। आज मनुसंहिता की अपेक्षा संविधान सबके स्वतंत्रता और समानता की आस्वस्ती प्रदान करता है। फिरभी यथार्थता इसके बिल्कुल विपरित है। संसद और विधान सभाओं द्वारा पारित नियमों पर सबको चलता होता है बहरहाल अपनी राजनैतिक रोटियों को सेकने के लिए भेदभाव के बीज बोये जा रहे हैं। सबके कल्याण हेतु समानता, स्वतंत्रता और भाईचारे की बात उठाने के लिए संत आज भी प्रासंगिक हो गये हैं-ऐसे साहित्य का प्रभाव युग-युगांतरों तक रहेगा, क्योंकि उसमें जहाँ उस काल के विविध दृश्य अंकित हैं, वहीं समाज के भावी भाग्यविधाताओं के लिए दिव्य संदेश भी निहित है।^५ उत्पीडित मनुष्य को मानवीय अधिकार प्रदान करने को सभी संत सर्वोच्च प्राथमिकता देते हैं।

मनुवादी वर्ण व्यवस्था के खिलाफ सदियों से अस्पृश्यता का शिकार भारतीय दलित समाज को नए सामाजिक जाति-तोड़ो अभियान के लिए रैदास तैयार करते हैं। रैदास का काव्यालोक शोषित मनुष्य की यातना, पीडा, आक्रोश, प्रतिरोध और संघर्ष की

मिसाल है। अमानवीय जुल्म, अत्याचार, प्रताडना, उपेक्षा और गुलामी के डंक से मुक्ति की छटपटाहट एक नया सपना संजोती है- जाति नहीं, मनुष्य हूँ मैं - समाज का साझेदार हूँ मैं औरों की तरह मेरी भी जीने की शर्तें हैं।^६ भेदमूलक व्यवस्था का विरोध और परिवर्तन का संकल्प सर्वहारा साहित्य का मकसद है। जाति के छद्म को गौरवान्वित करने वाली व्यवस्था को रैदास बेनकाब करते हैं।

रैदास का काव्य जाति युक्त भारतीय समाज की मानसिकता को झकझोरते हुए समाज का भयानक चित्र उकेरता है। अमानवीय सामंती अन्याय-अत्याचार की नींव शोषितों के श्रम और खून से ढूँढी गई है उसे उखाड़े बगैर मानवीय मूल्यों की स्थापना भ्रान्तिपूर्ण होगी। रैदास की सामाजिक चिंता चिंतनीय है। अपने साहित्यिक अवदान से वे समानता का पुरजोर समर्थन करते हैं। विषम परिस्थितियों में अपना प्रबल अनुभव एवं समाज-कल्याण की भावना उन्हें सुधारक बनाती है। जातिय किचड में फँसे समाज को निराशा और अवसाद की गर्त से बाहर निकालने के लिए वे कविता को आशा और आलोक का माध्यम बनाते हैं। सामाजिक अभिजात्य का मिथ्या अभिमान और उच्च वर्गों के घृणामूलक कठोर व्यवहार से चोट खाकर उनकी वाणी विद्रोही बनी। ब्राम्हण की श्रेष्ठता को वे चुनौती देते हैं। परमात्मा अगर सबका निर्माता है, अतः कोई उँची अथवा नीची जाति का नहीं है, तो एकसमान है -

जन्म जात मत पूछिए, का जात अरू पात

रविदास पूत सग प्रभ के, कोउ नहिं जात कुजात।^७

जाति साम्राज्य को सुधारने की अपेक्षा जड़ से उखाड़ फेंकना एकमात्र उचित मार्ग बचता है।

रैदास केवल जाति का ही विरोध नहीं करते तो सभी मनुष्यों को ईश्वर का अंश मानते हैं। मनुष्य ही नहीं संसार के जीव-जंतुओं में भी एक ही परमात्मा बसे हैं सभी सजीव संसार ब्रह्मा का ही रचाव है। एकेस्वरवाद का दीदार वे करते हैं। विश्व के रोम-रोम में निर्माता विराजित है। उसे बाह्य आडम्बरों में खोजना धोखा है, वह तो संसार के प्रत्येक कण में अक्षय और अनुभव गम्य है-

थावर जंगम कीट पतंगा,

पूरि रहयो हरिराइ।^८

जगत निर्मिती प्रक्रिया का अपना एक इतिहास है। जिसमें जीव-जंतुओं से लेकर इन्सानतक की विकसित अवस्थाओं का

वैज्ञानिक खोज कार्य और उसका लेखा-जोखा है। फिर मनुष्य के श्रेष्ठ-कनिष्ठता का अंह निरर्थक है।

सामाजिक अव्यवस्था की घृणास्पद स्थिति का ब्योरा रैदास अपनी वाणी से देते हैं। ब्राम्हणवादी विचारधारा अमानवीय मूल्य परंपराएँ, धार्मिक पाखंडों को खाद देती है। सामाजिक विषमता रूढ़ियों और अंधविश्वासों के प्रति वे व्यंग्यात्मकता के द्वारा आडम्बरपूर्ण पंडे-पूजारियों के पूजा-अर्चना की व्यर्थता स्पष्ट करते हैं। पूजा के लिए मँगवाई गई साधन-सामग्री जल, दुध, फल - फुल, घी, लड्डू, मेवा आदि पूजा के पहले पुजारियों द्वारा झुके किये जाते हैं-

दुधू त बछे थनहू बिटारिओ।

फूलु भवरि जलु मीति बिगारिओ।

माई गोविन्द पूजा कहा लै चरावउ।

अवरून फुलु अनूपुन पावउ।

असल में पंडे-पुजारियों को पता है कि भगवान नाम की कोई शक्ति इस दुनिया में नहीं है। केवल और केवल ब्राम्हणों ने अपनी और अपनी संतानों के आजीविका और श्रेष्ठता को स्थायी रूप प्रदान करने हेतु भगवानों से जुड़े पाखंडों की सृष्टि रची है। जिससे लूट-सोट का गोरखधंधा चलाया जा सके।

रैदास भगवान के लिए बाहरी आडम्बरों का खुलकर विरोध करते हैं। नामस्मरण, प्रेमभाव, एकाग्रता, करुणा, संवेदना आदि मानवीय मूल्यों के द्वारा भगवान को प्राप्त किया जा सकता है। अपनी खुन-पसीने की गाढ़ी कमाई का हवन न होने देखशूद्रों द्वारा सेवा लेना षडयंत्र और साजिश है-

नाम तेरो आरती भजनू मुरारे।

हरि के नाम बिनु झूठे सगर पसारेख।

नामु तेरो आसनो नामु तेरो उरसा।

नामु तेरो केसरो ले छिटकारे।^९

मनुवादी वर्णव्यवस्था की सदियों से चली आ रही लूटरी अवधारनाओं की जडे रैदास हिला देते हैं।

संक्षेप में,

अभिशास समाज को नई पहचान और सम्मान मिले इसलिए रैदास प्रतिरोध और संघर्ष का रास्ता कलम और जागरण के द्वारा अख्तियार करते हैं। शूद्रों के सामाजिक अवमानना के वे शिकार

व्र जाति प्रथा की शाश्वतता पर वे प्रश्नचिन्ह लगाते हैं। जाति प्रथा का कठोरता भारतीय एकत्व पर कलंक है। जाति की खतरनाक वधारनाने देश को गुलाम बनाया। पौरवात्यवादी आविष्कारों के कारण शूद्रों का दोहन किया गया। मूर्तिपूजा और अन्धविश्वास की राट इमारत तले शोषितों को कुचला गया। व्यवस्था के खिलाफ स्तक्षेप होते ही सारे सनातनी हो हल्ला मचाकर उसकी रक्षा हेतु दान में उतरकर सामाजिक व्यवस्था का जाम करवाते हैं। रैदास का जन्मना जाति व्यवस्था की पोल खोलते हैं।

संदर्भ

- १) डॉ. धर्मवीर - संत रैदास का निर्वर्ण संप्रदाय
- २) डॉ. गणपतीचन्द्र गुप्त, साहित्यिक निबंध, लोकभारती काशन, १५ ए, महात्मा गांधी मार्ग इलाहाबाद -१ संस्करण - १९९६
- ३) शर्मा राजनाथ, साहित्यिक निबन्ध, विनोद पुस्तक मन्दिर भागारा, नवीनतम संस्करण, पृ. ४१

४) <http://ignited.in>

५) सिंह रवींद्र कुमार, संत -काव्य की सामाजिक प्रासंगिकता प्र.४९

६) गुप्ता रमणिका, चयन एवं सम्पादन, दलित कहानी संचयन, साहित्य अकादेमी, रवींद्र भवन, ३५, फिरोजशाह मार्ग, नयी दिल्ली ११०००१, प्रथम संस्करण -२००३ ई. आवरण पृष्ठ से,

७) डॉ. शर्मा रमेशचन्द्र, हिन्दी साहित्य का समग्र इतिहास विद्या प्रकाशन १२५/६४ के. (N.T.C.) गोविंद नगर -कानपूर - ६ प्र.सं. १९९० पृ.११६

८) डॉ. सिंह एन, संत कवि रविदास: मूल्यांकन और प्रदेश, साखी संख्या - १०९ इ पृ. ३३

९) श्रीग्रंथ साहिब, पृ. ६९४

--*

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal**विश्व हिंदी भाषा के उन्नयन में
महाराष्ट्र का योगदान****कार्यकारी संपादक****डॉ. कांबळे आशा दत्तात्रय**

हिंदी विभाग प्रमुख

कै.शं.दे.पाटील उर्फ बाबुराव दादा कला, वाणिज्य तथा
कै. भाऊसाहेब म.दि.सिसोदे विज्ञान महाविद्यालय, शिंदखेडा**अतिथि संपादक****डॉ. तुषार पाटील**

(प्र. प्राचार्य)

कै.शं.दे.पाटील उर्फ बाबुराव दादा कला, वाणिज्य तथा
कै. भाऊसाहेब म.दि.सिसोदे विज्ञान महाविद्यालय, शिंदखेडा**सह-संपादक****डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील**कै.शं.दे.पाटील उर्फ बाबुराव दादा कला, वाणिज्य तथा
कै. भाऊसाहेब म.दि.सिसोदे विज्ञान महाविद्यालय, शिंदखेडा**सह-संपादक****डॉ. राहुल सुरेश भदाणे****Akshara Publication**Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Index

Sr No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	हिंदी के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान	प्रो. गजानन चव्हाण	06
2	राष्ट्रभाषा प्रचार समिति	डॉ. हेमचन्द्र वैद्य	14
3	हिंदी भाषा के विकास में महाराष्ट्र का संस्थात्मक योगदान	प्रो. रणजीत जाधव	18
4	हिंदी के प्रचार-प्रसार में डॉ. अंबादास देशमुख जी का योगदान	डॉ. आशा दत्तात्रय कांबले	24
5	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के संतों, क्रांतिकारियों, समाज सुधारकों, कलाकारों एवं साहित्यकारों का योगदान	प्रा. डॉ. गौतम कुवर	27
6	हिंदी भाषा के उन्नयन में खानदेश का योगदान (डॉ. मधुकर खराटे एवं डॉ. शिवाजी देवरे के विशेष संदर्भ में)	डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहिम सिकलगर	30
7	मालती जोशी का हिंदी साहित्य में योगदान	डॉ. सुनीता नारायणराव कावळे	34
8	हिंदी भाषा के विकास में अहिंदीभाषी कवियों का योगदान	डॉ. आर. के. जाधव	37
9	विश्वभाषा हिंदी के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान	डॉ. सूर्यकांत शिंदे	41
10	हिंदी भाषा के विकास में श्री. शि. वि. प्र. संस्था का साहित्य एवं वाणिज्य महाविद्यालय, धुले का योगदान	प्रा. डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार	44
11	हिन्दी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान	प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम	49
12	विश्वभाषा हिंदी के उन्नयन में राजभाषा समितियों का योगदान	प्रा. डॉ. सुषमा कोंडे	52
13	हिंदी भाषा के उन्नयन में कवि दामोदर मोरे का योगदान	डॉ. संजय रणखांबे	55
14	कवि मनोज सोनकर का हिंदी साहित्य में योगदान	डॉ. मनोहर हिलाल पाटील	60
15	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के बाबूराव विष्णु पराडकर की पत्रकारिता का योगदान	डॉ. संतोष रायबोले	64
16	मराठी संतों का साहित्य और भक्ति आंदोलन	प्रा. रामहरि काकडे	67
17	डॉ. सतीश यादवजी का रचनाकार्य	प्रा. नयन भादुले-राजमाने	71
18	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के साहित्यकार संत विनोबा भावे का योगदान	प्रा. डॉ. राजेंद्र काशिनाथ बाविस्कर	75
19	हिन्दी भाषा के उन्नयन में संत नामदेव का योगदान	डॉ. भारती वळवी (वाघ)	79
20	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी का योगदान	प्रो. कॅप्टन शिंदे अनिता मधुकर	82
21	व्यक्ति एवं रचनाधर्मिता : डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे	डॉ. बालाजी गायकवाड	84
22	संत नामदेव का हिंदी काव्य में योगदान	डॉ. निंबा लोटन वाल्हे	88
23	हिंदी भाषा के विकास में डॉ. अभयकुमार का योगदान	डॉ. विनोद विश्वासराव पाटील	90
24	हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के विविध संस्थाओं का योगदान	डॉ. मारोती यमुलवाड	94

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
25	हिंदी के विकास में महाराष्ट्र का योगदान	डॉ. रेविता बलभीम कावळे	98
26	विश्वभाषा हिंदी के उन्नयन में महाराष्ट्र की भूमिका: एक अनुशीलन	डॉ. नानासाहेब शं. गायकवाड "संगीत"	101
27	हिंदी की स्थापित कथाकार मालती जोशी	प्रा. दत्तात्रय सोमा धिवरे	103
28	महाराष्ट्र के संतों की हिंदी को देन	प्रा. डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील	106
29	हिंदी भाषा के उन्नयन में अहिंदी भाषी उपन्यासकारों का योगदान	प्रा. राजेंद्र एम्. ब्राह्मणे	109
30	फिल्म दिग्दर्शक, निर्माता एवं लेखक आशुतोष गोवारिकर का हिंदी विकास में योगदान	डॉ. राहुल सुरेश भदाणे	113
31	हिंदी भाषा के उन्नयन में डॉ. मधु खराटे जी का योगदान	डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील	116
32	हिन्दी साहित्य के महान व्यंग्यकार डॉ. शंकर पुणतांबेकर	प्रा. अंजलीर नथ्यू भील	120
33	संत ज्ञानेश्वर एवं संत नामदेव का हिंदी में योगदान	प्रा. डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार प्रा. राजेश एम. खर्डे	123
34	हिंदी भाषा के विकास में अनूदित नाटकों का योगदान	प्रा. अमृता भरत पाटील	126
35	सुरेश नारायण कुसुंबीवाल के काव्य में व्यक्त संवेदना	श्री. नंदलाल चिंधा म्हसदे प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील	130
36	गुणाकार मुले का हिंदी प्रचार प्रसार में योगदान	प्रा. भैयाकुमार मंगळे	134

15

हिंदी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र के बाबूराव विष्णु पराडकर की पत्रकारिता का योगदान

डॉ. संतोष रायबोले

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट जि. सिंधुदुर्ग
मोबा. 9420741520 Email. santosh.raibole@gmail.com

बाबूराव विष्णु पराडकर की पत्रकारिता क्रांतिकारी और प्रतिबद्ध थी। आप हिंदी के जाने-माने पत्रकार है। तलवार की तरह उन्होंने हिंदी दैनिक 'आज' का सम्पादन किया। भारतीय आजादी आन्दोलन और सामाजिक जनजागरण को केंद्र में रखकर पत्रकारिता को दिशा दी। पराडकर के लिए पत्रकारिता केवल मनोरंजन और प्रसिद्धि अथवा पैसा कमाने का माध्यम न रहकर वह मीशन बना था। मराठी भाषी पराडकर युगांतकारी पत्रकारिता की नींव हिंदी में रखते हैं। पराडकर निर्भिक पत्रकारिता के लिए प्रसिद्ध हैं। वे न तो जेल जाने से कतराते हैं नाहि पत्र की बंदी पर अपनी प्रतिबद्ध और लडाकू लेखनी से वे 'रणभेरी', 'आज', 'संसार' जैसे पत्रों के द्वारा हिंदी भाषा को एक मुकाम प्रदान करते हैं। तमाम जिंदगी वे अभावों का शिकार बने रहे पर इसकी कतई पर्वा उन्होंने नहीं थी। वे देश और समाज के लिए डंके की चोट पर लिखते रहे। देश की आजादी उनके लेखन का मकसद था। आजादी के बाद वे सामाजिक और आर्थिक वैषम्य को लेकर लिखते रहे। आर्थिक गुलामी उन्हें बेचैन करती है।

समाज और राष्ट्र की तमाम विसंगतियों पर वे अपनी धारदार लेखनी चलाते हैं। ब्रिटीश शासन की दमननीति, गोलीकांड, लाठी चार्ज, गिरफ्तारी और कठोर दमन की यंत्रनाओं का वे दमखम से विरोध करते हैं। परिणामतः 1916 ई. में राजद्रोह के संदेह में गिरफ्तार होकर साठे तीन वर्ष तक उन्हें नजरबंद किया गया। 1906 में वे 'हिंदी बंगवासी' के सहायक संपादक और 'हितवार्ता' के संपादक बनें जिससे हिंदी पत्रकारिता के युग में उन्हें अलग पहचान मिली। पराडकर महाराष्ट्र के सिंधुदुर्ग जिले के 'पराड' गांव से थे। बंगाल नेशनल कॉलेज में वे हिंदी और मराठी पढ़ाते थे। एक जागरूक चिन्तक पत्रकार के रूप में भी उन्हें यश प्राप्त हुआ है।

'आज' अपने समय की श्रेष्ठ पत्रिका बनी साथहिं वह नवीन साहित्यिक आन्दोलनों और चिन्तन धाराओं का सशक्त स्रोत बनी। आपके संपादन में 'आज' एक प्रकार से वैचारिक मंच बन गई थी। पराडकर के महत्वाकांक्षी पत्रकारिता ने भारतीय हिंदी साहित्य को गतिशील और विराट बनाने में अहम भूमिका का निर्वहन किया। हिंदी पत्रकारिता का आरंभ कलकत्ता से हुआ। जेम्स आगस्टस हिकी ने 29 जनवरी, 1780 में भारत के प्रथम समाचारपत्र 'बंगाल गजट: 'केलकटा जनरल एडवर्टाइजर' की स्थापना में वे भारतीय पत्रकारिता के आदर्श और भाविष्य के सन्दर्भ में प्रथम अंक में जो लिखते हैं। वह पराडकर की पत्रकारिता में शत-प्रतिशत पाया जाता है, "मुझे अपने मन और आत्मा के लिए स्वतंत्रता मोल लेने का अपने शरीर को दास बनाने में प्रसन्नता होती है" और पत्र के शीर्षक में नीचे लिखा गया था- 'राजनीतिक और व्यापारिक साप्ताहिक खुला तो सब पार्टियों के लिए है पर प्रभावित किसी से नहीं।" पराडकर ने इसी को आदर्श मानकर अपनी पत्रकारिता को चलाया।

पराडकर की पत्रकारिता कड़ी आलोचना से भरी पडी रहती थी। अंग्रेजी हुकूमत उससे अप्रसन्न रहती थी। पर वे इन बातों को तुल नहीं देते थे कौन प्रसन्न है और कौन खपा। वे पत्रकारिता के लिए जनता के जवाबदेही समझते थे। अपनी पत्रकारिता के माध्यम से समाज में परिवर्तन लाना चाहते थे। 'आज' इस दौर की ऐसी पत्रिका थी, जो परिवर्तन के प्रति प्रतिबद्ध थी। पराडकर के पत्र जनता के विकास, उसके सुख-दुख, आशा-निराशा, हर्ष-विषाद, सामाजिक शक्तियों के उदय, गरीब मजदूरों-किसानों के संबंध में सोचने के साथ-साथ आजादी उनका प्रथम लक्ष्य था। और वे प्रखर देशभक्त थे। समाज-सुधार को वे अधिक महत्व देते हैं जैसे बालविवाह, अंग्रेजी फैशन परस्ती, टैक्स, चुंगी, फुट, हत्या, भेदा-भेद का वे खुलकर विरोध करते हैं। पुरस्कार और सम्मान प्राप्त करने के लिए चाटूकरिता की अपेक्षा हिंदी सेवा में अपने आदर्शों और सिद्धान्तों के साथ जुड़े रहे। पराडकर की पत्रकारिता लोकतांत्रिक और दायित्वबोध से लबालब भरी है जिसको अकबर इलाहाबादी के शब्दों में बया किया जा सकता है- "खींचो न कमान न तलवार निकालो / जब तोप मुकाबिल हो तो अखबार निकालो।" ²

पराडकर की पत्रकारिता इसका जिता-जागता दस्तावेज है।

बाबूरावविष्णु पराडकर की पत्रकारिता परिवर्तनोमुखी थी। समय और समाज के प्रति सजग रहकर नागरिकों के मानवीय हक्क अधिकारों की जंग वे लड़ते हैं। वे आर्थिक लाभ की अपेक्षा सामान्यों की पक्षधरता के लिए इस पेशे में आयेथें। उनके लिये पत्रकारिता व्यवसाय नहीं थाबल्कि इनका मुख्य उद्देश अपने आदर्शों के लिए संघर्षकरनाथा। कठिन संघर्ष और आर्थिक संकट के बीच भी उन्होंने अपनी पत्रकारिता की मौलिकता को बचाए रखा। पत्रकारिता की मशाल जलाकर उन्होंने एक मिसाल कायम की। वे परिवार से पहले राष्ट्र और सिद्धांतों को महत्व देते हैं। आर्थिक अभाव में भी वे राष्ट्र और सांस्कृतिक चेतना का तेज कम होने नहीं देते। 'आज' अखबारका प्रकाशन राजा शिवप्रसार गुप्त ने आरंभ किया था। उन्होंने इस पत्रिका के सुचारू वहन हेतु कलकत्ता से बाबूराव विष्णु पराडकर को खोजकर संपादक बनाया। पराडकर पत्रकारिता की सार्थकता राष्ट्रीय स्वाधिनता में पाते हैं। इस दौर कि वाणी स्वाधिनता से पुरीत है- "भारतीय पत्रकारिता की कहानी भारतीय राष्ट्रीयता के विकास की कहानी है। दोनों की विकास भूमियाँ एक-दूसरे की सहायक रही हैं। यदि पत्रकारिता को राष्ट्रीयता ने प्रवर्धन दिया तो पत्रकारिता ने भी राष्ट्रीयताके विकास की अनुकूल भूमि तैयार की।"³ असल में हिंदी पत्रकारिता का उदय ही राष्ट्रीय आंदोलन और सांस्कृतिक चेतना की देन है।

5 सितम्बर, सन 1920 को 'आज' का प्रकाशन एक तरहसे ऐतिहासिक घटना है। पराडकर ने अपनी ओजमयी सम्पादकीय लेखों द्वारा क्रांतिकारियों, राष्ट्रभक्त, नेताओं और पत्रकारों का पथ- प्रदर्शन किया। 'आज' के प्रथम अंक के अपने सम्पादकीय में अपने उद्देश की वे चर्चा करते हैं - "हमारा उद्देश अपने देश के लिये सर्व प्रकार से स्वतंत्र उपार्जन है। हम हर बात में स्वतंत्र होना चाहते हैं। हमारा लक्ष्य है कि हम अपने देश के गौरव को बढ़ाएँ, अपने देशवासियों में स्वाभिमानका संचार करें, उनको ऐसा बनावें की भारतीय होने का उन्हें अभिमान हो संकोच न हो। वह अभिमान स्वतंत्रतादेवी की उपासना करने से मिलता है।"⁴ राष्ट्रीयता की चेतना 'आज' पत्रका प्राण था। पराडकरका पहला लक्ष्य अंग्रेजों को खदेडना है। कुछ समय अगर छोडे तो पराडकर अपने जीवन के अन्त तक 2 जनवरी, 1955 तक 'आज' के प्रधान सम्पादक बने रहे। इस दौर में वे 'आज' के द्वारा गाँधी के आंदोलनों को जमीनी रचनात्मक भूमि प्रदान करते हैं।

पराडकर के कुशल संपादकत्व में 'आज' हिंदी की सर्वश्रेष्ठ पत्रिका में से एक है। वे इस पत्रिका के द्वारा समाज से सीधा सम्बन्ध स्थापित करना चाहते हैं। अंग्रेजी पत्र भारतीय समाज का यथार्थ चित्र खिंचने की अपेक्षा सनसनी पैदाकरते हैं। हमारी सच्चे अर्थों में देशसेवा तब फल लायेगी जब हम साधारण समाज को अपनायेंगे और उसका बिम्ब पत्रिका में होगा। इस जनसामान्य से जुड़ाव के सन्दर्भ में वे कहते हैं - "हम हिन्दी सम्पादकों का कार्य बहुत कठीण है.... हम जब तक साधारण समाज को नहीं अपनाएँगे और अपने पत्रों को उसका साधारण बिम्ब न बना सकेंगे तब तक न हमारी उन्नती होगी और न हम पवित्र देश की सेवा कर सकेंगे।"⁵ पराडकर के लिए पत्रकारिता जोखिमभरा कार्य है। उपरोक्त उद्धोघन 1925 में वृन्दावन में आयोजित सोलहवें हिंदी साहित्य सम्मेलन के सभापति के रूप में उन्होंने दिया।

पाश्यात्य शिक्षा ग्रहण करके केवल भारतीय समाज को दोष देना वे उचित नहीं समझते क्योंकि दोषों के निवारण हेतु उपायों का अन्वेषण महत्वपूर्ण है। राजनीतिक, आर्थिक और सामाजिक आंदोलनों से भी हमने काफी लाभ उठाया है। आगे भी यह धारानिर्बाध रूपसे चलती रहेगी पर इतना ही पर्याप्त नहीं हो सकेगा। 'आज' ब्रिटीशों का विरोधी बना परिणामतः उसको आंदोलनों के दौरान एक हजार रुपये की जमानत जमा करणे को कहा गया। शिवप्रसादजी ने जमानत जमा नहीं की इसलिये इसे बंद कर देना पडा। प्रकाशन बंदी के पश्चात इसे साईकलोस्टाइल करके छपागया। उसको भी बंद करणे के बाद पराडकरजी ने 'रणभेरी' नामक गुप्त प्रकाशन शुरू किया।

गांधी के स्वदेशी के पराडकर प्रबल समर्थन करते हैं। सविनय अवज्ञा, विदेशी वस्त्रों का बहिष्कार और मद्यपान-निषेध वे आजादी आंदोलनके तीन शस्त्र मानते हैं। अहिंसा के द्वारा ही अंग्रेजों को हकाला जा सकता है। गांधी का प्रसार-प्रचार पराडकर की पत्रिका का लक्ष्य है। नमक कानून आंदोलन के द्वारा स्वतंत्रता का बिगुल बजाया गया। गांधी के आंदोलनों को पत्रकारिता के द्वारा जनजन तक पहुँचाने का काम पराडकर ने किया। वे केवल लेखन ही नहीं करते तो प्रत्यक्ष क्रांतीकारियों के साथ सक्रिय सहभाग भी लेते हैं। एक विचारक के रूप में अपनी वैचारिक सोच के तहत वे गांधी के सिद्धांतोंका बडे पैमानेपर प्रसार-प्रचार करते हैं। भारतकी पत्रकारिता आजादी के आंदोलन की कोख से निकली और क्रांतिकारी वक्त में पली-बढी है। राजनीती और पत्रकारिता का गूढ संबंध है। पत्रकार किसके लिए जवाबदेह रहे है राजनीती दल से, जनता से या नैतिक मूल्यों से इसका वर्तमान जवाब राजनीति ही आयेगा पर पराडकर की पत्रकारिता जनता और नैतिक मूल्यों की रखवाली करती है। पराडकर पत्रकारिता के आदर्श

के संदर्भ में कहते हैं- "समाज के जीवन में जिन निर्णयों पर समाज का जीवन अंत में निर्भर रहता है, उनके बारे में जनता को योग्य जानकारी कराना, उनके सम्बन्ध में जनमत का निर्माण और नेतृत्व करना, उस मत को प्रकट करना तथा उससे अधिक से अधिक लाभ जनता को पहुंचाना एक आदर्श पत्रकार का कर्तव्य है।"⁶ पराडकर की पत्रकारिता जनता के प्रश्नों से घिरी थी। जिसमें जनमत को विशेष दिशा देने वाले, उसे संगठित और निर्देशित करने वाली भावाभिव्यक्ती को एक जागरूक लेखक और दूरदर्शी संपादक ही पूर्णत्व प्रदान कर सकता है।

पराडकरने अपने पत्रकार जीवन का आरंभ 1906 में 'हिंदीबंगवासी' से करते हैं। परवेअधिक समय तक इस पत्र के प्रतिक्रियावादी नितियों के साथ जुड़े नहीं रह सके। बाद में 'हितवार्ता' के संपादक बने जो गम्भीर राजनैतिक दस्तावेज के रूप में प्रसिद्ध थी। आगे जाकर वे 'भारत मित्र' के सयुक्त संपादक बने। अपनी कर्तव्य निष्ठा के चलते इस पत्र को हिंदी जगत ने सर आंखों पर रखा। 'कमला' पत्रिका के द्वारा नारी उत्थान को लेकर वे मुस्तैदी से लिखने लगे। 'कमला' इस दौर की नारी सुधार का बायस बनी जिससे पुराने खोखले मानदंडों को तोड़कर आदर्श स्त्री बनने की प्रक्रिया का दिग्दर्शन इस पत्रिका में है। कुछ समय के लिए वे 'संसार' दैनिक के भी संपादक बने फिर से 'आज' का संपादकत्व उन्होंने अपने कंधों पर लिया।

पराडकर तिलक के अनुकर्ता बनकर केसरी की तर्ज पर अपनी 'आज' को चलाते थे। लोक जागृति और लोक शिक्षण इनका प्रमुख बज्र था। पत्रकारिता को वे निस्वार्थ सेवा व्रत की तरह पूजनीय मानते हैं। स्वतंत्रता का अलख जगाना उनकी पत्रकारिता की पहली शर्त है। इसके लिए उन्हें कितनी भी यातनाएँ या कीमत ही क्यों चुकानी पड़े वे पीछे नहीं हटते यों कहें की आजादी ही उनके लेखन और जीवन की प्रेरणा है। तिलक महाराष्ट्र की कोंकण भूमी से है वही सिंधुदुर्ग जिले के मालवण तहसील के छोटे से ग्राम 'पराड' के मूल निवासी पराडकर का स्थानिय सम्बन्ध था जो फिर मिशन का रूप ग्रहण करता है। पराडकर की 'आज' पत्रिका स्वतंत्रता और लोकमंगल की ओजस्वी वाणी है जिसके सन्दर्भ में ठाकूर प्रसाद सिंह कहते हैं- " 'आज' जैसे पत्र केवल दैनिक पत्र नहीं रह गये, वे एक प्रतीक हो गये, जिनकी ओर लोग दिशा-निर्देश के लिए देखने लगे थे। सच्चे अर्थों में वे चौथे राज्य की भूमिका में अवतीर्ण हो गये।"⁷ पराडकर वैचारिक चेतना के संवाहक बनकर राष्ट्रीय आन्दोलन के दिशादर्शक बने हैं।

संक्षेप में, गांधीवादी आदर्शों के प्रतीक के रूप में पराडकर को जाना जाता है। मराठी भाषा के ज्ञाता और महाराष्ट्र के होने के पश्चात् आजीवन वे हिंदी पत्रकारिता की सेवा करते रहे। सत्याग्रह के अद्वितीय हथियार का इस्तेमाल कैसे किया जाय इसका पाठ वे अपनी पत्रकारिता के माध्यम से पढ़ाते हैं। देश और जनता के प्रति वे हमेशा प्रतिबद्ध रहे हैं। उनके संदर्भ में यह कहा जा सकता है कि वे पैदाईशी पत्रकार ही थे। उन्होंने अपनी प्रतिभा को देश सेवा में मिला दिया। पत्रकारिता को कभीभी उन्होंने उद्देश्य से भटकने नहीं दिया। पत्रकारिता के मूल्यों को जीवित रखने के लिए उन्होंने अपने जीवन को दाँव पर लगाया। अपने पेशे के प्रति वे निष्ठावान रहे। अंग्रेजों के खिलाफ जनता को खड़ा करने की सकारात्मकता उनके लेखन में है। समाज के भार का वहन करते हुए जनता के विश्वास को जीवित रखकर परिवर्तन की उम्मीद बनाए रखते हैं। आपकी अभिव्यक्ती की क्षमता, तर्कज्ञान, निर्भीकता संतोषजनक है।

संदर्भ

1. गुप्ता आर. के. हिंदी पत्रकारिता इतिहास एवं विकास, ओमेगा पब्लिकेशन्स 4398/5, अंसारी रोड, दरियागंज नई दिल्ली 110002, प्रथम संस्करण: 2008 पृ. लेखकीय दो शब्द से
2. व्यास प्रीता, पत्रकारिता परिचय और विश्लेषण, अयन प्रकाशन, महारौली, नई दिल्ली 110032, प्रथम संस्करण - 1996, पृ. 26
3. डॉ. भानावत संजीव, पत्रकारिता का इतिहास जनसंचार माध्यम यूनिवर्सिटी पब्लिकेशन जयपुर तृतीय प्रकाशन 2000 पृ. 32
4. वही, पृ. 97
5. व्यास लक्ष्मीशंकर, पराडकरजी और पत्रकारिता पृ. 63- 64
6. डॉ. भानावत संजीव, पत्रकारिता का इतिहास एवं युवा जन-संचार माध्यम यूनिवर्सिटी प्रकाशन, 160 चौरा रास्ता जयपुर - 302003 तृतीय प्रकाशन 2000 पृ. 100
7. वही, पृ. 99

□ □ □

2021-22

ISSN : 0974-3065

द्वितीय
अंक

इतिहास दर्पण ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगाब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका

आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA

Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

१/२५ ११/१

Journal Recommendation Form	
Name of the Journal	Itihas Darpan
ISSN Number	0974-3065
Nature of Publication	Hard Copy
Periodicity	Half Yearly
Publisher	Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojan, 10196/A, Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala Mandir, New Delhi - 110055, Bharat

Criteria	Answer	Score
The journal has a website which provides full postal and email addresses of Chief Editor and Editors, and at least some of these addresses are verifiable official addresses	Yes	
		Select score
The website provides complete instructions to authors/reviewers	Yes	+1
The journal has a well-defined peer-review and publication policy	Yes	+1
The journal has a well-defined Ethics policy	Yes	+1
The journal has a declared frequency of publication each year	Yes	+1
The journal is published regularly and in time following its declared frequency	Yes	+1
The journal claims that it is indexed in a given database and this claim is verified	yes	+1
Journal levies submission/publication charges	No	
Since when is the journal being regularly published (select any one)	> 6 Years	+2
Final Score (taking into consideration scores of points 1-8)		08

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना

इतिहास दर्पण

(यू.जी.सी. मानदण्ड)

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना भारतीय इतिहास और संस्कृति के क्षेत्र में कार्यरत राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय विद्वतजनों का एक राष्ट्रव्यापी संगठन है जो भारतीय इतिहास, संस्कृति और परम्परा आदि के क्षेत्र में प्रमाणिक, तथ्यपरक तथा सर्वमान्य इतिहास लेखन तथा प्रकाशन की दिशा में कार्यरत है। भारतीय इतिहास में हो रहे नए-नए अनुसंधान और बदलते आयामों को समझने- समझाने हेतु योजना निरंतर संगोष्ठियों, परिचर्चाओं एवं विशेष व्याख्यानों का आयोजन देश के विभिन्न क्षेत्रों में करती रहती है। योजना इतिहास में हो रहे नए-नए अनुसंधानों और शिक्षा के जगत में उभर रहे नये-नये आयामों को प्रकाशित करने हेतु एक अर्धवार्षिक पत्रिका का प्रकाशन " इतिहास दर्पण" के नाम से करती है। इतिहास दर्पण देश - विदेश के प्रतिष्ठित संस्थानों और व्यक्तियों द्वारा सस्त्राक्राइब की जाती है। इतिहास दर्पण के प्रत्येक अंक ISSN 0974-3065 नंबर से प्रकाशित किया जाता है।

पत्रिका का नाम : इतिहास दर्पण

ISSN नंबर : इतिहास दर्पण का प्रत्येक अंक ISSN के साथ प्रकाशित किया जाता है।

प्रकाशन का स्वरूप : इतिहास दर्पण अर्धवार्षिक पत्रिका है जो वर्ष में दो बार नियमित रूप से प्रकाशित की जाती है। इसमें देश-विदेश के विभिन्न विद्वानों व शोधकर्ताओं से शोध पत्र आमंत्रित कर प्रकाशन से पूर्व उनका विधिवत समीक्षा (पीअर रिव्यू) कराया जाता है। यह पत्रिका मूलतः *हार्ड फॉर्म* तथा बाद में पी. डी. एफ. की जाती है।

काल-चक्र : यह वर्ष में दो बार प्रकाशित की जाती है।

प्रकाशक, शहर और राष्ट्र : इतिहास दर्पण, अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना द्वारा प्रकाशित की जाती है। इसका मुख्यालय नई दिल्ली, भारत में स्थापित है।

मानदंड/क्राइटेरिया : इतिहास दर्पण के लिए इतिहास संकलन योजना की वेबसाइट <http://www.abisy.org/> के अंतर्गत एक पृथक वेब लिंक है जहां इतिहास दर्पण से सम्बंधित सभी जानकारी उपलब्ध है।

विधिवत समीक्षा (पीअर रिव्यू) : अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना, इतिहास दर्पण में प्रकाशित होने वाले लेखों का प्रकाशन से पूर्व विधिवत समीक्षा (पीअर रिव्यू) करने की नीति पर अमल करती है। समीक्षा समिति प्रत्येक लेख में प्रकाशन सम्बन्धी मानकों को निर्धारित करने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा करती है। इतिहास संकलन योजना के पास जब कोई शोध पत्र आता है तो सबसे पहले इतिहास संकलन योजना के अंतर्गत बनी प्रकाशन सम्बन्धी समिति प्राथमिक तौर पर शोध पत्रों का चुनाव करती है। इसके पश्चात् प्रत्येक लेख/शोध पत्र को विशेषज्ञ की समीक्षा के लिए भेजा जाता है। विशेषज्ञ द्वारा अन्य पक्षों के साथ-साथ यह भी देखा जाता है कि लेख की विषय वस्तु मौलिक है तथा शोध प्रविधि दुरुस्त और वैज्ञानिक है। विशेषज्ञ के सुझावों और टीका-टिप्पणी के साथ वापस आने पर लेख को लेखक के परिमार्जन और अनुमोदन के लिए भेजा जाता है। लेखक के अनुमोदन के बाद ही प्रकाशन की प्रक्रिया को अंतिम रूप देने की ओर अग्रसर किया जाता है।

आचार-नीति (Ethics Policy) : इतिहास संकलन समिति निम्नलिखित आचार-सहिता पर अमल करती है।

- शोध पत्र मौलिक शोध पर आधारित होना चाहिए।
- रिसर्च के निष्कर्ष उस विषय पर उपलब्ध साहित्य में वृद्धि करता हो।
- शोध का उद्देश्य सम्बंधित विषय में आगे होने वाले अनुसंधान के लिए मार्ग प्रशस्त करना हो।

डेटाबेस इंडेक्स : योजना इस हेतु प्रयासरत है।

नियमितता : अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना नियमित रूप से वर्ष में दो बार "इतिहास दर्पण" का प्रकाशन करती है तथा अभी तक इस निरंतरता में कोई रुकावट नहीं आयी।

इतिहास दर्पण

नाम	-	इतिहास दर्पण
आई.एस.एस.एन.	-	0974-3065
पृष्ठ आकार	-	डबल डिमाई (8.5 X 11)
पृष्ठ संख्या	-	160-200
प्रधान सम्पादक	-	प्रो. सतीशचन्द्र मिश्र (सेवानिवृत्त, इतिहास विभाग, कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय) 2 सी / 2631, विवेक विहार, शास्त्री नगर, सहारनपुर
सम्पादक	-	डॉ. रत्नेश कुमार त्रिपाठी सह आचार्य, इतिहास विभाग सत्यवती महाविद्यालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली डॉ. नरेन्द्र शुक्ल शोध प्रमुख, नेहरू स्मारक संग्रहालय एवं पुस्तकालय, तीनमूर्ति चौक, दिल्ली
प्रकाशन तिथि	-	वर्ष प्रतिपदा एवं विजयदशमी (अर्द्धवार्षिक शोध-पत्रिका)
प्रकाशन वर्ष	-	1994
प्रकाशन माध्यम	-	हिन्दी, संस्कृत एवं अंग्रेजी
प्रकाशक	-	अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना
स्थान	-	बाबा साहेब आपटे स्मृति भवन, केशव कुंज, झण्डेवाला, नई दिल्ली-110055
दूरभाष	-	011-23385670
ई-मेल	-	darpan.itihhas@gmail.com , abisy84@gmail.com , info@abisy.org
वेबसाइट	-	www.abisy.org www.abisy.org/itihhas-darpan/
सदस्यता	-	अजीवन सदस्यता
सदस्यता राशि	-	संस्थागत राशि रु. 5000/- एवं व्यक्तिगत राशि रु. 3000/-

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधांचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	यशवंतराव होळकर यांची लष्करी व्यवस्था	महेशकुमार भगवानराव चौरे	१-८
२	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	९-१४
३	बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला आणि ब्रिटीश	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाहे सहयोगी	१५-२८
४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	२९-३३
५	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ डॉ. सविता गंगाधरराव मुढे	३४-४०
६	महानुभाव संप्रदायाच्या भाषिक व सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	सतिष उत्तमराव रिडे	४१-४५
७	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचे योगदान विशेष संदर्भ : बीड जिल्हा	प्रा. डॉ. प्रशांत साबळे	४६-५४
८	मुंबईतील ब्रिटीश कालीन कामगार क्षेत्रातील स्त्रियांची स्थिती	प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे	५५-६०
९	भक्ती चळवळीची सामाजिक फलभूति	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	६१-६४
१०	भारतीयांचे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढे एक : ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. नाईक एन. डी.	६५-६९
११	रायगड जिल्यातील आद्यक्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे कार्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस. व्ही.	७०-७५
१२	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ : विशेष संदर्भ पारनेर तालुका	गवारी विश्वास रोहिदास डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	७६-८३
१३	१८५७ चा स्वातंत्र्य समर आणि मराठवाडा	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत नामदेवराव	८४-८८
१४	क्रांतिसुर लहुजी साळवे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. ताडेरराव राज भुजंगराव	८९-९७
१५	राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग	प्रा. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	९८-१०५
१६	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे आणि	डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	१०६-११३

अ. क्र.	शोधनिबंधांचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१७	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ	डॉ. संजय काशिनाथ पाटील	११४-१२०
१८	संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीत कामगार चळवळीचे योगदान	डॉ. किशोर शेषराव चौरे	१२१-१२८
१९	१९४२ च्या चिमूर क्रांतीमध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तात्विक योगदान	डॉ. पल्लवी स. ताजने	१२९-१३७
२०	स्वातंत्र्य संग्रामातील जानकीबाई आपटेचे योगदान	डॉ. नम्रता दिलीप भोसले	१३८-१४३
२१	क्रांतिवीर उमाजी नाईकचे युध्दतंत्र	डॉ. सदाशिव दंडे	१४२-१४६
२२	क्रांतिरत्न विष्णू गणेश पिंगळे	प्रा. डॉ. दिगंबर सोनवणे	१४७-१५४
२३	डॉ. आंबेडकरांच्या भक्ती पंथविषयकविचारांचे नवे आयाम	डॉ. पुष्पा गायकवाड	१५५-१६२
२४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	१६३-१६७
२५	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	१६८-१७३
२६	महाराष्ट्रातील पूर्वसुरींचे अर्थीचिंतन (१८४० ते १८५५)	प्रा. डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	१७४-१७९
२७	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान	डॉ. राजाराम रा. पिंपळपल्ले	१८०-१८५
२८	स्त्रियांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यामध्ये 'सती बंदी कायदा - १८२९' आणि 'विधवा पुनर्विवाह कायदा - १८५६' चे योगदान	किशोर गणेश गोरडे	१८६-१८९
२९	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख महिला	प्रा. सुनीताबाई भगवान पाटील	१९०-१९७
३०	महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यानंतरची शेतकरी चळवळ: एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. बाबासाहेब केशवराव शेष	१९८-२०४
३१	डॉ. आंबेडकर पूर्व विदर्भात का दलित अस्पृशीध्वार आंदोलन	प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	२०५-२१०
३२	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन मॅ यूसूफ मेहर अली की सक्रिय सहभागीता का	डॉ. सैय्यद मुजाहिद सै. वासित	२११-२१५

लहुजी साळवे यांची सशस्त्र तालीम :

लहुजी साळवे हे प्रतिष्ठित मल्ल व शस्त्रविद्येत निपुण असे व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या विचारधारेनुसार बलाढ्य ब्रिटिश सत्तेला भारतातून हाकलून लावायचे असेल तर देशसेवेसाठी हजारो तरुणांना संघटीत करून त्यांना लष्करी शिक्षण दिले पाहिजे या दृष्टिकोनातून त्यांनी सर्वप्रथम ऑक्टोबर १८२२ मध्ये पुणे येथील पुनवडीच्या परिसरात मल्लविद्येची तालीम स्थापन केली होती. याकाळात पुण्यात काही तालमी अस्तित्वात होत्या. त्यात चिंचेची तालीम (इ.स. १७८३), गुलशे तालीम (इ.स. १७९४), रतन भारती तालीम (इ.स. १७९७), काशीगीर तालीम (इ.स. १८०४) तर नंतरच्या काळात नगरकर तालीम (इ.स. १८२४), खडेगीर तालीम (इ.स. १८२४), कुंजीर तालीम (इ.स. १८३४) व गवळी तालीम (इ.स. १८३४) या तालमींची नावे घेता येतील.^२ या तालमींतून केवळ मल्लविद्येचेच शिक्षण मिळत असे. परंतु लहुजी साळवे यांनी स्थापन केलेल्या तालमीत मल्लविद्येबरोबरच सर्व प्रकारचे लष्करी शिक्षण दिले जात असे. त्यामुळे वस्ताद लहुजी साळवे यांची तालीम क्रांतीचे विद्यापीठ म्हणून ओळखली जात असे.

लहुजी साळवे हे आपल्या तालमीतील तरुणांना मल्लविद्येबरोबरच लष्करी शिक्षणाचे धडे देत असत. पुणे, भोर, पुरंदर, सुपे, अहमदनगर, सातारा इत्यादी परिसरातही त्यांच्या तालमीची चर्चा होत असे. त्यामुळे त्यांच्या तालमीत मल्लविद्या व लष्करी शिक्षण घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात तरुण येत असत. या तरुणांत मांग, महार, चांभार, धेड, रामोशी लोहार, कुणबी, माळी, भिल्ल, महादेव कोळी या जाती जमातीबरोबर उच्चवर्णीय जातीतील तरुणही मल्लविद्या व लष्करी शिक्षण घेत असत. त्यांच्या तालमीत शिक्षण घेतलेल्या अनेक तरुणांनी क्रांतिकारी वगार्याबरोबरच समाजसेवेचेही कार्य केले. त्यात महात्मा जोतीराव फुले, रानबा गायकवाड, भागोजी नाईक, राघोजी नाईक, सदाशिव गोवंडे, सखाराम पराजपे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर, उस्मान शेख, बाबीया, योरीया, दौलतराव नाईक, धर्मा, गणू शिवजी, धुराजी आपाजी, वासुदेव बळवंत फडके, इत्यादी लहुजी साळवे यांचे अनेक शिष्य दिसतात.

लहुजी साळवे यांनी स्थापन केलेल्या तालमीची वास्तू पुणे येथील गंजपेठ येथे पुणे महानगर पालिकेच्या घ. नं. ६३६ मध्ये अद्याप उभी असून लहुजी साळवे हे आजीवन ब्रह्मचारी असल्यामुळे या तालमीची जबाबदारी वंशपरंपरने त्यांची पुतणी मुत्तज साळवे यांच्या पिढीतील पाचवे वंशज, मातुल घराण्यातील त्यांचे खापर पणतू श्री. किसन निवृत्ती जाधव हे चालवितात.

लहुजी साळवे यांच्याकडे तोफेसारखी शस्त्रे सोडली तर सगळ्या प्रकारची शस्त्रे होती. त्यात तलवार, ढाल, दांडपट्टा, बंदूका, विटा (भाल्याचा प्रकार), बोथाटी (लाकडी काठीच्या दोन्ही टोकास लाकडाचे गोळे बांधून फिरवण्याचे हत्यार), छडीपट्टा, गुदगुदा (लाकडी मुठ व टीकावर पोलादी फाळ. या फाळाला काटे असत), गोफण या शस्त्रांचा समावेश होता.^३ लहुजी साळवे आपल्या तालमीतील तरुणांना दररोज सकाळी डोंगर, दऱ्या-खोऱ्यांच्या परिसरात घेऊन जात व तिथे त्यांना सर्व प्रकारचे लष्करी शिक्षण देत असत. त्यात जनाईच्या मळ्यात तलवारबाजी, तिरंदाजी, दांडपट्टा, छडीपट्टा गुलटेकडी, कोंढापण्याच्या परिसरात निशाणेबाजी, भालाफेक, गोफणफेक आणि घोडेस्वारी या विद्येचे लष्करी शिक्षण दिले जात असे. त्याचप्रमाणे नदीचे किनारे, डोंगर, दऱ्याखोरे या ठिकाणांचा वापर केला जात असे. त्यांच्याकडे अत्याधुनिक प्रकारच्या सर्व बंदुका होत्या. लष्करी शिक्षण देत असतानाच लहुजी आपल्या शिष्यांना पुरंदर, सिंहगड, प्रतापगड, रायगड या किल्ल्यांच्या भेटी घडवून आणत. त्यांना छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांच्या पराक्रमांच्या गोष्टी सांगत असत. लहुजी साळवे यांचे तरुणांना गुप्त लष्करी प्रशिक्षण म्हणजेच क्रांतिकारकांचे विद्यापीठच होते आणि या विद्यापीठात तयार झालेल्या कित्येक क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्तेला नेस्तनाबूत करण्याचे कार्य केले.

लहुजी साळवे व रामोशी उठाव :

पेशवा बाजीराव दुसरा याने ब्रिटिशांची तैनाती फौज स्वीकारून त्यांचे वर्चस्व मान्य केले होते. त्यामुळे रामोशी जमातीला नोकरीतून काढून टाकण्यात आले. पूर्वापार चालत आलेले त्यांचे दुर्गाच्या संरक्षणाचे अधिकार काढून घेण्यात आले. त्यामुळे रामोशी समाजास उपासमार, बेकारी या समस्यांना सामोरे जावे लागले. आपल्याला पूर्वापार चालत आलेले रखवालीचे काम मिळावे यासाठी रामोशांनी बरीच खटपट करून पाहिली. परंतु दुसरा बाजीरावाने रामोशी लोकांची वतने, सनदा, इनामे व जमिनी जप्त करून टाकल्या. त्यामुळे उपासमारीला कंटाळून हे लोक दरोडे घालू लागले.

रामोशी जमातीने चित्तूरसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश सत्तेस विरोध करण्यासाठी सातारा जिल्ह्यात धुभाकूळ घालून लुटालूट करावयास सुरुवात केली. त्यानंतरच्या काळात सत्तू नाईकांच्या नेतृत्वाखाली सर्व रामोशी समाज एकवटला होता. कारण सत्तू नाईक यांना

लहुजी साळवे यांची सशस्त्र तालीम :

लहुजी साळवे हे प्रतिष्ठित मल्ल व शस्त्रविद्येत निपुण असे व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या विचारधारेनुसार बलाढ्य ब्रिटिश सत्तेला भारतातून हाकलून लावायचे असेल तर देशसेवेसाठी हजारो तरुणांना संघटीत करून त्यांना लष्करी शिक्षण दिले पाहिजे या दृष्टिकोनातून त्यांनी सर्वप्रथम ऑक्टोबर १८२२ मध्ये पुणे येथील पुनवडीच्या परिसरात मल्लविद्येची तालीम स्थापन केली होती. याकाळात पुण्यात काही तालमी अस्तित्वात होत्या. त्यात चिंचेची तालीम (इ.स. १७८३), गुलशे तालीम (इ.स. १७९४), रतन भारती तालीम (इ.स. १७९७), काशीगीर तालीम (इ.स. १८०४) तर नंतरच्या काळात नगरकर तालीम (इ.स. १८२४), खडेगीर तालीम (इ.स. १८२४), कुंजीर तालीम (इ.स. १८३४) व गवळी तालीम (इ.स. १८३४) या तालमींची नावे घेता येतील.^२ या तालमीतून केवळ मल्लविद्येचेच शिक्षण मिळत असे. परंतु लहुजी साळवे यांनी स्थापन केलेल्या तालमीत मल्लविद्येबरोबरच सर्व प्रकारचे लष्करी शिक्षण दिले जात असे. त्यामुळे वस्ताद लहुजी साळवे यांची तालीम क्रांतीचे विद्यापीठ म्हणून ओळखली जात असे.

लहुजी साळवे हे आपल्या तालमीतील तरुणांना मल्लविद्येबरोबरच लष्करी शिक्षणाचे धडे देत असत. पुणे, भोर, पुरंदर, सुपे, अहमदनगर, सातारा इत्यादी परिसरातही त्यांच्या तालमीची चर्चा होत असे. त्यामुळे त्यांच्या तालमीत मल्लविद्या व लष्करी शिक्षण घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात तरुण येत असत. या तरुणांत मांग, महार, चांभार, धेड, रामोशी लोहार, कुणबी, माळी, भिल्ल, महादेव कोळी या जाती जमातीबरोबर उच्चवर्णीय जातीतील तरुणही मल्लविद्या व लष्करी शिक्षण घेत असत. त्यांच्या तालमीत शिक्षण घेतलेल्या अनेक तरुणांनी क्रांतिकारी कार्याबरोबरच समाजसेवेचेही कार्य केले. त्यात महात्मा जोतीराव फुले, रानबा गायकवाड, भागोजी नाईक, राघोजी नाईक, सदाशिव गोवंडे, सखाराम पराजंणे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर, उस्मान शेख, बाबीया, योरीया, दौलतराव नाईक, धर्मा, गणू शिवजी, धुराजी आपाजी, वासुदेव बळवंत फडके, इत्यादी लहुजी साळवे यांचे अनेक शिष्य दिसतात.

लहुजी साळवे यांनी स्थापन केलेल्या तालमीची वास्तू पुणे येथील गंजपेठ येथे पुणे महानगर पालिकेच्या घ. नं. ६३६ मध्ये अद्याप उभी असून लहुजी साळवे हे आजीवन ब्रह्मचारी असल्यामुळे या तालमीची जबाबदारी दशपरंपरने त्यांची पुतणी मुक्ता साळवे यांच्या पिढीतील पाचवे वंशज, मातुल घराण्यातील त्यांचे खापर पणतू श्री. किंसन निवृत्ती जाधव हे चालवितात.

लहुजी साळवे यांच्याकडे तोफेसारखी शस्त्रे सोडली तर सगळ्या प्रकारची शस्त्रे होती. त्यात तलवार, ढाल, दांडपट्टा, बंदूका, विटा (भाल्याचा प्रकार), बोधाटी (लाकडी काठीच्या दोन्ही टोकास लाकडाचे गोळे बांधून फिरवण्याचे हत्यार), छडीपट्टा, गुदगुदा (लाकडी मुठ व टोकावर पोलादी फाळ. या फाळाला काटे असत), गोफण या शस्त्रांचा समावेश होता.^३ लहुजी साळवे आपल्या तालमीतील तरुणांना दररोज सकाळी डोंगर, दऱ्या-खोऱ्यांच्या परिसरात घेऊन जात व तिथे त्यांना सर्व प्रकारचे लष्करी शिक्षण देत असत. त्यात जनाईच्या मळ्यात तलवारबाजी, तिरंदाजी, दांडपट्टा, छडीपट्टा गुलटेकडी, कोंढाण्याच्या परिसरात निशाणेबाजी, भालाफेक, गोफणफेक आणि घोडेस्वारी या विद्येचे लष्करी शिक्षण दिले जात असे. त्याचप्रमाणे नदीचे किनारे, डोंगर, दऱ्याखोरे या ठिकाणांचा वापर केला जात असे. त्यांच्याकडे अत्याधुनिक प्रकारच्या सर्व बंदुका होत्या. लष्करी शिक्षण देत असतानाच लहुजी आपल्या शिष्यांना पुरंदर, सिंहगड, प्रतापगड, रायगड या किल्ल्यांच्या भेटी घडवून आणत. त्यांना छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांच्या पराक्रमांच्या गोष्टी सांगत असत. लहुजी साळवे यांचे तरुणांना गुप्त लष्करी प्रशिक्षण म्हणजेच क्रांतिकारकांचे विद्यापीठच होते आणि या विद्यापीठात तयार झालेल्या कित्येक क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्तेला नेस्तनाबूत करण्याचे कार्य केले.

लहुजी साळवे व रामोशी उठाव :

पेशवा बाजीराव दुसरा याने ब्रिटिशांची तैनाती फौज स्वीकारून त्यांचे वर्चस्व मान्य केले होते. त्यामुळे रामोशी जमातीला नोकरीतून काढून टाकण्यात आले. पूर्वापार चालत आलेले त्यांचे दुर्गाच्या संरक्षणाचे अधिकार काढून घेण्यात आले. त्यामुळे रामोशी समाजास उपासमार, बेकारी या समस्यांना सामोरे जावे लागले. आपल्याला पूर्वापार चालत आलेले रखवालीचे काम मिळावे यासाठी रामोशांनी बरीच खटपट करून पाहिली. परंतु दुसरा बाजीरावाने रामोशी लोकांची वतने, सनदा, इनामे व जमिनी जप्त करून टाकल्या. त्यामुळे उपासमारीला कंटाळून हे लोक दरोडे घालू लागले.

रामोशी जमातीने चित्तूरसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश सत्तेस विरोध करण्यासाठी सातारा जिल्ह्यात धुमाकूळ घालून लुटालूट करावयास सुरुवात केली. त्यानंतरच्या काळात सत्तू नाईकाच्या नेतृत्वाखाली सर्व रामोशी समाज एकवटला होता. कारण सत्तू नाईक यांना

भारतातील ब्रिटिश राजवटीचा अंमल मान्य नव्हता. त्यामुळे त्यांनी ब्रिटिश सरकार, सावकार व ब्रिटिशधार्जिणे यांच्या घरावर दरोडेखोरीचे सत्र सुरु केले होते. फेब्रुवारी १८२४ मध्ये उमाजी नाईक यांनी पुण्याजवळील भांबुर्डे येथे कडेकोट बंदोबस्तात असलेली ब्रिटिशांची तिजोरी तुटली.^४ यावेळी लहुजी साळवे यांनी उमाजी नाईक व त्यांच्या सहकाऱ्यांना आश्रय दिला होता. त्यामुळे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांतही रामोशांच्या टोळीची प्रचंड दहशत निर्माण झाली होती. रामोशांचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठी ब्रिटिशांनी हालचाली सुरु केल्या होत्या. यावेळी आपल्या टोळीत लष्करी शिक्षण घेतलेले तरुण असावेत यासाठी सत्तू नाईक यांनी लहुजी साळवे यांची मदत मागितली होती. लहुजी साळवे यांनी सत्तू नाईक यांना सर्वोत्तमरी सहकार्य केले. इ. स. १८२५ मध्ये कॉलरा या रोगामुळे सत्तू नाईक यांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे रामोशांच्या टोळीचे पुढारीपण उमाजी नाईक यांच्याकडे आले. त्यांनी नव्या जबाबदारीच्या जाणीवेने व आत्मविश्वासाने वाटचाल करायला सुरुवात केली. उमाजी नाईक यांनी ब्रिटिशांचे वर्चस्व झुगारून इ. स. १८२६ मध्ये प्रतिसरकार स्थापन केले. हे प्रतिसरकार स्थापन होण्यास उमाजी नाईकांस लहुजी साळवे यांचे सहकार्य मिळाले होते.^५ उमाजी नाईक, कृष्णाजी नाईक व भुजाजी यांनी चारशे रामोशी व मांग वगैरे तरुण जमा करून तीन-चार टोळ्या करून डोंगराचा आश्रय घेतला व ब्रिटिश धार्जिणे पाटील, कुलकर्णी सावकार यांच्याविरुद्ध लढा दिला. उमाजी नाईक यांच्याजवळ पाच हजार लोक होते. त्यात मांग, रामोशी, बेरड, अरब मुसलमान, मराठे इत्यादींचा समावेश होता.

रामोशांच्या उठावामुळे ब्रिटिशांनी उमाजी नाईकांना फलारी घोषित करून त्यांना पकडून देणाऱ्यास इनाम जाहीर केले. परंतु उमाजी नाईक हे सामान्य जनतेत लोकप्रिय असल्यामुळे त्यांना पकडणे अवघड होते. शेवटी कॅप्टन अलेक्झांडर मॅकिंटॉश या इंग्रज अधिकाऱ्याने एका सार्थीदारास हाताशी धरून रचला दि. १८ डिसेंबर १८३९ रोजी पुणे जिल्ह्यातील भोरजवळील उजोळी गावच्या एका झोपडीत रात्री बेसावध अवस्थेत असताना उमाजी नाईक यांना पकडण्यात आले. अनेक खोटेनाटे आरोप ठेवून त्यांना दि. ३ फेब्रुवारी १८३२ रोजी फाशीची शिक्षा देण्यात आली. याकाळात उमाजी नाईक यांची दोन्ही मुले तुक्या व माणक्या लहुजी साळवे यांच्याकडे काही दिवस होती.

लहुजी साळवे व आदिवासी उठाव :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात भिल्ल, कोळी या आदिवासी जमातींना गडदुर्गाच्या रक्षणाची जबाबदारी, स्वराज्यात सन्मानाच्या जागा तसेच त्यांच्या पराक्रमाबद्दल त्यांना गडाजवळच्या जमिनींची वतने दिलेली होती.^६ परंतु पेशवाईच्या अस्तानंतर महाराष्ट्रात ब्रिटिश राजवटीची स्थापना झाली. त्यामुळे प्राचीन काळापासून चालत आलेले आदिवासी जमातीचे जंगलाचे अधिकार काढून घेण्यास आले. जमिनदारांनी इंग्रजांशी संधान साधून त्यांच्या जमिनी हडप करायला सुरुवात केली. जगण्याचे एकमेव साधन गेल्याने गरीब आदिवासी जमातींवर उपासमारीची वेळ आली होती. त्या जमातींच्या उदरनिर्वाहाचे कोणतेही कायम स्वरूपाचे साधन नव्हते. जंगलातील उत्पन्नावर त्यांची उपजीविका अवलंबून होती. त्यामुळे भारतातील विविध प्रदेशातील आदिवासी जमातींनी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध उठाव करण्यास सुरुवात केली.

इ.स. १८१८ ते इ.स. १८५६ पर्यंतचा खानदेशाचा इतिहास हा आदिवासींनी ब्रिटिशांविरुद्ध केलेल्या संघर्षाचा इतिहास आहे. या काळातील प्रत्येक वर्षी ब्रिटिशांविरुद्ध लहान मोठे उठाव आदिवासी जमातीने घडवून आणले. या उठावांची पार्श्वभूमी लहुजी साळवे यांच्या विचार व कार्यात दिसते. याचे कारण आदिवासी समाज व लहुजी साळवे यांचे स्नेहाचे व जिद्दाच्याचे संबंध होते. अनेक आदिवासी तरुण लहुजी साळवे यांच्याकडे मल्लविद्येबरोबरच लष्करी शिक्षण घेण्यासाठी येत असत. या तरुणांना लहुजी साळवे सर्व प्रकारचे लष्करी शिक्षण देऊन ब्रिटिश विरोधी लढ्यासाठी तरबेज बनवित असत.^७ इ.स. १८४४ साली राघु भांग्रे व बापू भांग्रे या दोघांच्या नेतृत्वाखाली कोळी या आदिवासी जमातीने ब्रिटिशांविरुद्ध जबरदस्त उठाव घडवून आणला हा उठाव घडवून आणण्यासाठी लहुजी साळवे यांच्या तालमीत इ.स. १८३५ ते इ.स. १८४८ या काळात गुप्त खलबते चालत असत. लहुजी साळवे यांचे मार्गदर्शन घेण्यासाठी रात्री अंधूनमधून बंदीची तोफ उडाल्यावर बापू भांग्रे, भाऊ खरे यांच्यासारखे बंडवाले लहुजी साळवे यांच्या तालमीत येत, त्यांच्यासोबत राघू भांग्रे, नाना दरबारे, चिमनाजी जाधव यांच्यासारखे लढवय्ये असत. त्यांची आणि लहुजी साळवेची गुप्त खलबते चालत व ते बंडाची रुपरेषा तयार करीत असत.^८ वासुदेव बळवंत फडके यांनी इ.स. १८७१ च्या सुमारास लहुजी साळवे यांच्याकडे सर्व प्रकारचे लष्करी शिक्षण घेऊन ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात लढा सुरु केला. यावेळी त्यांनी लहुजी साळवे यांच्या तालमीतील सहकाऱ्यांच्या मदतीने नाशिक, खानदेश

प्रांतात राहणाऱ्या भिल्ल व महादेव कोळी समाजास संघटीत करून ब्रिटिशसत्तेच्या विरुद्ध सशस्त्र बंड केले.

लहुजी साळवे व शेतकरी उठाव

लहुजी साळवे यांचा महाराष्ट्रातील शेतकरी व कष्टकरी वर्गाशी भोठ्या प्रमाणात संपर्क होता. ब्रिटिश राजवटीमुळे शेतकऱ्यांच्या वाट्याला आलेले. दुख, वेदना आणि अवहेलना यांच्याशी ते पूर्णपणे परिचित होते. तसेच पेशव्यांच्या काळात शेतसारा भरण्यास उशिर करणाऱ्या शेतकऱ्यांना उन्हामध्ये उभे करून त्यांच्या पाठीवर भलामोठा दगड ठेऊन खालून मिरच्यांचा धुर दिला जाई. असे प्रकार लहुजी साळवेंनी पाहिले होते. तीच परिस्थिती ब्रिटिश काळात होती. एकीकडे ब्रिटिश सरकार आणि त्यांचा प्रचंड शेतसारा व दुसरीकडे सावकार व त्यांचे जीवघेणे व्हाज या दोन्हीच्या कचाट्यात शेतकरी सापडून चांगलाच पिळला जात होता. याचे लहुजी साळवे यांना दुःख होते.

लहुजी साळवे त्यांच्या तालमीत शिक्षण घेत असलेल्या तरुणांत शेतकरी, कष्टकरी वर्गातील मुलांचा जास्त भरणा होता. अनेक तरुणांच्या जमिनी सावकारांच्या ताब्यात होत्या.^१ त्यामुळे सावकारांच्या जुलूम व जाचातून शेतकरीवर्गाची मुक्तता झाली पाहिजे यासाठी त्यांनी आपल्या तालमीतील तरुणांना सावकारशाहीविरुद्ध लढण्याचा मंत्र दिला होता. त्यानुसार पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, नाशिक व खानदेश अशा अनेक ठिकाणी उठाव झाले. या उठावात लहुजी साळवे यांच्या तालमीतील तरुणांचा लक्षणीय सहभाग दिसतो,

लहुजी साळवे व सातारा उठाव

ब्रिटिश सत्तेच्या विरुद्ध इ.स. १८५७ मधील सातारा येथील उठाव ही घटना महत्त्वपूर्ण मानली जाते. कारण इ.स. १८२८ मधील पेशवाई अस्थानंतर दि. २५ सप्टेंबर १८२९ च्या तहानुसार ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व मान्य करून छत्रपती प्रतापसिंहाना मराठा गादी प्राप्त झाली होती. परंतु ब्रिटिशांनी छत्रपती प्रतापसिंहाना सर्वाधिकार न देता त्यांच्या राज्यकारभारावर देखरेख ठेवण्यासाठी इंग्रज रेसिडेन्ट म्हणून जेम्स ग्रॅंट डफ या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली. त्यांच्या सल्यानुसार छत्रपती प्रतापसिंहाना राज्यकारभार करावा लागे. ब्रिटिशांनी सातारचे राजे छत्रपती प्रतापसिंहाना जो त्रास दिला होता त्यामुळे ब्रिटिशांच्या अन्यायाने त्रास झालेले छत्रपती प्रतापसिंह यांचा दि. १४ ऑक्टोबर १८४७ रोजी मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर लॉर्ड डलहौसीने

'दत्तक वारस नामंजूर' या तत्त्वानुसार दि. १६ मे १८४८ रोजी सातारा येथे ब्रिटिशांनी एक जाहिरनामा काढून हे संस्थान ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन केले. त्यामुळे सातारा संस्थानात ब्रिटिश राजवटी विरुद्ध इ.स. १८५७ उठाव घडून आला. या उठावाचे मुख्य सूत्रधार रंगो बापू होते. त्यांनी इ. स. १८५६-१८५७ च्या काळात मनुष्यबळ द्रव्य व इतर मदत मिळविण्यासाठी महाराष्ट्रभर भ्रमंती केली. तसेच पुणे येथे वस्ताद लहुजी साळवे यांची भेट घेऊन सातारा कटासाठी आपल्याकडे लष्करी शिक्षण घेतलेल्या तरुणांची मदत देण्याचे आश्वासन घेतले. यावेळी लहुजी साळवे यांनी लष्करी शिक्षणानंतर भूमिगत राहून ब्रिटिश विरोधी कारवाया करीत असलेल्या तरुणांशी संपर्क साधून दिला.

सातारा येथील उठावासाठी रंगो बापूंनी जवळपास दिड-दोन हजार अब्ज लढवय्ये जमा केले होते. यामध्ये निम्याहून अधिक लहुजीकडे लष्करी शिक्षण घेतलेले तरुण होते. ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप ठेवून कनीय्या मांग, धर्मा मांग, यांना पंढरपूर येथे दि. ४ ऑगस्ट १८५७ रोजी तोफेच्या तोंडी दिले तर पिरअप्पा, बंड्या रामोशी, पारलू बागल आदि क्रांतिकारकांना जन्मठेप झाली. त्यानंतर कोल्हापूर येथे पकडण्यात आलेल्या क्रांतिकारकांना दि. ७ डिसेंबर १८५७ रोजी सातारच्या झेंडा मैदानावर फाशीवर चढविण्यात आले.^२ त्यात वस्ताद लहुजी साळवे यांच्याकडे लष्करी शिक्षण घेतलेले बाबीया मांग, योरिया मांग, नाथ्या मांग, यल्या मांग, मलय्या मांग या क्रांतिकारकांचा समावेश होता. हे सर्व क्रांतिकारक स्वराज्याच्या पुनर्स्थापनेसाठी छत्रपतींची गादी मिळविण्यासाठी जीवाची पर्वा न करता ब्रिटिश सत्तेशी लढले व त्यांनी देशासाठी आपले बलिदान दिले.

निष्कर्ष

१. लहुजी साळवे हे मल्लविद्येतील निपुण असलेले व्यक्तिमत्त्व होते. समाजातील युवकांना लष्करी शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी तालीम स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला व ऑक्टो. १८२२ साली पुणे (गंजपेट) येथे सशस्त्र विद्येचे शिक्षण देणारी देशातील पहिली तालीम स्थापन केली.

२. इ.स. १८२२ ते इ.स. १८४८ या काळात लहुजी साळवे यांनी गुप्त पध्दतीने तरुणांना प्रशिक्षण दिले. त्यातील अनेक तरुण हे पुढे क्रांतिकारक म्हणून प्रसिध्दीस आले.

३. भारतातील पहिले प्रतिसरकार (इ.स.१८२६ ते इ.स.१८३२) स्थापन करणारे उमाजी नाईक आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड घडवून आणणारे वासुदेव बळवंत फडके यांच्या क्रांतिकारी कार्यात लहुजी साळवे यांचा उल्लेखनीय सहभाग होता.

४. ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात ठिकठिकाणी झालेल्या उठावासाठी लहुजी साळवे यांनी आपले शिष्य पाठविले व सर्व ती मदत केली. म्हणून लहुजी साळवे हे तत्कालीन रामोशी उठाव, आदिवासी उठाव, शेतकरी उठाव व इ.स.१८५७ चा उठाव व अन्य उठावाचे स्फूर्तिस्थान ठरतात.

५. लहुजी साळवे यांचे जवळचे शिष्य असलेल्या बाबीया, योरीया, कनैय्या, धर्मा मांग व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सातारा येथील उठावात ब्रिटिश विरोधी जनआंदोलनाचे नेतृत्व त्यामुळे ब्रिटिशांनी त्या सर्व क्रांतिकारकांची धरपकड करून त्यातील काहींना फाशीची शिक्षा व काहींना तोफेच्या तोंडी दिले.

सारांश

लहुजी साळवे यांनी भारतीय सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासात स्वातंत्र्याचे रणशिंग फुंकून आपल्या तालमीत हजारो सशस्त्र क्रांतिकारी तयार केले. त्यांच्यातील लढाऊ व्यक्तिमत्त्वाने हजारो देशभक्तांना क्रांतीप्रेरणा दिल्या. लहुजी साळवे यांचा लढा केवळ ब्रिटिशविरोधी नव्हता तर त्यांनी जातीअंताचा लढा देऊन समतेवर आधारीत व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांना पाठबळ दिले.

लहुजी साळवे यांनी इ.स. १८५७ च्या पूर्वीच भारतातील ब्रिटिश राजवट नष्ट करण्यासाठी मांग, रामोशी यांना एकत्र करून उठाव घडवून आणले होते. महाराष्ट्रात पुन्हा पेशवाई अवतरणे हे सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने घातक आहे याची जाणीव लहुजी साळवे यांना होती. कारण पेशवाईतील अन्याय, अत्याचार लहुजी साळवे यांनी अनुभवला होता. त्यामुळे पुन्हा पेशवाईची नाही तर स्वराज्याची पुनर्स्थापना झाली पाहिजे या दृष्टिकोनातून लहुजी साळवे यांनी ब्रिटिश सत्तेचा मुकाबला करण्यासाठी रामोशी, आदिवासी व शेतकरी उठावाप्रमाणे सातारा येथील उठावास सर्वोत्तम मदत केली. रंगो बापूंना लष्करी शिक्षणात तरबेज असलेल्या तरुणांची फौज दिली होती. त्यातील बऱ्याच तरुणांना रंगो बापूंनी उत्तर भारतातील उठावासाठी पाठविले होते. या तरुणांनी मातृभूमीला परकीय सत्तेच्या जोखंडातून मुक्त करण्याचे कार्य केले. त्यामुळे

मीरत, झाशी, सातारा, कानपूर या उठावात लहुजी साळवे यांच्याकडे लष्करी शिक्षण घेतलेल्या अनेक तरुणांनी आपले बलिदान दिले.

संदर्भ :

- १) जाधव किशन निवृत्ती (लहुजी साळवे यांचे खापर पणतू), गंजपेठ, पुणे, प्रत्यक्ष मुलाखत, दि. ७ नोव्हेंबर २०१४.
- २) टिकेकर अरुण (संपा.), शहर पुणे सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा, खंड - दुसरा, निळूभाऊ लिमये फाँडेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०००, पृ. १५९.
- ३) पिंगळे वि.दा., क्रांतिगुरु लहुजी साळवे, शब्दाई प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००८, पृ. २७.
- ४) खोबरेकर वि. गो. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. ४१.
- ५) तडाखे शंकर, क्रांतिपिता लहुजी वस्ताद, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे, तृतीयावृत्ती, २०१४, पृ. ४४.
- ६) झांबरे स. ध., महान भारतीय क्रांतिकारक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००७, पृ. २१६.
- ७) भंडारे आनंद (संपा.), आद्यक्रांतिवीर लहुजी साळवे स्मरणिका, २०००, पृ. १८.
- ८) ठाकूर रविंद्र, महात्मा, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. ४.
- ९) मोरे दिनकर, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, के. एस. पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००६, पृ. ४८७.
- १०) पाठक अरुणचंद्र (संपा.), महाराष्ट्र गॅझेटिअर सातारा जिल्हा, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९९०, पूर्वोक्त, पृ. ८५.

[Vol. LXIV, No. 1 (II)]

[2022]

पुराणम्
PURANA
(Half-yearly Bulletin)

[Vol. LXIV, No. 1 (II)]

[2022]

पुराणम्
PURANA

(Half-yearly Bulletin of the Purana-Department)

आत्मा पुराणं वेदानाम्

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI (INDIA)

Journal on
PURANA (पुराणम्)
ISSN No.: 0555-7860

Vol. LXIV, No. 1 (II), 2022
(Special Issue)
January-June, 2022
Impact F. : 6.1

Copyright:

@All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the published. *

Disclaimer:

All views expressed in the journal are those of the individual contributors. The editor and publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

Managing Editor & Publisher:
ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI (INDIA)

सम्पादक - मण्डल

डा ० रामकरण शर्मा
नयी दिल्ली

डा ० राजेन्द्र चन्द्र हाजरा
कलकत्ता

EDITORIAL BOARD

Dr. R. K. Sharma
New Delhi.

Dr. R. C. Hazra
Calcutta

ASSOCIATE EDITORS

Giorgio Bonazzoli

Shrish Chandra Datta

लेखकमहोदयैः प्रकटोक्ता विचारास्तेषामेव स्वायत्ताः ;
न पुनस्ते सम्पादकान् न्यासं च निबध्नन्ति

Authors are responsible for their views, which do not bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use standard system of transliteration and phonetic spellings when writing Sanskrit words in Roman letters. They are also requested to use Devanāgarī letters for Sanskrit ślokas and prose passages.

55. CHANGING TREND IN HOSPITALITY INDUSTRY - 387-396
'ECOTEL'
By Mr. Vinay Vinod Indulkar, Prof. V.S. Indulkar
56. A STUDY OF APPLICATION OF GREEN 397-401
ACCOUNTING IN PRIVATE COMPANIES AT
TALOJA MIDC
By Prof (Dr.) S. B. Yadav, Ms. Mruthula M Nair
57. CONTRIBUTION OF AGRICULTURE AND 402-405
INDUSTRY SPHERES IN NATION BUILDING
By Asst. Prof. Hanumantrao K. Jagtap
58. IMPACT OF GST ON MICRO SMALL AND 406-415
MEDIUM ENTERPRISE (MSME)
By Riyaz Nawabullah Pathan, Kishor Atmaram Shama
59. PANDIT JAWAHARLAL NEHRU AND HIS 416-420
CONTRIBUTION TO FOREIGN POLICY OF INDIA
A REVIEW
By Dr. Maroti G. Lone, Prof. K. A. Shama
60. A REVIEW OF INDIA'S NON-ALIGNED POLICY 421-426
AND GLOBAL CORRELATION
By Dr. Taderao Raj Bhujangrao
61. ANOMALOUS ENVIRONMENT AN ALARM TO 427-433
TRAUMA : A CRITICAL ANALYSIS ON AMITAV
GHOSH "THE HUNGRY TIDE"
By Mrs. Poonam Pandit

A REVIEW OF INDIA'S NON-ALIGNED POLICY AND GLOBAL CORRELATION

Dr. Taderao Raj Bhujangrao

(Head of Department of History), Arts & Commerce College, Phondaghat, Tal. Kankvali Dist. Sindhudurg – 416 601.

Abstract

After World War II, the United States of America and Soviet Russia emerged as two world powers. The United States supported a democratic and capitalist economy, while Soviet Russia advocated a communist ideology. The two superpowers were at odds. The policy of non-alignment adopted by India was also found useful by the emerging nations. Because of this policy, the newly independent countries would be able to gain their friendship and cooperation by remaining independent from these two powers. India's policy of non-alignment has made it easier for it to seek technical and financial assistance from any nation for national development without being under pressure from any group. India received financial and technical assistance from Russia and the United States, as well as from various nations under their influence. But we have not compromised or changed our basic policy of non-alignment. Not only that, but if the donor nations tried to impose some sanctions, India would only refuse to help them. India's foreign policy has been going through a period of change for the last few years. Speaking at the Raisina Dialogue in Delhi in 2019, the Indian Foreign Secretary said, "India has emerged from the past of non-alignment and today is building relations with other countries in the world with its own interests in mind." It is noteworthy that at present India is showing its presence in almost all the forums of the world and its position in multilateral institutions is getting stronger.

Keywords: Democracy, Imperialism, Colonialism, Communism, Globalization, liberalization and privatization.

Introduction

Independent India chose to stay away from the politics of two conflicting world powers. This was not India's policy of neutrality, dictatorship or authoritarianism. Nor has India isolated itself from the world or relinquished its international responsibilities. Not only the politics of the alliance but also on the basis of issues analyzed the merits of each issue on the basis of India's interest. This was the beginning of the direction towards strategic autonomy that the country has always needed. Because we want to develop India as we wish.

Based on the achievements made in the first 40 years after independence, Indian foreign policy has been able to take important steps to achieve its basic objectives since 1990. This is because India pursued a policy of ensuring a peaceful neighborhood and an environment free from the politics of power and sought to maintain good relations with all the major world powers. Not only that, but the door was opened for China and the Soviet Union, so India had to face the wrath of the West.¹

As a result of the Cold War bipolar world, we pursued the path of active and peaceful diplomacy in the context of disarmament and colonization to avert the dangers of war. But in the process, care was taken to ensure that India was not unarmed or weak. Overall, these actions were intended to provide a material basis for strategic autonomy. When nuclear energy and space programs and modern industry and education were taking shape in India. At this time, both nuclear energy and space programs were initially started with foreign cooperation but their aim was always to build an autonomous national capacity in India.

Objective

1. Exploring the problems that arose during the Cold War.
2. Explain India's non-aligned policy in the context of contemporary developments.
3. To seek information to strengthen the political and economic ties between India and other countries at that time.
4. Explain the areas of cooperation between India and other countries.

Hypothesis

1. India had the honor of being the largest democracy in the world and the first in Asia.
2. In the post-independence period, other countries had helped India in many areas.
3. The US and Russia were unhappy with India's non-aligned policy.
4. The US role in India-Pakistan relations was twofold.

Research Methodology

The historical research methodology has been properly used for the present research paper and the information has been collected in an analytical manner. Similarly, primary and secondary tools, reference books as well as magazines, newspapers, websites have been taken as the basis.

India and Non-Aligned Organizations

The foreign policy of independent India is based on the Panchsheel policy, which was the objective of non-alignment after the formation of the Non-Aligned Movement. It is accepted by all member nations. India is a founding member of the Non-Aligned Movement (NAM). India's Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru, President of Indonesia Ahmed Sukarno and President of Yugoslavia Marcel Tito formed the NAM. At the same time, the non-aligned organization under the leadership of India has from time to time taken a stand on racism, disarmament and colonialism. Therefore, India has been committed to the ideology of non-alignment from the very beginning. Moreover, the seventh meeting of the Non-Aligned Movement was held in India in 1983.² Since then, India has consistently attended all the conferences. India has always been with the non-aligned organization. Therefore, India had a very important place in international politics.

It is the second largest non-aligned organization in the world after the United Nations. Of the member states, 53 are in Africa, 35 in Asia and 26 in Latin America. It also includes two countries

in Europe. In addition, the organization has recognized about 17 countries and organizations as observers. This shows the scope of this organization.

Nearly two-thirds of the UN member states are members of the Non-Aligned Movement. Therefore, it is an organization that can have a huge impact on the overall functioning of the United Nations. The process of formation of this organization started at the Bandung Conference of 1955. The organization had 30 members when it emerged; But today it has reached almost 120. The Non-Aligned Movement was formed at a conference in Belgrade. The conventions of this organization have been taking place since 1961.³ The massive work done by the organization mainly includes the eradication of colonialism, disarmament, protection of human rights, and opposition to racism. The non-aligned organization allowed many nations to maintain their foreign policy autonomy.

Friendly and Peaceful Relations with Foreign Countries

The development of a country's foreign policy is influenced by domestic politics, policies or the behavior of other countries and specific geopolitical situations. Foreign policy is influenced entirely by foreign factors and geopolitical conditions, but domestic factors also play an important role in foreign policy decisions. The main and primary objective of India's foreign policy is to safeguard the country's 'national interests'. It is worth noting that the scope of 'national interest' is different for all countries.

Fundamental Principles of Indian Foreign Policy The Panchsheel principle was first proposed in 1954 to sign an agreement between China and India's Tibet region and was later used to conduct international relations globally. In this regard, India's foreign policy has four main objectives. It includes protecting India from traditional and non-traditional threats, creating an environment conducive to India's inclusive growth, so that the benefits of development reach the poorest people in the country. Similarly, India's voice will be heard on the world stage and to ensure that it can influence India on various global dimensions, such as terrorism, climate change, disarmament and global governance issues. Indians abroad need to be connected and their interests be protected.⁴

The most important feature of India's current foreign policy is its tendency to take the highest risks of all previous policies. India is moving towards a somewhat aggressive policy, and replaces its decades-old defensive policy. Leading examples of Indian policy are India's actions in Doklana after the 2016 Uri terror attacks and its surgical strikes on Pakistan. Many experts believe that India's current foreign policy reflects clarity of thought and action. In the changing global political climate, India is limiting its dependence on any formal group for the fulfillment of its economic and political interests. India has played an important role in balancing its foreign policy and India's relations with the US and Russia are prime examples of this fact.⁵

The core objective of India's foreign policy is to advance the process of transformation in India. According to this principle, the spread of the values of pluralism, democracy and secularism has led to potential changes in the Indian economy and society. For this, friendly and peaceful relations with foreign countries as well as internal peace are the objectives of our foreign policy. This has created a favorable environment for the economy. Overall, it can be said that since 1991, the

international environment has been very conducive to achieving the goals of domestic economic development and strategic autonomy.

In 1991, due to globalization, liberalization and privatization, India's economy improved and became independent. At the same time, the bipolar Cold War was coming to an end. This led to unprecedented growth in the global economy and world trade in the 90's and early 1990's, which is unparalleled in human history. On this basis, favorable external conditions were created for India's development. Due to India's non-aligned policy, the country was in the best position to take full advantage of this situation. Because India was able to work with all the major powers on the basis of their capabilities and our needs.⁶

The Changing Global Political Climate and India

From the time of independence till today, the Prime Minister has had a special influence on the foreign policy making of the country. The first Prime Minister after independence and the architect of foreign policy Pt. Nehru drew on the country's foreign policy, drawing on the bitter experience of British foreign policy. The limits of Nehru's idealistic foreign policy were seen in the aftermath of the war with Pakistan and China, and in India's unequal relations with the West. During the time of Indira Gandhi, there was a change in foreign policy from idealism to realism. The growing military power and rapidly evolving nuclear program, Bangladesh's role in the formation, peaceful nuclear testing, refusal to sign the Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT) and the agreement between India and Soviet Russia reflect this change.⁷

The Cold War ended with the collapse of Soviet Russia in the 1990's. At the same time, India was going through an economic crisis. As a result, the United States was approached through the World Bank and the International Monetary Fund. India then opened up its economy by adopting the LPG model. Due to this incident, India's foreign policy shifted from strategic to geopolitical matters.⁸ This structural change led to India's shift from 'foreign aid' to foreign direct investment. At the same time, India adopted the Look East Policy. At this time, rapid economic growth was taking place in East Asian countries. This was India's attempt to boost tourism, trade and economic cooperation.

India conducted nuclear tests in 1998, established relations with Israel and continued its energy diplomacy with West Asian nations. India has always advocated a multipolar world order. India sought to strengthen cooperation with emerging economic powers through BRICS, IBSA, G20, G4 and others. It also established close ties with the United States after the US-India nuclear deal. One thing to keep in mind is that it is important to take a close look at the changes that have taken place at the international level over the last few decades and their impact on India, as well as the changes and strategies we have adopted in our foreign policy in response to these changes.

At present, in the new cabinet of Prime Minister Narendra Modi, posts related to foreign policy and national security have been given to bureaucrats who are experts in the field. This means that international relations, foreign policy and diplomacy are important issues for the government. However, this government has continued the policies of the UPA government. Their tendency seems to be towards western nations. It also attaches great importance to relations with neighboring

countries. Sri Lanka, Bangladesh, Bhutan and Maldives in South Asia are currently dominated by political parties and leaders that are conducive to the Indian state and policy. E.g. The Bangladesh Land Transfer Agreement, the 'Sagarmala', the 'Mausam' projects clearly show the emphasis on national power.⁹

There is a vision of broad integration of domestic and foreign policies. E.g. Make in India, the Prime Minister emphasizes yoga in his foreign tours, the traditions of Buddhism and Islamic culture rooted in India. This shows a tendency towards increasing 'soft power'. Instead of the previous 'Look East Policy', the 'Act East' policy and the 'Look West' policy have been adopted. India is one of the largest energy consuming countries in the world. As a result, "energy security" has become a major issue in India's foreign policy. There are some signs of change in the current foreign policy. Along with trade, security, culture, geopolitical and geo-strategic issues are very important.

Conclusion

1. India does not support the imposition of sanctions on any particular country due to its non-aligned policy. This is worth noting. India participates in similar peacekeeping operations involving the United Nations peacekeeping force.
2. India does not believe in interfering in the internal affairs of other countries, but if a country deliberately interferes with India's national interests, India will not hesitate to intervene without wasting time, because India focuses on creativity rather than aggression. India believes that war is not the solution to the problem but the beginning of a new problem. This is not a weakness of India's policy.
3. Today, India needs a lot of foreign aid to boost its growth rate. To succeed in various projects like Make in India, Skill India, Smart Cities, Infrastructure Development, Digital India, Clean India, India needs foreign partners, foreign direct investment, financial assistance and technology.
4. It is noteworthy that in recent years, this aspect of India's foreign policy has received considerable attention from policy makers. The Indian Diaspora is also very strong all over the world and is spread in almost all the countries of the world. Another objective of India's foreign policy is to engage Indians living abroad and make the most of their presence, while at the same time protecting their interests.
5. India's non-aligned policy has led to rapid growth of relations with neighboring countries as well as with world powers. Not only that, China has remained the largest trading partner. India, along with the United States, undertook the Civil Nuclear Initiative, which lifted all sanctions imposed on India after the 1974 Pokhran nuclear test. As a result, India is better connected to the world than it has been for many centuries.

References

1. Bindra S.S., *India and her Neighbours*, Deep and Deep Publication, New Delhi, 1984. Page No. 24
2. Bandopadhyaya J., *The Making of India's Foreign Policy*, Allied Publishers, New Delhi, 1970, Page No. 97
3. Bipin Chandra, *India After Independence (1947-2000)*, Penguin Books India.2000, Page No 71

Purana (पुराणम्)

(Print Only)

ISSN : 0555-7860

Certificate of Publication

This is to certify the paper Entitled

A REVIEW OF INDIA'S NON-ALIGNED POLICY AND GLOBAL CORRELATION

Authored By

Dr. Taderaaj Bhujangrao

*(Head of Department of History), Arts & Commerce College, Phondaghat, Tal. Kankvali
Dist. Sindhudurg – 416 601.*

Published in

Vol. LXIV, No. 1 (II), 2022

Purana (पुराणम्)

ISSN : 0555-7860

ज्ञान-विज्ञान-विभूषणम्

[Signature]
Editor-in-Chief

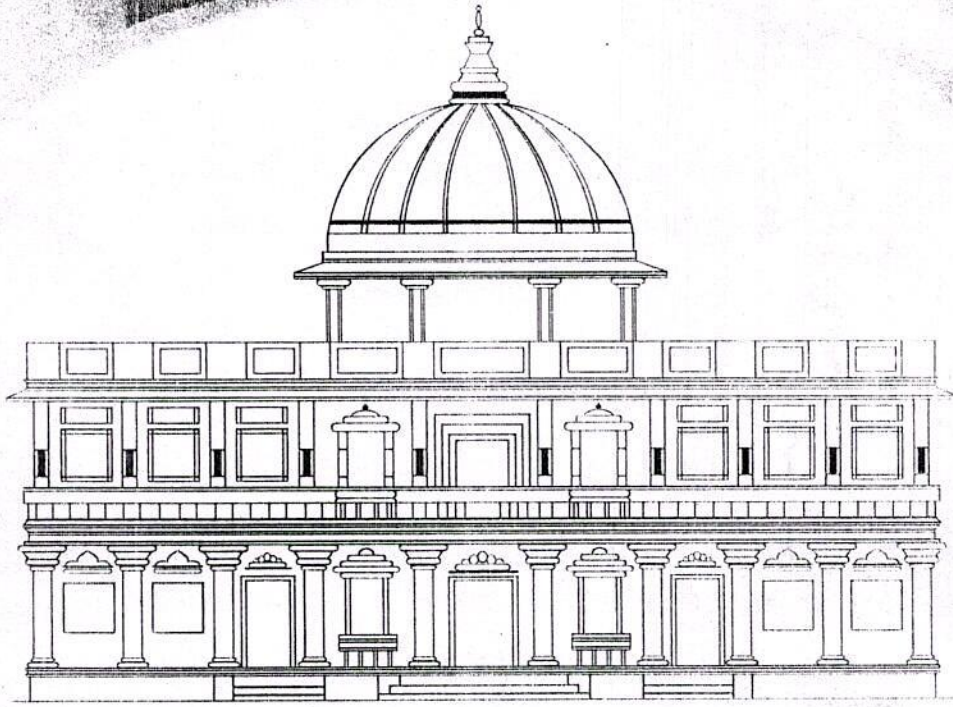
UGC Care Listed Group 1, Peer Reviewed and Referred Journal

२०२१-२२

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

संशोधक

● वर्ष : १० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी मराठी विशेषांक ०१७

स्थापना : १ जानेवारी १९२०

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ७

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

● डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ● डॉ.बळवंत टी. दाभाडे ● श्री.मनोहर आर. कोंडागुर्ले

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे, या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

५५	महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप - प्रा.उमा पाटील, पन्हाळा, जि.कोल्हापूर	२४९
५६	भारतीय शेती उद्योगाचे आधुनिकीकरण - प्रा.नागोराव तारू, खालापूर, जि.रायगड	२५३
५७	महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप - डॉ.मनिषा नागपुरे, नागपूर	२५७
५८	भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचे बदलते शैक्षणिक धोरण - प्रा.कविता मांजे, कल्याण, ठाणे	२६१
५९	महिलांचा उद्योजकतेमधील वाढता सहभाग व महिला सबलीकरण - प्रा.चंद्रप्रभा, नाशिक	२६६
६०	भारताची कायदा व्यवस्था - डॉ.अरविंद पुनवटकर, सावनेर, नागपूर	२७१
६१	स्वातंत्र्योत्तर आंदोलनांचे विविध परिदृश्य - डॉ.दत्तात्रय अनारसे, माढा, सोलापूर	२७४
६२	पंडित नेहरूंच्या काळातील आर्थिक विकासाचे चिकित्सक मूल्यमापन - प्रा.विजय साळुंके, अमळनेर, जि.जळगाव.	२७७
६३	इचलकरंजीची यंत्रमाग कामगार व्यवस्था आणि बदलते स्वरूप - श्री.कुबेर शेकाप्पा कट्टीमनी, इचलकरंजी, जि.सांगली	२८०
६४	भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि अमेरिका सहसंबंधाचा आढावा (इ.स. १९४७ ते इ.स.२०००) - डॉ.डी.बी ताडेरारव, फोंडाघाट, जि.सिंधुदुर्ग	२८४
६५	अ. ब. वालावलकर यांचे इतिहास संशोधनविषयक कार्य- - डॉ.सोमनाथ कदम, कणकवली, सिंधुदुर्ग.	२८९
६६	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परराष्ट्रीय धोरण - डॉ.संजय बेंद्रे, म्हसळा, जि.रायगड	२९२
६७	माहितीची गरज आणि सोशल मिडिया - सौ.स्मीता पाटोळे, सातारा; डॉ.सुधीर पाटील, जळगाव	२९५
६८	हवामान बदलाचा लांजा तालुक्यातील शेतीवर झालेला परिणाम - डॉ.काशिनाथ चव्हाण, लांजा, जि.रत्नागिरी.	३००
६९	भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रंथालय चळवळ - डॉ.अनिता पाटील, बडनेरा	३०५
७०	'गोडसे गांधी.कॉम - नाटक की रंगमंचीयता' - विजय देवकर, राजापूर, रत्नागिरी	३११
७१	स्त्री सक्षमीकरणासाठी शिक्षण - डॉ.संगीता पैकेकरी, माढा, जि.सोलापूर.	३१५
७२	हिंदी उपन्यासांमं चित्रित आदिवासी जीवन संघर्ष - हिरामण पवार, राजापूर, जि.रत्नागिरी	३१९
७३	सातारा जिल्ह्यातील शतकोत्तर ग्रंथालयाचा इतिहास - सौ.आशा जिरगे, सातारा.	३२५
७४	महाराष्ट्र शासनाच्या जलसिंचन अधिनियमांचा चिकित्सक अभ्यास - कु. वनिता पाटील, कबनूर, कोल्हापूर	३३०
७५	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित चळवळीतील क्रांतीनायक बॅरि.राजाभाऊ खोब्रागडे : एक ऐतिहासिक अध्ययन - डॉ.पंकज मून, वडनेर, ता.हिंणघाट, जि.वर्धा	३३५
७६	भारतीय स्वातंत्र्यानंतरची राजकीय व साहित्यिक स्थिती - डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर	३४०
७७	महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप - डॉ.शर्मिला घाटगे, कोल्हापूर.	३४३
७८	माहिती तंत्रज्ञानाचे मानवी समाजावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन - प्रा. रेखा वाठ, कळंब, जि.यवतमाळ	३४७
७९	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शिक्षण आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे विचार व कार्य - प्रा.सुमन केंद्रे, पंढरपूर, जि.कोल्हापूर,	३५३
८०	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडातील दलित चळवळीचा अभ्यास - डॉ.अनिल टिके, फलटण, जि.सातारा.	३५७

भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि अमेरिका सहसंबंधाचा आढावा

(इ.स. १९४७ ते इ.स.२०००)

प्रा. डॉ. ताडेरारव डी. बी.

इतिहास विभाग प्रमुख,

कला आणि चाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग - ४१६६०१

मो.न. ९४२०१८५७७२, Email - rajtadara@gmail.com

गोषवारा :

युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका आणि भारत हे खरे मित्र किंवा शत्रू नाहीत. दोन्ही देशांमधील संबंधांमध्ये चारंवार चढ-उतार आले आहेत जे शीतयुद्धाच्या काळापासून आजच्या धोरणात्मक अभिसरणाच्या काळात वेगवेगळ्या मार्गांनी गेले आहे. २१ व्या शतकात भारत हे अमेरिकन भू-राजनीती आणि जागतिक धोरणांमध्ये केंद्रस्थानी आहे. कारण दोन लोकशाहीमधील वाढत्या संबंधांना २१ व्या शतकातील एक परिभाषित भागीदारी म्हणून पाहिले जाऊ शकते. कारण अमेरिकेत भारताची सॉफ्ट पॉवर वाढल्याने ही भागीदारी आणखी मजबूत झाली आहे.

शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिकेचे मुख्य ध्येय साम्यवादास दूर ठेवणे हे होते. परंतु भारताला शीतयुद्धाच्या धोरणापासून दूर राहायचे होते. त्यामुळे भारताने कोणत्याही गटात सामील न होता अलिप्ततावादी धोरण स्वीकारले. भारताचे ही परराष्ट्र नीती अमेरिकेला आवडली नाही. त्यामुळे १९५०मध्ये अमेरिकेने पाकिस्तानला शस्त्रास्त्रे पुरवली तेव्हा दोन्ही देशांमधील संबंध ताणले गेले. परंतु अमेरिका पीएल ४८० अंतर्गत भारताला अन्नधान्य पुरवत होता. तसेच चीनच्या आक्रमणादरम्यान अमेरिकेने केलेल्या मदतीमुळे दोन्ही देशात मैत्रीचे संबंध सुधारले. पण ते अल्पायुषी ठरले. त्यानंतर बांगलादेश युद्धात अमेरिकेने पाकिस्तानला उघड पाठिंबा दिला आणि बंगालच्या उपसागरात यूएसएस एंटरप्राइज पाठवल्यामुळे दोन्ही देशातील संबंध खालच्या टप्प्यावर पोहोचले. परंतु जेव्हा अमेरिकेने १९९९मध्ये नियंत्रण रेषेवरून आपले सैन्य मागे घेण्यासाठी पाकिस्तानवर दबाव आणला आणि भारताला अण्वस्त्रे असलेला जबाबदार देश मानले.

१. प्रास्ताविक :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया ही दोन राष्ट्रे जागतिक महासत्ता म्हणून उदयास आली. अमेरिकेने लोकशाही व भांडवलशाही

अर्थव्यवस्थेचे समर्थन केले तर सोव्हिएत रशियाने साम्यवादी विचारसरणीचा पुरस्कार केला. या दोन्ही महासत्ता परस्पर विरोधी विचाराच्या होत्या. विशेष म्हणजे ही दोन्ही राष्ट्रे लष्करी आणि आर्थिक दृष्ट्या इतकी शक्तिशाली होती की, ते जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यात आपली शक्ति प्रक्षेपित करू शकत होते. या वैचारिक आधारावर नवीन स्वतंत्र झालेल्या परंतु अविकसीत असलेल्या राष्ट्रांना या दोन्ही शक्तिनी आपापल्या गटात सामील करून घेण्यास सुरुवात केली. परंतु नवोदित स्वतंत्र भारताला अशा गटात सामील होऊन आपले अस्तित्व गमावण्याची इच्छा नव्हती. दुसरे म्हणजे कोणत्याही एका गटात सामील झाले म्हणजे दुसऱ्या शक्तिशी काही कारण नसताना शत्रुत्व पत्करण्यासारखे होते. अशा द्विधास्थितीत भारताने कोणत्याही महासत्तेत सहभागी न होता स्वतंत्र अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार केला.

भारताने स्वीकारलेले अलिप्ततेचे धोरण हे नवोदित राष्ट्रांना सुद्धा उपयुक्त वाटले. कारण या धोरणामुळे नवोदित स्वतंत्र होणाऱ्या देशांना या दोन्ही शक्तिंपासून स्वतंत्र राहून त्यांची मैत्री व सहकार्य प्राप्त करता येणार होते. भारताच्या अलिप्ततेच्या धोरणामुळे कोणत्याही गटाच्या दबावाखाली न राहता राष्ट्रविकासासाठी कोणत्याही राष्ट्राकडून तांत्रिक आणि आर्थिक मदत घेणे सोपे झाले. भारताने रशिया आणि अमेरिका या राष्ट्राकडून तसेच त्यांच्या प्रभावाखाली असलेल्या विविध राष्ट्रांकडून आर्थिक आणि तांत्रिक मदत घेतली. परंतु आपल्या मूलभूत अशा अलिप्ततेच्या धोरणात कोणत्याही प्रकारची तडजोड केली नाही किंवा त्यात परिवर्तन ही केले नाही. एवढेच नव्हे तर आर्थिक सहाय्य करणाऱ्या राष्ट्रांनी जर काही प्रतिबंध लावण्याचा प्रयत्न केला तर त्या राष्ट्राकडून मिळणारी मदतच भारताने नाकारली.

२. उद्देश :

१. शीतयुद्धाच्या काळात भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये निर्माण झालेल्या समस्यांचा शोध घेणे.
२. समकालीन घडामोडींच्या संदर्भात भारताचे अलिप्ततावादी

धोरण व भारत-अमेरिका संबंध स्पष्ट करणे.

३. तत्कालीन भारत आणि अमेरिका यांच्यातील राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रातील संबंध दृढ होण्याच्या दृष्टिने माहिती घेणे.

४. भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सहकार्याची क्षेत्रे स्पष्ट करणे.

३. गृहितके :

१. भारत जगातील सर्वात मोठी आणि आशियातील पहिली पूर्ण लोकशाही म्हणून उदयास आला आणि अमेरिकेला सर्वात शक्तिशाली आणि प्रसिद्ध लोकशाही होण्याचा मान मिळाला होता.

२. स्वातंत्र्योत्तर काळात अमेरिकेने भारतास अन्नधान्य व इतर क्षेत्रात मदत केली होती.

३. भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणाबाबत अमेरिका नाखुश होती.

४. भारत-पाकिस्तान संबंधांच्या बाबतीत अमेरिकेची भूमिका ही दुटप्पी स्वरूपाची होती.

४. संशोधनाच्या पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा योग्यप्रकारे वापर करण्यात आलेला असून विश्लेषणात्मक पध्दतीने माहिती संकलित करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे प्रथम व दुय्यम साधने, संदर्भ ग्रंथ तसेच मासिके, वृत्तपत्रे, वेबसाईडचा आधार घेण्यात आला आहे.

५. स्वातंत्र्य पूर्वकालीन संबंध :

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील राजकीय संबंध नोव्हेंबर १९४१ मध्ये सुरू झाले. कारण भारतीय स्वातंत्र्याकरिता अमेरिकेचा पाठिंबा मिळवून घेण्याचा प्रयत्न गांधी, नेहरू या नेत्यांनी दुसऱ्या महायुद्धकाळात केला होता. त्यामुळे अमेरिकेचे अध्यक्ष रूझवेल्ट यांनी क्रिप्स शिष्टाईच्या वेळी आपला खास प्रतिनिधी म्हणून कर्नल लुई जॉन्सन यांना भारतात पाठविले होते. अमेरिकेत भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सदिच्छा होती. कारण भारताच्या स्वातंत्र्याच्या बाबतीत ब्रिटिशांच्या वर्तनावर अमेरिका खूश नसल्याचे दिसून आले. कारण इ.स. १९४२ मध्ये अमेरिकन सरकारचा वसाहतवादाला असलेला विरोध उपराष्ट्रपती समनर वेल्स यांनी जाहीरपणे घोषित केला, एवढेच नव्हे तर ब्रिटिश साम्राज्याच्या संरक्षणाकरिता अमेरिकेने युद्ध चालविलेले नाही. असेही त्यांनी अप्रत्यक्षपणे सूचित केले होते.^१ त्यामुळे भारताच्या स्वातंत्र्याला अमेरिकेकडून भरीव मदत मिळेल अशी भारतीय नेत्यांना आशा वाटत होती. कारण अमेरिकेचा

असा विश्वास होता की, हिटलरविरुद्धच्या लढ्यात भारताच्या मदतीच्या बदल्यात, ब्रिटनने वचन दिले पाहिजे की, ते युद्धानंतर भारताला स्वतःचे सरकार स्थापन करू देतील. यासाठी भारतीयांच्या डोळ्यात अमेरिकेबद्दलची कृतज्ञता दिसत होती. परंतु १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनाच्या वेळी अमेरिकन सरकारने इंग्लंडची बाजू उचलून धरली. एवढेच नाही तर इंग्लंडच्या संकटकाळाचा फायदा घेऊन, स्वातंत्र्याच्या मोबदल्यातच भारत युद्धसहकार्य करील असे काँग्रेसने इंग्लंडला सांगणे म्हणजे धमक्यांचा दुर्व्यवहार करणे होय. अशी टीका त्यावेळी अमेरिकन वृत्तपत्रांनी केली होती. त्यामुळे अमेरिकेच्या राजकीय तत्त्वनिष्ठेबद्दल भारतीयांचा भ्रमनिरास झाला. स्वातंत्र्य, स्वयंनिर्णय, लोकशाही या आदर्शांचा अमेरिकेकडून होणारा पुरस्कार हा केवळ तत्वांच्या शाब्दिक आविष्कारापुरताच मर्यादित आहे अशी भावना भारतीय नेत्यांची बनली. एवढेच नव्हे तर अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या खुल्या अधिवेशनात प्रधानमंत्री प. नेहरूंनी अमेरिकेच्या यंत्रयुगीन संस्कृतीवर उघड उघड टीका केली होती.

इ.स. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारत जगातील सर्वात मोठी आणि आशियातील पहिली पूर्ण लोकशाही म्हणून उदयास आला आणि अमेरिकेला सर्वात शक्तिशाली आणि प्रसिद्ध लोकशाही होण्याचा मान मिळाला होता. परंतु भारत-अमेरिका संबंधात, समान राष्ट्रीय हितसंबंध, व्यापार, किंवा बौद्धिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाण अशा कोणत्याही कारणांनी जवळीक निर्माण होऊ शकली नाही. भारताच्या फाळणीमुळे उद्भवलेली भयावह परिस्थिती, गंभीर आर्थिक समस्या, काश्मीरवरील आक्रमण, महायुद्धानंतर युरोपीय राष्ट्रांची राजकीय व धोका, भांडवलशाही व समाजवादी राष्ट्रगटात सुरू झालेले शीतयुद्ध, चीनमधील साम्यवादी क्रांती अशा काळात दोन्ही राष्ट्रात सुसंवाद निर्माण होऊ शकला नाही याचे कारण म्हणजे दोन्ही राष्ट्रांचा जागतिक राजकारणासंबंधीचा परस्परविरोधी दृष्टिकोन व परराष्ट्र धोरणाबाबतचे मतभेद होत.^२

६. शीतयुद्धादरम्यानचे संबंध :

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध अधिक दृढ होऊ शकले नाहीत. कारण या संबंधास खरी दिशा देण्यासाठी अनेक घटक कारणीभूत होते. साम्यवादी विचारसरणीचा नायनाट करण्यासाठी अमेरिका प्रयत्नशील होती. ज्यामुळे अमेरिका आणि सोव्हिएत रशियामध्ये शीतयुद्ध सुरू झाले. अशा काळात दोन्ही महासत्तांनी चिथावणी दिल्यानंतरही

स्वतंत्र भारताचे पहिले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी शीतयुद्धात पाठिंबा देण्यास नकार दिला होता. कारण नेहरूंनी अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारले होते. ज्यामुळे भारताला त्याचे परराष्ट्र धोरण आणि संबंधांबाबत मुक्तपणे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले होते. परंतु त्यामुळे भारत-अमेरिका संबंधांना मोठा धक्का बसला. भारताच्या भूमिकेमुळे अमेरिकेने शीतयुद्ध भारताच्या दारात आणले. त्यांनी डखढज आणि डखढज या दोन लष्करी गटांची स्थापना केली. ज्यामध्ये पाकिस्तान प्रमुख सदस्य होता. ४ साम्यवादाच्या प्रसारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अमेरिकन सैन्य पाकिस्तानला मदत पुरवत असे आणि पाकिस्तानने या मदतीचा वापर भारताविरुद्ध केला.

ऑक्टोबर १९६२ मध्ये भारत आणि चीन यांच्यात झालेल्या युद्धाने भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांमध्ये काही प्रमाणात जवळीक निर्माण झाली. कारण भारताने चीनविरुद्ध अमेरिकेशी लष्करी करार करावा अशा प्रकारचे पडसाद भारतात उमटू लागले. एवढेच नव्हे तर अमेरिकेच्या धोरणात गांभीर्य बदल व्हायला हवा अशीही अमेरिकेची इच्छा होती. कदाचित भारत आता चीनविरुद्धी आणि साम्यवादी आघाडीसाठी तयार होईल, अशी आशाही अमेरिकेला वाटत असावी. अशा प्रसंगी चीनी आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी भारताने ताबडतोब अमेरिकेकडे लष्करी मदत मागितली. यावेळी अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जॉन एफ केनेडी यांनी भारताला छोटी शस्त्रे आणि इतर उपकरणे पाठवून तत्काळ मदत केली. त्यानंतर अमेरिकेने रूपांमध्ये देयके स्वीकारण्याचे मान्य केले.

इ.स. १९६५ मध्ये भारत व पाकिस्तान यांच्यात युद्ध घडून आले. हे युद्ध पुकारण्यासाठी पाकिस्तान जबाबदार असल्याचा थेट आरोप करण्यास अमेरिकेने आपली नाखुशी दाखविली. त्याच बरोबर अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेला पाठिंबा आणि अमेरिकेचे व्हिएतनामवरील युद्ध यामुळे भारत-अमेरिका संबंध बिघडले व भारताची मैत्री संपुष्टात आली.

१९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस अमेरिकेची चीनशी जवळीक हे इंडो-अमेरिकन लोकांमधले नवे संकट होते. १९७१च्या बांगलादेश युद्धादरम्यान अमेरिकेने सुरक्षा परिषदेत भारतविरुद्धी ठराव मांडला आणि अमेरिकेने भारताला सर्व प्रकारची आर्थिक मदत बंद केली. भारत हा दक्षिण आशियाई प्रदेशातील महत्त्वाचा देश आहे हे समजायला अमेरिकेला अनेक वर्षे लागली. भारत-अमेरिका संबंध सुधारण्यासाठी

(२८६)

भारताने १९७७ मध्ये राष्ट्राध्यक्ष कार्टर यांच्या भेटीचे आयोजन केले होते. परंतु १९७९ मध्ये सोव्हिएत रशियाने अफगाणिस्तानवर केलेल्या हल्ल्याने भारत आणि अमेरिका एकमेकांच्या विरोधात उभे ठाकले. अफगाण मुजाहिदीनला लष्करी मदत देण्यात पाकिस्तान आघाडीवर होता. ६ सोव्हिएत रशियाने अफगाणिस्तानविरुद्ध केलेल्या कारवायांबद्दल भारताच्या सहानुभूतीमुळे अमेरिकेशी भारताचे संबंध बिघडले यात शंका नाही.

७. अमेरिकेची भारताला मदत :

स्वातंत्र्याच्या वेळी भारत सरकारला अन्नधान्या सारख्या भीषण समस्यास सामोरे जावे लागले. कारण लोकसंख्येसाठी पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्याची गरज होती. कारण भारताची औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रेही मागासलेली होती. या कारणास्तव, भारत द्विपक्षीय मदतीसाठी इतर देशांवर अवलंबून होता. अशा वेळी भारत सरकारच्या विनंतीवरून अन्न संबंधित पहिली मदत १९५१ मध्ये अमेरिकेतून सुरू झाली.

अमेरिकेने धान्य खरेदीकरिता १८९.७ दशलक्ष डॉलर्सचे कर्ज भारताला दिले. दि. ५ जानेवारी १९५२ रोजी भारताच्या आर्थिक विकासाला गती देण्याच्या हेतूने चारकलमी योजनेखाली भारत व अमेरिका यांच्यात करार झाला. कारण भारताच्या पंचवार्षिक योजनांकरिता वित्तसहाय्याची भारताला फार गरज होती. पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांत झालेल्या २१३ बिलियन डॉलर्सच्या गुंतवणुकीपैकी ३.३ बिलियन डॉलर्सचे, तर तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेकरिता झालेल्या २१.८ बिलियन डॉलर्सच्या गुंतवणुकीपैकी ५ बिलियन डॉलर्सचे योगदान अमेरिकेचे होते. १९५४ मध्ये, यूएस काँग्रेसने एक सार्वजनिक कायदा जारी केला ज्यामध्ये अतिरिक्त अमेरिकन गहू भारतात विकण्याची परवानगी दिली गेली. १९५८ मध्ये अमेरिकेने भारताला ३२५ दशलक्ष डॉलर्सचे व शिवाय पी. एल. ४८० खाली गहू खरेदीकरिता ३५० दशलक्ष डॉलर्सचे कर्ज दिले तर १९६० मध्ये पी. एल. ४८० खालीच १२६० दशलक्ष डॉलर्सची मंजूरी भारताला दिली. ७

भारताला ही मदत १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत मिळत राहिली. शीतयुद्धाच्या काळात राजकीय असमानता असूनही, १९५० पासून भारताला अन्नधान्याची मदत मिळत राहिली. अन्नसाहाय्याव्यतिरिक्त, अमेरिकेने भारताच्या विकासासाठी मोठी द्विपक्षीय मदत दिली आहे. मात्र, ही मदत अवजड उद्योगांच्या विकासासाठी नसून शेती, कच्चा

पुरवणी अंक-७ मार्च २०२२

माल आणि खनिजांच्या विकासासाठी होती, हे लक्षात घेतले पाहिजे. मजबूत, औद्योगिक पाया उभारण्यासाठी भारताला सोव्हिएत रशियाकडे वळावे लागले. बांगलादेश युद्धादरम्यान अमेरिकेने भारताची सर्व मदत बंद केली होती. परंतु दीर्घ कालावधीनंतर ही द्विपक्षीय मदत १९७८ मध्ये पुन्हा सुरू झाली. परंतु १९७८ नंतर, आंतरराष्ट्रीय विकास प्राधिकरण आणि जागतिक बँक यांच्याशी जोडलेली बहुआयामी मदत म्हणून द्विपक्षीय मदतीचे महत्त्व कमी होत गेले. १९८० च्या अखेरीस, जागतिक बँकेची कर्ज देण्याची क्षमता सुमारे दोन दशलक्ष डॉलर्सपर्यंत वाढली होती. त्यामुळे भारतासाठी द्विपक्षीय मदतीपेक्षा बहुआयामी आर्थिक मदत महत्त्वाची होती. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने १९८१ मध्ये ५.८ दशलक्ष कर्ज देण्याच्या भारताच्या विनंतीलाही अमेरिकेने आक्षेप घेतला नाही. हे कर्ज कोणत्याही सदस्य देशाने मागितलेली सर्वात मोठी रक्कम होती.

भारताच्या परराष्ट्र नीतीमुळे अमेरिकेकडून भारताला आर्थिक मदतीची सुरुवात मंदावली होती. परंतु साम्यवादी राज्ययंत्रणेच्या तुलनेत लोकशाही राज्यपद्धती राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला अधिक उपयुक्त ठरू शकते हे अमेरिकेला सिद्ध करावयाचे होते. यामुळे एकीकडे भारताविरुद्ध पाकिस्तानला पाठिंबा देत असता. दुसरीकडे भारताच्या दुबळ्या अर्थव्यवस्थेला सावरून धरणे व बळकटी आणणे या हेतूने थोड्या बहुत प्रमाणात का होईना, अनुदान, कर्ज व तांत्रिक मदत आ रूपाने अमेरिकेने भारताला आर्थिक सहाय्य दिले. ८

८. ऊर्जा आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सहकार्य :

अमेरिकेने १९६३ मध्ये भारतात अणु प्रकल्प स्थापन करण्यास मदत केली. परंतु १९७० च्या दशकात भारताने पोखरणमध्ये १९७४ मध्ये ~~राज्यपद्धती~~ अणुचाचण्या घेतल्याने आणि अण्वस्त्र प्रसारबंदी करारावर स्वाक्षरी करण्यास नकार दिल्याने भारतास मिळणारे अमेरिकेचे सहकार्य कमी झाले. १९७८ मध्ये अमेरिकन काँग्रेसने अण्वस्त्र प्रसारबंदी कायदा संमत केला. या नियमानुसार, युरेनियम फक्त अशाच देशांना निर्यात करता येईल ज्यांच्या अणु प्रकल्पांची तपासणी करण्याची परवानगी आहे. ज्यांची सुरक्षा आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सीच्या निकषांवर आधारित आहे.

अण्वस्त्र अप्रसार हे अमेरिकेचे एक अपरिवर्तनीय ध्येय आहे. १९९६ मध्ये भारताने CTBT वर स्वाक्षरी करावी अशी अमेरिकेची अपेक्षा होती. पण भारताने तसे केले नाही

पुरवणी अंक-७ मार्च २०२२

आणि १९९८ मध्ये पोखरणमध्ये अण्वस्त्रांचा स्फोट करून भारताने स्वतःला अणुशक्ती संपन्न देश घोषित केले तेव्हा अमेरिकेने लष्करी आणि आर्थिक निर्बंध लादले. परंतु भारत आपल्या निर्धारावर ठाम होता. त्यानंतर दोन वर्षे भारताचे तत्कालीन परराष्ट्र मंत्री जसवंत सिंग आणि अमेरिकेचे उपसचिव स्ट्रॉय टॅलबोट यांच्यात चर्चा झाली. आणि या चर्चेने द्विपक्षीय संबंधांना नवी दिशा दिली. त्यामुळे अमेरिका भारताला अण्वस्त्रांसह जबाबदार राष्ट्र मानते. ९

ऊर्जा क्षेत्रातील सहकार्य वाढवण्यासाठी भारताची सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी इंडियन ऑइल कॉर्पोरेशन आणि अमेरिकन कंपनी एक्सॉन मोबिल एल.एन.जी. लि. ने नैसर्गिक वायू आयात करण्यास सहमती दर्शवली आहे. यासोबतच 'न्यूक्लियर पॉवर कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड' (वेस्टिंगहाऊस इलेक्ट्रिक कंपनी) च्या सहकार्याने भारतात ६ नवीन अणुऊर्जा प्रकल्प उभारण्याच्या योजनेला अंतिम रूप देण्याचे दोन्ही देशांनी मान्य केले. यासोबतच 'मेक इन इंडिया' उपक्रमांतर्गत विविध क्षेत्रातील तंत्रज्ञान हस्तांतरणाबाबतही दोन्ही देशात करार करण्यात आले आहेत.

९. १९९० नंतर भारत-अमेरिका संबंध :

१९९० मध्ये शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे अमेरिका ही एकमेव महासत्ता बनली. त्यानंतरच्या काळात भारत-अमेरिका संबंधांचे मूल्यमापन नव्या पद्धतीने होऊ लागले. यामुळे भारत आणि अमेरिका यांना जवळ येण्याच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या. दोन्ही देशात लष्करी संबंध सुरू झाले. अमेरिकन गुंतवणूक भारतात सुरू झाली. तसेच माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या कुशल व्यावसायिकांनी अमेरिकेतील भारताची प्रतिमा राजकीयदृष्ट्या सकारात्मक म्हणून मांडली. तसेच अमेरिका-भारत संबंधांना नवे वळण देणारी घटना म्हणजे १९९९मध्ये कारगिल संकटादरम्यान बदल घडवून आणण्यासाठी अमेरिकेने बजावलेली ~~भूमिका~~ ~~दोय~~ अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष क्लिंटन यांनी २००० मध्ये भारताचा यशस्वी दौरा केला. या दौऱ्यात राजकीयदृष्ट्या दहशतवाद हा प्रमुख मुद्दे होता. राष्ट्राध्यक्ष बिल क्लिंटन यांनी पाकिस्तानला काश्मीरमधील आपले सैन्य नियंत्रण रेषेवरून मागे घेण्याच्या विनंतीला मैलाचा दगड म्हणून पाहिले आहे.

जम्मू-काश्मीरमध्ये पाकिस्तानची भूमिका अधोरेखित करून भारताने दहशतवादाच्या धोक्याशी लढण्याचे महत्त्व समोर आणले होते. परंतु अमेरिकेने सप्टेंबर २००१ मध्ये न्यूयॉर्क आणि वॉशिंग्टन या दोन शहरांवर मोठा हल्ला होईपर्यंत

दहशतवादाविरुद्ध कारवाई करण्यात स्वारस्य दाखवले नाही. परंतु अमेरिकेच्या दहशतवादविरोधी कारवाईला भारताने पूर्ण पाठिंबा दिला. तथापि, अफगाणिस्तानातील तालिबान आणि जम्मू-काश्मीरमधील जिहादींना पाकिस्तानने दिलेली मदत त्यामुळे पाकिस्तान हे आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे केंद्र बनले आहे,^{१०} हा अमेरिकेसमोरचा भारताचा युक्तिवाद कुचकामी ठरला. कारण अल कायदाच्या दहशतवाद्यांशी संपर्क साधण्यासाठी अमेरिकेला पाकिस्तानची नितांत गरज होती. त्यामुळे अमेरिकेने दहशतवाद्यांकडे 'चांगले' आणि 'वाईट' दहशतवादी म्हणून पाहिले. जेव्हा काश्मीर विधानसभा आणि भारताच्या संसदेवर दहशतवादी हल्ले झाले. तेव्हा दहशतवादाविरुद्धच्या लढ्याला पाठिंबा देणाऱ्यांच्या यादीत अमेरिकेचा समावेश केला. तसेच बुश प्रशासनाने दोन पाकिस्तानी दहशतवादी गटांना अमेरिकेच्या दहशतवादी संघटनांच्या यादीत टाकले.

निष्कर्ष :

१. भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सध्याच्या संबंधांचा फायदा घेत भारताने नवीन तंत्रज्ञान, संरक्षण आणि अंतराळ या महत्त्वाच्या क्षेत्रात अमेरिकेसह इतर देशांकडून परकीय गुंतवणूक वाढवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
२. भारताने सेवाक्षेत्रासारख्या विविध क्षेत्रात स्वदेशी तंत्रज्ञान आणि क्षमतेच्या विकासाला चालना दिली पाहिजे.
३. भारत-अमेरिका संबंध सुधारण्यात आणि दोन्ही देशांच्या अनेक क्षेत्रांच्या विकासामध्ये परदेशी भारतीयांची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे, त्यामुळे या क्षेत्रातही परस्पर सहकार्यासाठी प्रयत्न व्हायला हवेत.
४. दहशतवादाच्या मुद्द्यावर भारताने संयुक्त राष्ट्रासारख्या मंचाद्वारे पाकिस्तानवर आंतरराष्ट्रीय कारवाई करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
५. भारत आणि रशिया हे ऐतिहासिक मुद्द्यांवर संरक्षण आणि इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये व्यापारात गुंतलेले आहेत. परंतु रशियावरील अमेरिकेच्या व्यापार निर्बंधांमुळे अमेरिका आणि रशिया यांच्यातील समतोल राखणे भारतासाठी कठीण झाले आहे. भारताची हीच अडचण इराण आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांच्या समतोलाला आहे.
६. अमेरिकेमध्ये अनेक हिंदी रेडिओ स्टेशन उपलब्ध आहेत. जसे की (आर.के. बी. सी रेडिओ, रेडिओ हमसफर,

देसी जंक्शन, रेडिओ सलाम नमस्ते, फनएशिया रेडिओ आणि संगीत. सोनी टीव्ही, झी टीव्ही, स्टार प्लस, कलर्स आणि प्रादेशिक वाहिन्यांसारख्या भारतीय केबल चॅनेलचे प्रसारणही केले जाते. अनेक भारतीय वंशाचे कलाकार हॉलीवूडचा एक भाग आहेत. महानगर जिल्ह्यांतील सिनेमागृहांमध्येही बॉलिवूडचे चित्रपट दाखवले जातात. बहुतेक भारतीय सण समान उत्साहाने आणि उत्साहाने साजरे केले जातात, विशेषतः दिवाळीचा सण सार्वजनिक संमेलने आणि बॉलीवूड नृत्यांद्वारे साजरा केला जातो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Bindra S.S., Inida and her Neighbours, Deep and Deep Publication, New Delhi, 1984. Page No. 83.
२. भारत-अमेरिका संबंधों में भारतीय प्रवासियों का योगदान, मधुलिका बनिवाल, यांचा लेख, भारतीय वैश्विक परिषद सप्रू हाउस, नई दिल्ली, २६ जर्लीलशी २०१८.
३. गद्रे प्रभाकर, राष्ट्रीय सुरक्षा, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०००, पृ. क्र.७६.
४. पुर्वोक्त, ७८.
५. Bandopaddhyaya J., The Making of India's Foreign Policy, -llied Publishers, New Delhi, 1970, Page No. 110.
६. भारत २०२० : नव्या सहस्रकाचा भविष्यवेध, डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम, सदावर्ते अभय (अनुवाद), राजहंस प्रकाशन, पुणे. दहावी आवृत्ती, सप्टेंबर २००९, पृ. क्र. २८४.
७. देशमुख सुधाकर, राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद संकल्पना आणि विकास, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, १७ मार्च २००९, पृ. क्र. २७७.
८. Bipin Chandra, India -fter Independence (1947-2000), Penguin Books India.2000, Page No 71.
९. पवार जे.के., भारत : वय वर्ष ६०, राज प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००९, पृ. क्र.१८९.

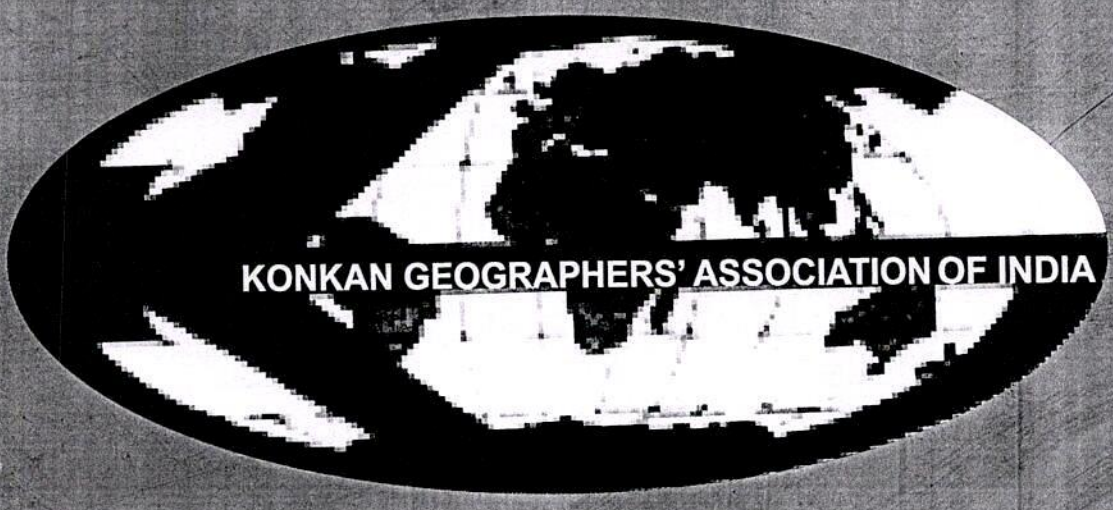
National - Journal
Registration No. 3341/2010

IIFS Impact Factor (IIFS) 6.625
Vol. No. 27, January 2022
ISSN No. 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary Peer Review Refereed
National Research Journal

Half-Yearly

Co-Editor
Dr. S. A. Thakur

Chief-Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG, MAHARASHTRA - 416602

(Dr. R. B. Patil)

Journal Volume No. 27, January 2022

THE KONKAN GEOGRAPHER

ISSN No.2277-4858, Impact Factor *IIFS* 6.625

National Interdisciplinary Peer Review Refereed Research Journal of the
KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

Sr. No.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1.	Scenario of Solid Waste Management in Belgavi City, Karnataka - Geographical Analysis	Dr. M. S. Kurani	1
2.	The Declining Number of Camels in Rajasthan is "The Matter of Concern"	Nathuram Dr. Naresh Malik	7
3.	Prospects of Eco-tourism in Kolhapur District	Sanajy Kumar Annapa Menshi	15
4.	Overview of Agriculture in South Goa : A study of San Joa De Areal Village	Ms. Pretty Louiza Pereira Dr. Lira Menezes Gama	22
5.	Overview of Ramtirth and Chaloba Tourist Sites in Ajara Tehsil	Dr. Ranjeet B. Pawar	32
6.	Spatial Analysis of Educational Facilities in Haveri District	Dr. Prakash B. Holer	37
7.	Perception of Students Towards Higher Education Infrastructure in Mumbai Metropolitan Region	Chinmayi Dipesh Churi, Dr. Rajaram Patil	47
8.	Suitable Model for Future Water Need and Consumption of Pimpri Chinchwad Municipal Corporation (PCMC)	Dr. Ramakant Narayan Kaspate	52
9.	Application of Land Use Land Cover Planning and NDVI Analysis for Solapur Smart City	Ramhari J. Bagade	60
10.	Study of Tourist Satisfaction at Matheran Hill Station in Raigad District of Maharashtra	Deepak Narkhede	68
11.	Spatio-temporal Variations in the Level of Literacy : A Case Study of Santhal Pargana Division	Babita Kumari	74
12.	Dwarka River Meander Characteristics : A Case Study Near Tarapith Village of Birbhum District, West Bengal, India	Subhanki Sarkar Dr. Rupam Kumar Dutta Manika Mallick Dr. Saraswati Kertetta	80
13.	Study of Rainfall Variability in Sindhudurg District, Maharashtra	Mr. Govardhan S. Ubale Dr. Rajaram Patil	94
14.	'U' turn of Gender Colonialism in Kamala as Postcolonial Study	Santosh Akhade	98
15.	Migratory Pathway into Houselessness : A Case Study of Kanpur City of Uttar Pradesh	Dr. Shamshad	103

Study of Rainfall Variability in Sindhudurg District, Maharashtra

Mr. Govardhan S. Ubale, Assistant Professor, Department of Geography, Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous), Maharashtra.

Dr. Rajaram Patil, Assistant Professor, Department of Geography, Arts and Commerce College, Phondaghat, Sindhudurg, Maharashtra.

Research Paper Accepted on 26-12-2021 Edited on 05-01-2022

Abstract :

Water is basic resource for human for the all living organism such as, animal, natural vegetation, human-being and development of agriculture, and also influenced the industrial as well as economical sector of the country. Sindhudurg is the southern part of Maharashtra and also known as Konkan. Rainfall distribution presented with variable and irregular pattern in the study area with spatial variation due to the physical setting, existence of Sahyadri hills and changing in climatically condition.

Introduction:

Water is basic need for human being for drinking as well as for agriculture, for industries etc. Rainfall distribution has influenced the agricultural practice, industrial sector as well as other economic sector in the country. In Indian sub-continent the most important factor i. s. rainfall or precipitation, which has influenced agricultural production and their progress because, Indian agriculture depend upon only on Monsoon. In the study area there is uneven distribution of rainfall presented with variability from tehsil to tehsil. In the monsoon period precipitation having large scale in the study area. So, water utilization is also important to the crop production.

Study Area:

Sindhudurg district is the southernmost part of Maharashtra coastal area that is known as the Konkan. Sindhudurg District situated between 15 37' North latitude to 16 40' North latitudes and 73 19' east longitude to 74 13' East longitudes. It is bordered by Ratnagiri district on the north, Arabian sea on the west, Goa state on the south, Belgaum district of Karnataka state and Kolhapur district on the east also. The total area of the district is 5087 sq. km. the topography of the Sindhudurg district as a part of Kankan. Physiographical Sindhudurg district has also divided in to three section that is, Khalati, Valati and Sahyadry hilly region respectively. The coastal strip of the district is called, Khalati and Valati having width of 20 to 25 km respectively. Sindhudurg district has 8,48,868 (Male-4,16,695, Female-4,32,173) population as per 2011 census. Mean monthly

minimum temperature near about 16.6⁰ C and mean monthly maximum temperature near about 33.5⁰ C. In the study area annual rainfall range is 2500 to 3500 mm.

Objectives:

- 1) To study the rainfall distribution in Sindhudurg district.
- 2) To study the tehsil wise variability of rainfall distribution in Sindhudurg district.

Data Base And Methodology:

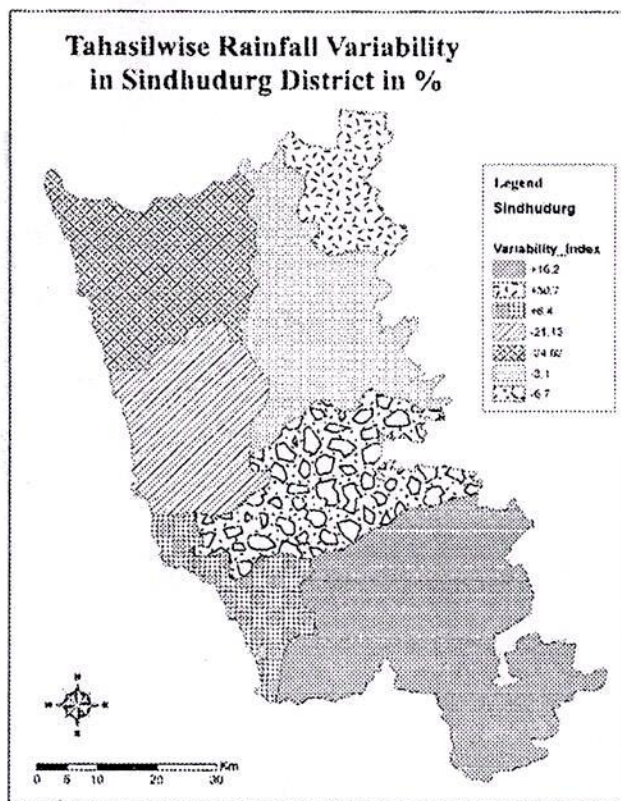
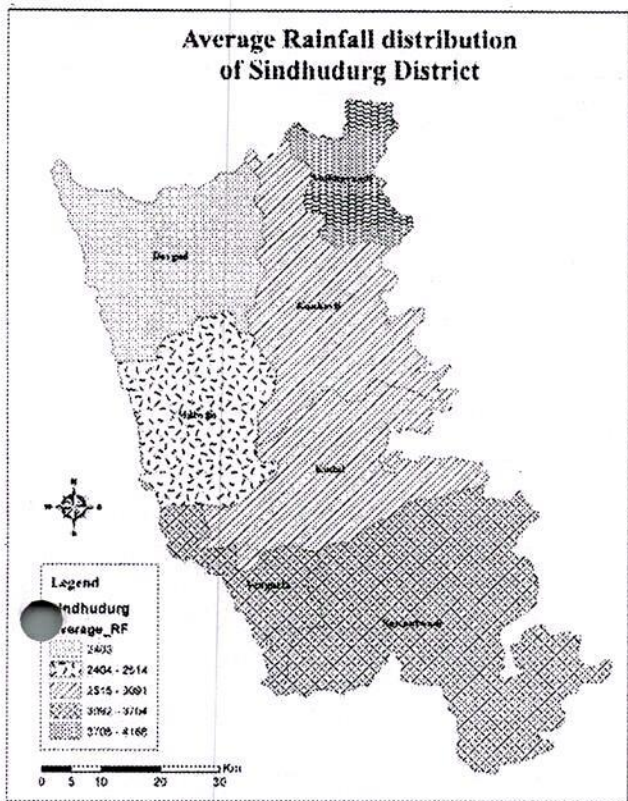
In the present study mostly used secondary data collected through socio-economic abstract of Sindhudurg district (1981- 2005) and used years of 1995 to 2005 annual rainfall data for the investigation. Gazetteer of Sindhudurg district also used for basic information. To understanding the distribution of rainfall and its characteristics and also used simple statistical method such as mean and percentage, and calculated the tehsil wise variability it is calculated by deviation from average rainfall. For the showing variability of rainfall also used choropleth map technique.

Rainfall distribution in Sindhudurg district (from 1995 to 2005)

Sr. No.	Years	Devgad	Vaibhavwadi	Kankavli	Malvan	Vengurla	Kudal	Savantwadi
1	1995-96	2226	4300	3400	2098	9714	3273	3700
2	1996-97	2426	4378	3500	2498	2914	3473	3760
3	1997-98	2661	4217	3678	2640	3031	3711	3894
4	1998-99	2423	5645	3827	2383	3251	3027	4702
5	1999-00	2489	4909	3529	2620	3291	3266	4497
6	2000-01	2994	3328	2891	3313	3489	2824	3926
7	2001-02	1740	3233	2480	2684	2159	2404	3076
8	2002-03	2137	3096	2275	2337	2198	2132	2937
9	2003-04	2289	4049	2509	2617	2694	2785	3198
10	2004-05	2553	4405	2670	2463	2874	2916	3671
11	2005-06	2524	4272	3246	2001	2425	2218	4028
Average		2402.90	4166.5	3091.3	2514	3458.1	2975.3	3704.5

Source- Indian Metrological Department (IMD), Pune

Rainfall distribution and Rainfall variability in Sindhudurg district (from 1995 to 2005)

Source- Indian Metrological Department (IMD), Pune

As per above bar-graph are showing the rainfall distribution in Sindhudurg district for year of 1995 to 2005. It has also showed the highest rainfall in this period in the Vaibhavwadi tehsil, and follow by high rainfall regarding at Savantwadi and Vengurla Tehsil respectively. The lowest rainfall accrues in Devgad tahsil and average rainfall of Sindhudurg District is about 3187.5 mm. It has shown the tehsil wise rainfall distribution in Sindhudurg district for year of 1995 to 2005 with choropleth map. Up to 3000 mm rainfall also found in Devgad (2402.9), Malvan (2514) and Kudal (2975.3) tehsil. Kankavali (3091.3), Vengurla (3458.1) and Sawantwadi (3704.5) tehsil has accrues rainfall between 3000 mm to 4000mm. One of the tehsils has accurse above 4000 mm rainfall i.s. Vaibhavwadi tehsil (4166.5).

Rainfall Variability:

Variability of rainfall is calculated by the computing the rainfall data for 11 years (1995 2005) at every tehsil of Sindhudurg district. Variability also calculated average rainfall of district to average rainfall of tehsil, and variability calculated by using the following formula.

$$\text{Variability of Rainfall} = X \text{ -- \% of precipitation from mean} \times 100$$

Here,

$$X = \text{Mean of Rainfall of Sindhudurg district during 1995 to 2005}$$

Tehsil wise Variability Index in Sidhudurg District

Sr. No.	Name of the Tehsil	% of Precipitation from Mean (X)	Variability in %
1	Devgarah	75.38 %	-24.62
2	Vaibhavwadi	130.7 %	+30.7
3	Kankavli	96.9 %	-3.1
4	Malvan	78.87 %	-21.13
5	Vengurla	108.4 %	+8.4
6	Kudal	93.3 %	-6.7
7	Sawantwadi	116.2 %	+16.2

Source- Compiled by researcher

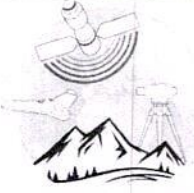
In this chart shows the tehsil wise rainfall variability in Sindhudurg district. It also showed the rainfall, rainfall accure in uneven form with varies from tehsil to tehsil. The less rainfall or the highest variability found in Devgad tehsil (75.38), which is nearabout -25% from average rainfall of district. In Malvan tehsil variability of rainfall is high i.s. -21%. The lowest Variability in the tehsil of Vaibhavwadi i.s. + 30.7 %. Followed by Sawantwadi tehsil (+16.2), then another tehsil accures, Kankavali (-3.1%), Vengurla (+8.4%), and Kudal (-6.7%) during the 1995 to 2005.

Conclusion:

In the study region we are found high rainfall range, spatial distribution of rainfall is varying tehsil to tehsil because, the intensity and regularity of monsoon is varying. The annual and monthly rainfall presented with varies form. It has reveals that, the highest rainfall in the Vaibhavwadi tehsil. The lowest rainfall accrues in Devgad tahsil and average rainfall of Sindhudurg District is about 3187.5 mm. The highest variability in rainfall found in Devgad tehsil which is nearabout -25% from average rainfall of district. In Malvan tehsil variability of rainfall is high i.s. -21%. The lowest Variability in the tehsil of Kankavali (-3.1%), Vengurla (+8.4%), and Kudal (-6.7%) during the 1995 to 2005.

References:

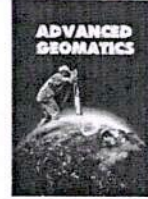
- Gadgil, A,(2002): Rainfall characteristics of sever rainstorms of India. Theoretical And Applied Climatology, v. 50, pp. 95-100.
- Hire, P. S, and Gunjal, R. P, (2007): Detection of changes in the annual rainfall of the Nashik District: Maharashtra. Maharashtra Bhugolshashtra Parishad, v. 20
- Hire, P. S, and Gunjal, R. P,(2007): Regimes Characteristics of Rainfall of the Nashik District: 29th National conference of Maharashtra Bhugolshashtra Parishad, ISBN 978-93-81354-40-7, pp.74-85.
- Kremer, H, Pacyna, J, and Pirrone, N, (2002): Regimes of regional and global change. Journal of Reg. Environmental change 3: 2-4pp.

Advanced Geomatics

<http://publish.mersin.edu.tr/index.php/geomatics/index>

e-ISSN: 2791-8637

Spatio-Temporal Analysis of Climate Change in India: a Theoretical Perspective

Rajaram Patil¹, Moushumi Datta²¹University of Mumbai, A. And C. College Phondaghat, Head Department of Geography, Sindhudurg, India²University of Mumbai, N. K. College, Malad, Associate Professor in Geography & Vice Principal, Mumbai, India**Keywords**Climate change,
Human life,
Agriculture,
Urban areas,
Health.**ABSTRACT**

Climate Change has affected human activities directly and indirectly. There have been several causes and impacts of climate change. Due to climate change, there have been changes in the pattern of rainfall, rise in temperatures, evaporation, and salinization of sources of water due to rising sea levels. Glacial melting is increasing year by year. Climate change is due to the onservable but micro level alterations in the Earth's orbi that are responsible for changing the amount of solar energy the planet receives. satellites orbiting around Earth and other related technological advances have given a helping hand to the scientists to be able to capture remotely sensed data so that the planet can be studied from all the angles and aspects. Though climate change is a global concern, its effcets are being experienced all over the globe but, at varying degree. It will have negative impacts on agriculture, supply of wtaer, quality of air, coastal areas and health of people. India is the second largest country in terms of population and heavily depends on the various sectors like agriculture, fisheries, and forests which are sensitive to changes in climate. It is, therefore, bound to face the worst adverse impacts of climate change. Indirectly, climate change is disrupting global economies and is adversely affecting all forms of life, costing a lot since a long time and will continue to do so if strict actions are not taken to control the same. The present paper tries to enumerate the impacts of climate change in India.

1. INTRODUCTION

In different parts of the world, nomadic human tribes settled in Nile, 7, Euphratis, and Ganga etc. river valleys. They constructed for survival their houses in river valleys. Culture & civilizations developed in this region. Traditionally in the most of the developing an under developing countries, female population highly engaged in agriculture sector from cultivation to harvesting. Agriculture depends entirely on the environment for its survival & growth. All plants have certain basic requirements related to temperature, humidity conditions, soil etc.

The World Bank suggests that the districts that fall in central India show maximum vulnerability to changes in

climate as they lack the required infrastructure and depend on agriculture on a very laregs scale. The districts in Vidarbha region of Maharashtra state are especially vulnerable to the damages caused by climate change. A major source for the decline in income of teh farmers has been teh cahnges in the climate. Increased temperature and disturbed precipitation is found to be damaging the crop yields and, consequently, the wealth of the farmers. Industrialization induced climate change, is the major cause of global warming and changing patterns of rainfall. Also, according to the estimation of the World Bank, unattended climate change would cause the Indian average temperature to rise to 29.1°C in the next few decades. As the aspect of changing climate becomes more intense, it will affect several parts of India extremely.

Corresponding Author(drrajaram75@gmail.com) ORCID ID 0000-0003-3377-5307
(moushumi@nkc.ac.in) ORCID ID 0000-0002-0843-6613**Cite this;**Patil, R. & Datta, M. (2022). Spatio-Temporal Analysis of Climate Change in India: a Theoretical Perspective. *Advanced Geomatics*, 2(1), 07-13.

When the average temperature in 2009-18 to the that in 1950-80 are compared, it is found that some pockets have already been affected by climate change by becoming hotter than before. In several parts of states like Rajasthan, Gujarat, Tamil Nadu, Kerala, and the North-East, it is observed that, there has been a rise of nearly 1° C in the average temperature during the last decade. It is higher than the historical average in the 1950-80 period.

Natural and manmade activities dominants on the Earth surface. But climate change is a sudden and continuous global challenge. It has occurring long-term consequences for the development of all countries. Types of various pollutions, melting of ice in high altitude and Polar Regions, increasing sea levels of coastal areas, droughts and floods these problems created due to the climate change. Due to natural consequences of the influence of physical, cultural, technological and economic factors, agricultural land use and cropping patterns are changing from time to time. Climate change is general phenomena and important and facing environmental challenges.

Changes in climate ahve always been harmful to man. An increase of 0.3 - 0.6 °C is observed in the he average surface temperature of the globe since the several centuries. The rise in temperature may be minimal, but, it can be disastrous with unrepairable impacts. There are noticeable impacts of changing climate which occur in the form of melting of glaciers, forest fires, changing rainfall patterns, rising of sea levels, coastal cities under water level, floods, and droughts. Tsunami (2004), Uttarakhand flash floods (2013), Kashmir floods (2014), Kerala flood (2018 & 2019) and Krishna River Basin floods (2019) are some examples in various parts of India. India has been able to create a stable platform to discuss and bring in better cooperation between the nations on issue related to climate through its pledge for Paris Agreement. Also, India is an example by committing to bring down its emission intensity of gross domestic product (GDP) by 33-35% of 2005 levels by 2030.

2. METHOD

In the present study, the attempt has been made to assess the Spatio-Temporal analysis of Climate Change in India. This research paper is totally based on secondary data source. Climate change data collected from various articles, books, journals, reports and other related material published online and offline. The data contains the information such as mean temeperature, average rainfall, agiculture information, dieseas, urbnisation etc. The collected data are processed. cartographic technique, statistical and computer techniques used for preparation of graph.

2.1. Research objectives

- To understand the concept of climate change
- To study the major causes of climate change
- To administer the impact of climate change in India

2.2. Area of Study

India is a country in South Asia. It comprises of twenty-nine states and eight union territories. It's population stands second in the world after China. Its latitudinal extension is between 68° and 96° East and longitudinal extension is between 8° and 36° North approximately. It is a major developing country in the world and is the largest democracy too. It is highly agrarian in nature due to its fertile soil and favourable climatic conditions. It is however now being affected by changes in climate making it a matter of concern. Impact of climate change occurred on various condition is likely to have affected directly on agricultural food production and productivity, irrigation facilities, buildings and cities at coasts, human health, energy sources and security, etc. The major issue of maximum importance to developing and under developing countries is minimize the vulnerability of their natural, environmental and socio-economic condition. Natural hazards, like dry and wet droughts and floods in the plains threaten dangerous the livelihood of many people who depends on agriculture for most of their daily basic importance needs. External geographical events on the earth surface such as many types of cyclones, various droughts and floods, cold and heat waves, forest fires, landslips in the mountainous areas etc. are influenced frequently adversely on global economy.

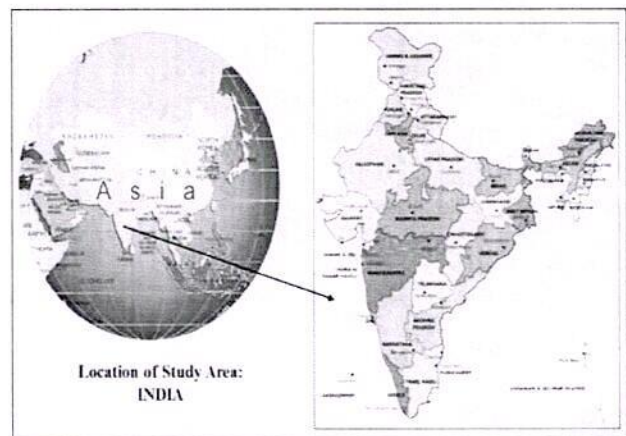

Figure 1. Location of India with States

2.2.1. Factors Leading to Climate Change Greenhouse Gases (GHGs)

Major source of climate change is greenhouse effect. The earth's surface warms due to the energy received from the Sun. Most (90 %) of the sun's insolation is absorbed by these gases and radiated back towards the surface. Out of the total energy passing the atmosphere, some of it gets scattered and only some of it gets reflected into the atmosphere from the surface of the Earth. Gases like CO₂, methane, and No_x and water vapor, comprise less than 1% of the atmosphere. They are called 'greenhouse gases'. Human activities like decomposition of wastes in land fields, agriculture and rice cultivation and release of carbon dioxide during burning of fuels as coal, oil, and natural gas also lead to an increase in greenhouse gases. The climate of India is diversified.

Every state in India has its own characteristics. India is one of the leading economies in Asia. India is one of the major agrarian economies in Asia. India has a tropical climate. There are three seasons of summer monsoon and winter in India. The climate is different in each season, so different crops are produced in each state according to the season. In some states, tea, sugarcane and banana are perennial crops grown. Rainfall distribution in India is also uneven. Therefore, crop models are shown according to rainfall and irrigation facilities. Along the east and west coasts of India is a kingdom of rice-coconut orchards. Wheat mustard is grown in Punjab, Haryana and Uttar Pradesh. In Central India, cereals are produced from agriculture. Grapes, sugarcane, cotton, sorghum and pulses are generally important crops in Maharashtra and Karnataka. There are tea and coffee plantations in Assam, Meghalaya, Karnataka and West Bengal. In the hilly regions of eastern India, paddy is cultivated on hilly terraces. At the same time fruit processing industry is also important in India. The industry of making secondary products from seasonally produced fruits is found in all the regions of India.

Human Activities

Most of the population in India is engaged in agriculture. The agro based activities, various land-uses, etc., lead to rise in the levels of methane and nitrous oxide. Industries produce greenhouse gases like chlorofluorocarbons, whereas automobiles lead to ozone generation. According to 5th Report of IPCC, approximately 95 % human activities over the past 50 years led to global warming. Industrialization and urbanization are major factors in the process.

Emission of CO₂

Volcanic eruption is one of the most-deadly natural disasters on the Earth's surface. The eruption releases carbon dioxide (CO₂) in large quantities. It is also emitted through natural processes such as respiration and manmade activities like burning of fossil fuels. This gas directly impacts the environment and human beings.

Ocean currents

71% of the Earth's surface comprises of oceans and water bodies. Hot and cold ocean currents flow along all coastlines. The vast water bodies absorb the sun's insolation twice the atmosphere. Therefore, the oceans form a major component of the climate system.

Water vapour

Atmosphere is getting heated due to solar energy, because of which the amount of water vapor is increasing in the atmosphere day by day. Water vapor rises as the temperature of the Earth's atmosphere rises leading to precipitation. This cycle is very important for the smooth functioning of the ecology on globe.

3. DISCUSSION AND RESULTS

According to scientists, global temperature will continue increasing for few decades, due to the greenhouse gases emitted due to human activities.

Impact of Climate Change

From last few decades climate change in the world is caused by various types of economic activities. Day by day economic activities are increasing all parts of the world. When temperature rises, different changes occur on the Earth surface. Following are the some effects of climate change.

1. Due to the climate problems temperature can increased. Temperature directly affected in the fields of urban area, ice field region, deserts, coasts etc.
2. Dry and wet floods, droughts, cloudburst, cyclones etc. natural disasters occurs due to climate change.
3. Glaciers in the polar and subpolar regions are melting and levels of the sea is increasing.
4. Primary and secondary human economic activities are increased from last century, and these economic activities were released large number of carbon dioxide and other gases in the atmosphere.
5. Most of the gases in the environment come from burning fossil fuels and wood to produce energy.
6. greenhouse gases affected on human health, animal, agriculture and various types of Ecosystems.

Impact of Climate Change on Agriculture

The increasing population has resulted in scarcity of natural resources. Climate change has affected crop productivity due to alterations in temperature and rainfall. It has also caused changes in soil quality due to which the yield of cereals will decline in India. This scenario may lead to issues with food security and reduce dependancy on agriculture. In the field of agriculture, the future food security of people will influencing due to climate change. The climate sensitivity of agriculture is uncertain, as there is regional variation in rainfall, temperature, crops and cropping systems, soils and management practices. Due to the uneven and unseasonal distribution of rainfall in Maharashtra state in the year 199-98 number of crops losses. The northern and eastern part of Indian states experienced summer heat waves during the year 2003, and whereas northern part of Himalayan region was cold wave. Therefore production and productivity of the cash crops and local vegetables were loss. In the year 2004 due to high temperature food grain crops vegetables affected. Heavy rains again in September in Andhra Pradesh, Karnataka and Kerala led to floods and thus the year 2007 was declared as the flood year in India. A huge crop loss was noticed in several states of the Country due to floods in kharif, 2007.

Impact of Climate Change on Atmosphere

Climate change may affect health of human beings as it increases ground-level ozone and the particulate matter causing air pollution. Ground-level ozone results in several health issues- diminished lung function, increased hospitalization and fatal incidences of asthma and premature deaths. It also causes extreme heat in the atmosphere which can lead to respiratory disorders.

Impact of Climate Change on Urbanization

India's urban system is the second largest on globe. It comprises of 310 million people spread across 5161 urban spaces in 2005. It is surprising to know that 5100 urban centers comprise roughly 30% of the total Indian population which is expected to rise to 40% by 2030. It is projected that the population of 70 urban spaces will rise to 1 million inhabitants by 2025.

Impact of Climate Change on Health

There are weak and low infrastructure facilities in developing countries. Climate change affects maximum particularly children, pregnant women and old people. It is expected that between 2030 and 2050, changing climate change may lead to death of 2,50,000 people every year due to problems like malnutrition, malaria, diarrhea, and heat stroke. The following are the major impacts on human health.

It has resulted in the loss of glaciers, rise in sea level, huge floods, droughts, shifting of plant and animal ranges and a change in the pattern of floral reproduction and heat waves. Following are the impacts of climate change on environment and human life.

Table 1. State level annual and seasonal mean temperature trends based upon 282 surface meteorological stations for 1951-2010. Increasing (+) and decreasing (-) trends significant at 95% level of significance are shown in bold and marked with “*” sign.

State	Mean Temperature Trends in Degree Celsius Per Year				
	Annual	Winter	Summer	Monsoon	Post monsoon
Andaman and Nicobar Islands	+0.01*	+0.01*	+0.01*	+0.01*	+0.01*
Andhra Pradesh	+0.01*	+0.01*	+0.01*	+0.01*	+0.01*
Arunachal Pradesh	+0.01*	+0.02*	+0.01	-0.01	+0.02*
Assam	+0.01*	+0.01*	No trend	+0.01*	+0.02*
Bihar	+0.01*	No trend	No trend	+0.01*	+0.02*
Chhattisgarh	No trend	No trend	-0.01	No trend	-0.01
Delhi	+0.01*	+0.01	+0.01*	-0.01	+0.02*
Goa	+0.02*	+0.02*	+0.02*	+0.02*	+0.03*
Gujarat	+0.01*	+0.02*	+0.01	+0.01*	+0.02*
Haryana	No trend	0.01	No trend	0.01*	+0.01
Himachal Pradesh	+0.02*	+0.02*	+0.01	+0.01*	+0.02*
Jammu and Kashmir	0.01	No trend	0.02	0.02	+0.02*
Jharkhand	+0.01*	-0.01	No trend	No trend	+0.02*
Karnataka	+0.01*	+0.01*	No trend	+0.01*	+0.01*
Kerala	+0.01*	+0.01*	+0.01*	+0.01*	+0.01*
Lakshadweep	+0.01*	+0.02*	+0.02*	+0.01*	+0.01*
Madhya Pradesh	+0.01*	No trend	No trend	No trend	+0.03*
Maharashtra	+0.01*	No trend	+0.01*	-0.01	+0.01*
Manipur	+0.03*	+0.04*	+0.02*	+0.02*	+0.03*
Meghalaya	No trend	+0.01*	0.01	No trend	+0.02*
Mizoram	+0.01*	+0.02*	No trend	+0.02*	+0.02*
Orissa	No trend	No trend	No trend	-0.01*	-0.01
Punjab	0.01*	-0.02*	0.01	-0.01*	No trend
Rajasthan	+0.01*	+0.01*	No trend	-0.01	+0.02*
Sikkim	+0.05*	+0.05*	+0.02*	+0.05*	+0.04*
Tamil Nadu	+0.02*	+0.03*	+0.03*	+0.02*	+0.02*
Tripura	+0.01*	+0.01*	-0.01*	+0.01*	+0.03*
Uttar Pradesh	No trend	No trend	-0.01	No trend	+0.01*
Uttarakhand	0.01	+0.01	0.02	0.02*	-0.01
West Bengal	No trend	No trend	-0.01*	+0.01*	+0.01*

Source: Rathore, L., Atri, S. And Jaiswal, A. 2011. State Level Climate Change Trends in India, GoI.

It is observed from table 01 that the annual mean temperatures of states of India have increased considerably in all the states. Only Chhattisgarh, Haryana, Jammu and Kashmir, Meghalaya, Orissa, Punjab, Uttar Pradesh, Uttarakhand and West Bengal do not show an increase. Sikkim (+0.05 o C/year) tops the chart followed by Manipur (+0.03 o C/year) and the least has been observed in Punjab (-0.01 o C/year). The major reasons for the change is the increase of carbon in the atmosphere and other greenhouse gases.

Table 02 represents that from 1901 to 2010, the highest fluctuations are observed in Meghalaya (+14.68 mm/year) and Andaman and Nicobar (-7.77 mm/year). The driving factors for changes in rainfall may include changes in wind direction and wind speed, occurrences of cyclones, changes in temperature, rate of evaporation and alterations in the land use of the areas. The changing trend implies that the states with high differences in average rainfall have undergone the above conditions and will continue to do so.

Table 2. State level annual and seasonal rainfall trends based upon 1451 rainfall stations for 1951-2010. Increasing (+) and decreasing (-) trends significant at 95% level of significance are shown in bold and marked with “*” sign

State	Mean Temperature Trends in Degree Celsius Per Year				
	Annual	Winter	Summer	Monsoon	Post monsoon
Andaman and Nicobar Islands	-7.77*	-2.70*	0.51	2.93	-1.35
Andhra Pradesh	+1.31	+0.29	+0.35	0.14	+0.46
Arunachal Pradesh	-3.63	-0.10	No trend	2.30	-0.83
Assam	2.96	0.08	0.56	2.19	-0.75
Bihar	-1.41	0.06	+0.59*	-1.11	+0.11
Chhattisgarh	-2.03	+0.02	+0.04	2.38	+0.06
Delhi	0.51	+0.16	+0.40*	0.32	-0.20
Goa	-3.82	No trend	-0.31	-2.61	+0.04
Gujarat	+1.41	No trend	0.03	+1.27	-0.02
Haryana	+0.35	+0.07	+0.39*	0.01	-0.23*
Himachal Pradesh	3.26	0.18	+0.31	-2.85	-0.21
Jammu and Kashmir	-2.13	-1.88*	-1.07	-0.16	-0.37
Jharkhand	+0.84	0.13	+0.43	-0.44	+0.03
Karnataka	0.05	+0.10	0.31	+0.61	+0.14
Kerala	1.43	0.40	1.15	2.42	-1.68
Lakshadweep	+3.22	0.33	0.44	+1.73	+0.83
Madhya Pradesh	1.81	0.06	No trend	1.74	+0.03
Maharashtra	-0.71	-0.04	0.15	-0.29	-0.05
Manipur	+1.94	+0.10	+1.63	-0.89	+0.11
Meghalaya	14.68	+0.52*	+2.25	+9.27	+2.04
Mizoram	+0.33	0.31	+2.80	+7.71	-6.19
Orissa	+0.69	+0.06	+0.65*	-0.23	-0.83
Punjab	-2.41	+0.09	+0.22	-1.49	-0.13
Rajasthan	+0.04	+0.02	+0.17*	-0.09	-0.04
Sikkim	-3.12	0.12	-0.83	-1.36	-0.11
Tamil Nadu	+0.80	0.16	-0.47	-1.35*	+1.49
Tripura	+0.77	+0.11	+1.73	-1.11	-0.55
Uttar Pradesh	-4.42*	-0.22	+0.02	-3.52*	-0.33
Uttarakhand	-1.07	0.01	+0.86	-1.45	-0.63
West Bengal	+3.63*	+0.16	+1.34*	+1.45	+0.19

Source: Rathore, L., Atri, S. And Jaiswal, A. 2011. State Level Climate Change Trends in India, GoI.

Water borne diseases

Such diseases are vulnerable to climate change and represent variations according to changes in the season. Also, diarrheal diseases are another common occurrences during the monsoon season. Increased variability of rainfall as a result of climate change affect freshwater sources on a large scale globally. It is observed that scarcity of water has already affected 40% people all over the Earth. Lack of clean water disturbs the hygiene and causes diarrheal diseases killing around 2.2 million people per year.

Flood borne diseases

Floods have become common all over the globe which contaminates several freshwater resources and increases the risk of water-borne diseases. If the contamination is due to animal waste, it leads to epidemics of leptospirosis, rotavirus and cholera in the affected areas. Absence of basic sanitation is a major factor in increasing water borne diseases.

Impact of Climate Change on Migration

Sudden changes in climate lead to migration of people as they become victims of droughts or floods in the rural areas. This leads to over crowding of the urban spaces and related impacts are experienced. In India, a large chunk of population is estimated to be affected by issues related to global warming in the near future. The major reason being the flooding of major rivers in certain parts and drying of the same in certain parts. This will lead to forced outmigration of people and cause haphazard development of urban areas with proliferation of larger slums with poor people.

Impact of Climate Change on Poor and the Vulnerable People

Climate and weather have a direct and indirect relationship with mankind. Vulnerable and poor populations are mostly affected by climate change due to

higher food prices, loss of income, water scarcity, declining health and forced outmigration. The slum dwellers and other migrants and poor who generally live in vulnerable areas like the riverbeds, flood plains, hill slopes will be extremely affected.

Impact of Climate Change on Food Supply

Temperature is the main component of climate change. Rising temperature and uneven precipitation are responsible to decrease the production of staple crops. Ultimately it will increase the prevalence of malnutrition and under nutrition in most of the country.

Impact of Climate Change on Transportation

Transportation is very important to human life. Due to disasters like storms, floods, cyclones, coastal flooding, etc., a great damage is caused to the infrastructure of the affected area. The following graph shows that the carbon emission in India has always remained very high except the current year 2020 which may be due to the Coronavirus driven lockdown which has reduced the transportation and industrial activities to the minimum in the country. This is a good sign, however, as the activities will resume, the emission will increase again leading to climate change related problems.

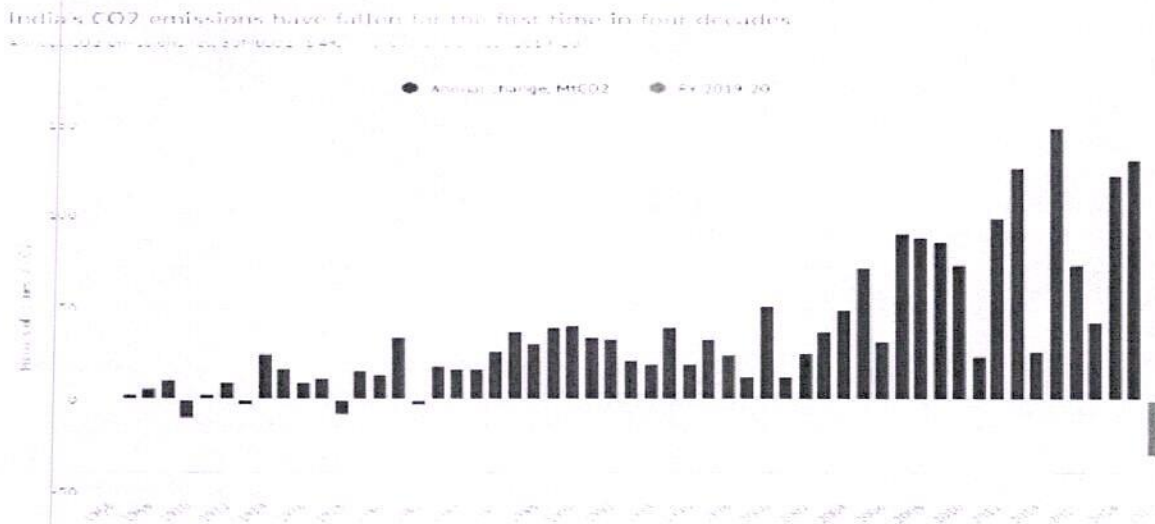

Figure 1. India's CO2 emissions have fallen for the first time in four decades (Source: <https://www.carbonbrief.org/analysis-indias-co2-emissions-fall-for-first-time-in-four-decades-amid-coronavirus>)

Impact of Climate Change on Economy:

The World Bank estimates a loss of about 2% in National Gross Domestic Product of the country. It is a result of shortage of clean water and the damage caused to the sectors like agriculture and fisheries, tourism and energy. Therefore, it can be said that when the health is affected, the economy is also affected. For example, temperature and workable days are indirectly correlated to each other. Hence, increasing temperature will negatively affect the economy.

Impact of Climate Change on Coastal Area:

According to Aggarwal and Lal, the Indian coast is predicted to undergo a rise in sea level between 30 and 80 cm over the next century. If timely measures are not taken, then, the people living in coastal areas may get affected badly. The coastal cities of Mumbai, Kolkata and Chennai are at an average elevation of 2-10 meters and lie in the Low Elevation Coastal Zone (LECZ) category. Hence, they are most likely to suffer from flooding.

CONCLUSION

From the above, it can be concluded that, in the Indian continent, there has been an increase in the annual mean temperature during the last century. The predicted climate change reveals that the country will experience disastrous events that will enormously impact human life. It must be agreed that the climate is changing and it will surely lead to detrimental impacts in the entire country, continent and the world at large. Therefore, thinking about measures for mitigation and adaptation, both is equally important. Same is the case with developed nations who are trying hard to cope with the challenges posed by changing climate. However, with a very large and diverse population, India needs to put more efforts to counter the impacts. Climate is dominant on the Earth, where the man practices his agriculture from ancient period. Now a days occurs everywhere climate change phenomena. Its affected in the form of uneven distribution of rainfall and rising temperature. Climate is major component for the cultivation of all types of crops. Sudden climatic changes directly affected on the production of crops.

4. RECOMMENDATIONS

In India, about 70 per cent of the population is engaged in agriculture, agricultural labor and all kinds of agricultural occupations. That is why the Indian economy is said to be agrarian. In short, Indian agriculture is said to be the backbone of the Indian economy. According to tradition, people in India still practice agriculture in both traditional and modern ways. Some farmers farm to meet their food needs. Many farmers earn a living by doing commercial farming to meet their other needs. However, as Indian agriculture is depended particularly on monsoon, the effect of this climate on Indian agriculture is dominant. At the same time, in due to the development of co-operatives society's many states of India, have seen the flourishing of many agro based and other activities in agriculture. Co-operation is rooted in many of these states of India

Taking into consideration the increasingly changing climate, following are the recommendations to reduce the impact on human race-

- Boosting health care services
- Controlling the growth of vector
- Spreading awareness about health insurance
- Higher investment and greater research in climate change
- Undertaking health risk assessment studies
- Vulnerability mapping using GIS
- Establishment of baseline conditions
- Scenario modeling

Acknowledgement

The present study could not have been completed without the support of Prof. Dr. Mohamed Alkhuzamy Aziz, Dean of Social and Human Sciences, Galala University, Egypt & Principal Dr. Hemant Pednekar, Ex. Senate Member University of Mumbai and the infrastructure provided by respective institutions.

Author contributions

The authors contributed equally.

Conflicts of interest

There is no conflict of interest between the authors.

Statement of Research and Publication Ethics

Research and publication ethics were complied with in the study.

References

- Attri, S. D. & Tyagi, Ajit. (2010). Climate profile of India, Met Monograph No. Environment Meteorology-01, Government of India, Ministry of Earth Sciences, India Meteorological Department.
- Anupama, K. (2020). Climate Change and Its Impact On Indian Agriculture, THE KONKAN GEOGRAPHER, ISSN 2277 4858, VI. 24, pp 65-67
- De, U.S., Khole, M. & Dandekar, M. M. (2004). Natural hazards associated with meteorological extreme events. *Natural Hazards*, 31: 487-497. 21
- Green, M.S. et al. (1994). Excess winter-mortality from Is chemic heart disease and stroke during colder and warmer years in Israel'. *European Journal of Public Health*, 4: 3-11.
- Holar, P. (2019). Impact of changes in rainfall pattern on agriculture in Haveri district of Karnataka- Geographical Analysis, THE KONKAN GEOGRAPHER, ISSN 2277 – 4858, VI. 22, pp 09-15
- Indian Meteorological Department (IMD). All India weekly weather report (Accessed on 17 August 2012) <http://www.imd.gov.in>. <http://www.imd.gov.in/section/nhac/dynamic/week.htmrk>.
- Kamble, D. K. (2015). Spatio-Temporal Analysis of Crop Combinations in Haveri District: A Geographical Analysis, THE KONKAN GEOGRAPHER, ISSN 2277 4858, VI. 2015
- Martens, P. & McMichael, A. J. (2002). Environmental change, climate, and health. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Marland, G., Boden, T. A. & Andres, R. J. (2000). Global, regional, and national CO2 emission trends: A compendium of data on global change. Oak Ridge, Tennessee, USA: Carbon Dioxide Information Analysis Center, Oak Ridge National Laboratory, U.S. Department of Energy.
- Moushumi, D. (2016). Analysis of Air Pollution in selected cities of Maharashtra, THE KONKAN GEOGRAPHER Journal, VI. No. 15 published by Konkan Geographers Association of India, PP 05-09
- Moushumi, D. (2020). Floods in India with special reference to Duars in West Bengal, THE KONKAN GEOGRAPHER Journal, VI. No. 24 published by Konkan Geographers Association of India, PP 19-22
- Pednekar, H. M. (2016). Emerging Geo Environmental Issues and Challenges in 21st Century, THE KONKAN GEOGRAPHER Journal, VI. No. 15 published by Konkan Geographers Association of India, PP 01-04

- Pednekar, H. M. & Rajaram, P.(2013). Geography of Developed and Developing Countries, ISBN 978-93-83105-07-6 Sheth Publishing Mumbai.
- Pednekar, H. M. & Rajarami P. (2014). Physical Geography of India and Agricultural Geography, ISBN 978-93-5142-886-2 Sheth Publishing Mumbai, pp. 68-91.
- Rajaram, P. & Balaji, S. (2020). Agriculture Environment Population and Sustainable Development, ISBN- 978-81-946685-0-3, published by Jyotikiran Publication, Pune, pp.105-113

- Shivram, T. & Rajaram, P. (2014). Agricultural Geography, ISBN 978-93-5142-886-2, Himalaya Publishing, Mumbai, pp. 01-12.
- Sushma, R. (2017). Climate Change Strategies and Development, THE KONKAN GEOGRAPHER, ISSN 2277 4858, Vol. No. 18
- Wilby, R. L. (2003). Past and projected trends in London's urban heat island. *Weather*, 58: 251-260

© Author(s) 2022.

This work is distributed under <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

**International Journal of Biology, Pharmacy
and Allied Sciences (IJBPAS)**

'A Bridge Between Laboratory and Reader'

www.ijbpas.com

**ORIGIN AND SPREAD OF TAUKTEE CYCLONE: GEOGRAPHICAL
REVIEW OF ARABIAN SEA AND WEST COAST OF INDIA**

PATIL R

Head Department of Geography Arts And Commerce College, Phondaghat, Sindhudurg,
Maharashtra,

*Corresponding Author: Dr. Rajaram Patil: E Mail: drrajaram75@gmail.com

Received 10th June 2021; Revised 11th July 2021; Accepted 20th Aug. 2021; Available online 15th Jan. 2022

<https://doi.org/10.31032/IJBPAS/2022/11.1.1068>

ABSTRACT

Natural disasters such as earthquakes, volcanoes, tsunamis, storms, floods are constantly on the earth. Their intensity is felt more or less everywhere. Areas of natural disasters are changing in modern times. Some do not understand the seriousness of natural disasters unless they experience them. Humans live permanently in a place on earth where there is a favorable climate and the availability of all the necessities of life. Still an earthquake. Flood of rivers. Drought. He has to deal with hurricane disasters. Natural disasters also occur in river valleys, plateaus, beaches, or deserts. In countries like India, it is raining seasonally, even though everyone is aware of it. Considering the nature of environmental natural disasters, we have to study the issue of environmental determination here. Nature is more effective than human beings, it was said in this environmental issue. Although this ideology was introduced in the nineteenth century, its origins date back to AD. Found in the fifth century. During this period, according to Hippocrates, human life depended entirely on nature. The famous Roman geographer asserted that the slopes of the region, the terrain, the climate, etc.. are God's work and have an effect on human life. German geographers Humboldt and Ritter studied how nature controls humans. The German geographer Kant added to the concept. Cyclone Touktee formed in the Arabian Sea and hit Kerala, Tamil Nadu, Goa, Maharashtra and Gujarat. The storm

destroyed the entire transportation system, power supply, and even people's homes. It didn't happen in just a few hours.

Keywords: Hurricanes, Cyclones, Touktee, Coast, Weather, Wind speed, Rainfall, Natural Disaster

INTRODUCTION:

Natural disasters related to winds are seen in different countries. Generally, there are different types of currents created by the winds like Lizard, Mistral, Sirocco, Bora, khamshin, Harmutton, Hurricanes, Torna, Fahayan, Nisarga and Touktee which came in 2021 this year. The experience of cyclones, cyclones, cyclones has come to more or less different countries. The tropics have the highest temperature on Earth. Geographically, the world's tropical cycle is classified into a total of six regions. Among them are the Arabian Sea and the Bay of Bengal, which cover the eastern and western coasts of India. Normally, in the northern hemisphere of the earth, the belt from the equator to the equator appears to occupy this periodic work area. There have been several cyclones in the east and west coasts of India. Earlier, the history of West Bengal and Orissa (1942), Rajputana (1943), Tamil Nadu, Andhra Pradesh and Kerala (1977), Orissa (1999), Maharashtra, Karnataka (2009) and Maharashtra (2020) showed that thousands of people had died. The houses had collapsed. Crops and orchards were damaged. The extent and effectiveness of

Touktee storms appear to be greater on the west coast of India than on Fayan and Nisarg cyclones. Hurricanes are given different names with the approval of WMO, ESCAP and PTC. Tropical cyclones are named according to regional regulations. India, Bangladesh, Myanmar, Pakistan, Oman, Maldives, Sri Lanka, Thailand, Iran, Saudi Arabia and Yemen are on the panel. Toktee is the name suggested by Myanmar and is the first cyclone in 2021. Cyclone Touktee is a hurricane that travels from Lakshadweep towards Gujarat, along the west coast of India, from parallel south to north.

Objectives:

1. To study the brief history of cyclones.
2. To study the nature and extent of cyclone Tauktee.
3. Geographical analysis of Tauktee cyclone.

Research Methodology:

Secondary materials have been used to write this research paper. It is analyzed by collecting information from news, newspapers, websites, magazines, books on various TV channels. Maps, tables have been used to analyze the information.

Study Area:

Cyclone Tauktee falls in southwest Asia. From the island of Lakshadweep in the Arabian Sea, the coast of Gujarat and some parts of Rajasthan come under the orbit of Tauktee. To the east of this hurricane is the west coast of India. The coasts of Kerala, Karnataka, Goa, Maharashtra and Gujarat are located on this coast. Trivandrum, Malapuram, Thrissur, Ernakulam, Calicut, Kannur, Mahe, Bangalore, Karwar, Gokarna, Madgaon, Vasco, Panaji, Calangute, Vengurla, Malvan, Devgad, Kunkeshwar, Vijaydurg, Harne, Dapoli, Guhagar on the west coast of India. , Alibag, Uran, Mumbai, Palghar, Silvassa, Porbandar, Veraval, Dwarka, Okha etc. cities and ports have been hit by the cyclone. Many small and large cyclones have hit these regions. Hurricane Tokte was centered in the Arabian Sea, about 200 to 250 kilometers off the coast of India. However, due to the high intensity of the storm, the winds were blowing from the coastal cities, up to 200 km from the coast. As a result, houses have collapsed and crops have been damaged.

RESULTS AND DISCUSSION:

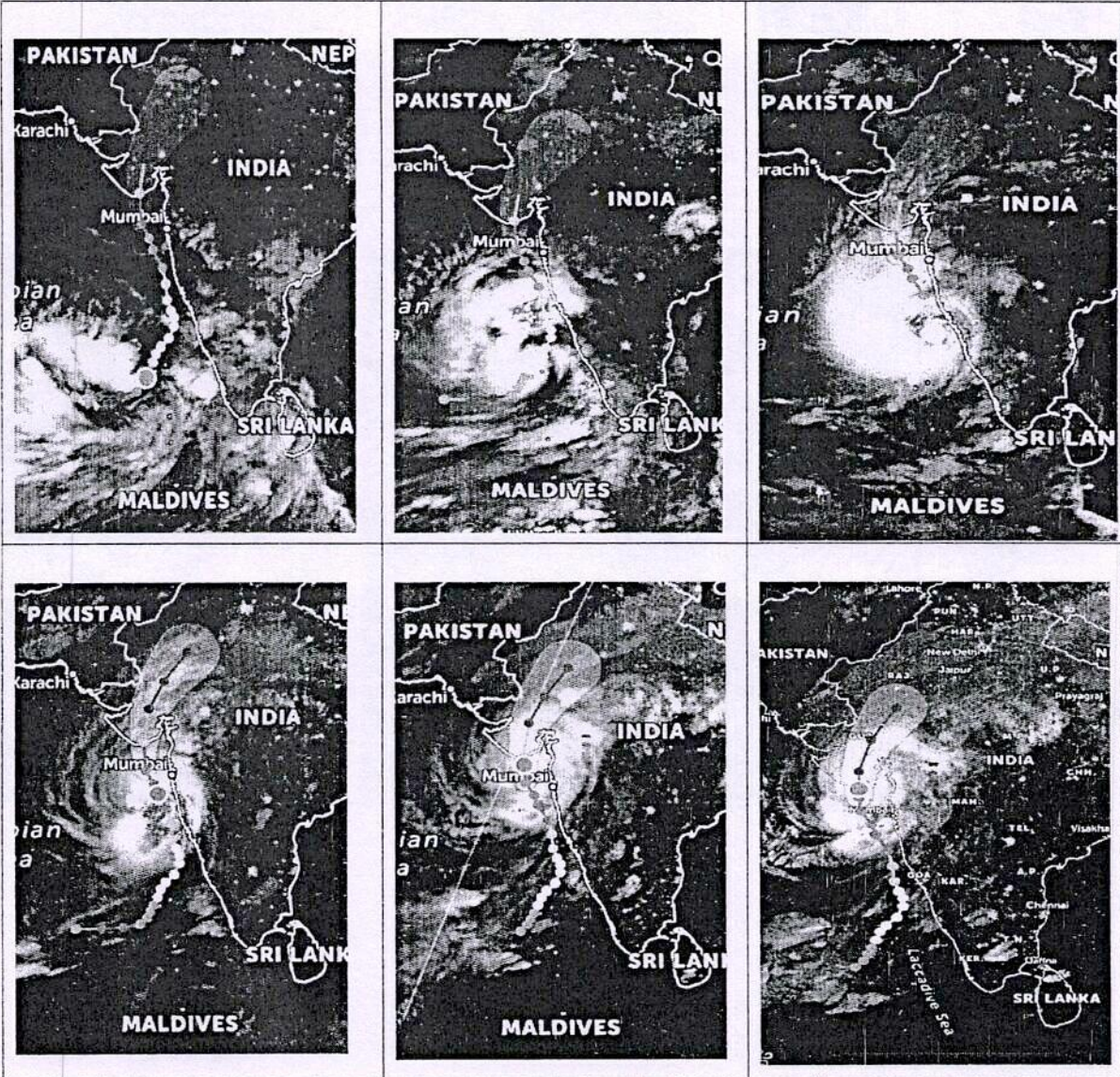
When the wind speed in a region is 74 miles per hour or more, it is called a hurricane. The storm is then called a

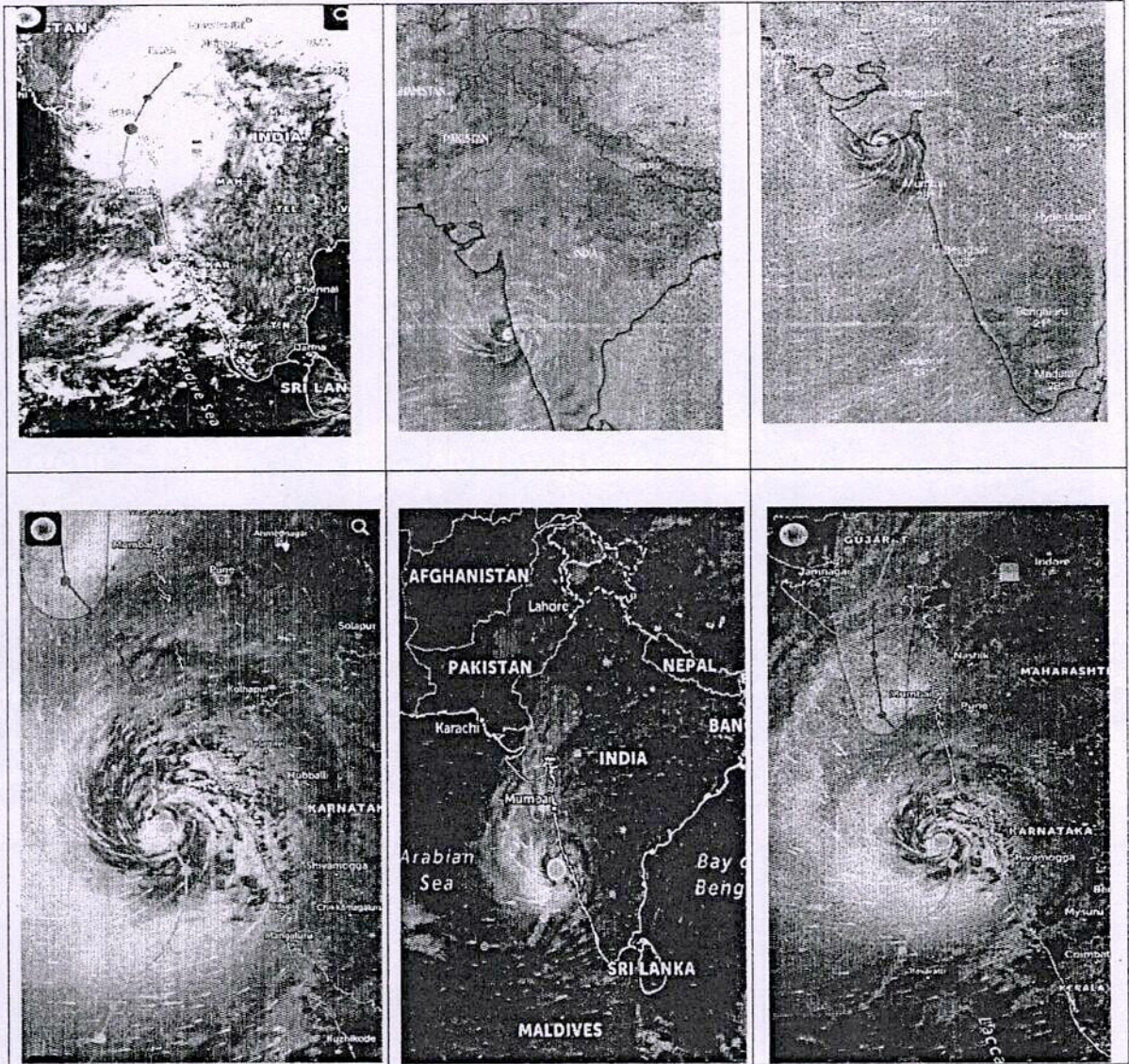
hurricane and is named after the region. On Sunday 14/05/2019, the Indian Meteorological Department declared Cyclone Tauktee as a very severe cyclone. The word hurricane is derived from the Greek word cycles. It is a wind system that rotates due to low pressure area. Due to the deterioration of the atmosphere, the daily movement of the wind changes radically, transforming it into a severe cyclone.

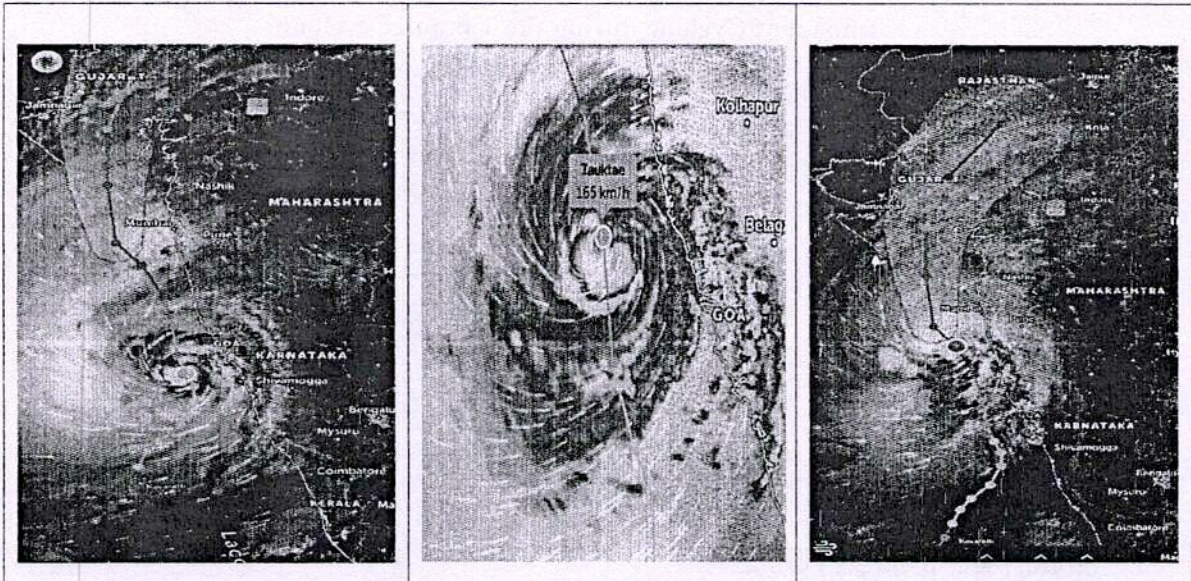
On the west coast of India was the most powerful, extremely intense, tropical cyclone in the Arabian Sea to date. The North Indian Ocean cyclone in 2021 was the first severe cyclone of the season. The hurricane intensified until May 15, 2021, and then reached the level of a hurricane that day. Tauktee started parallel access to the coasts of Kerala, Karnataka and Maharashtra. The coast of western Maharashtra has been hit by the storm. Heavy rains and strong winds also caused extensive damage. There were incidents related to bushes, damage to houses, electricity. Cyclone Tauktee brought torrential rains and heavy flooding along the Kerala coast and Lakshadweep. Heavy rains were also recorded in Goa, Karnataka and Maharashtra. Ahmedabad received 114 mm of rain in 2 hours. The storm displaced more than 200,000 people in Gujarat. The cyclone

also caused extensive damage to infrastructure and agriculture along India's west coast. More than 40 fishermen lost their lives at sea when their boats were caught in a hurricane. The storm also affected Mumbai. The airport was closed for security reasons. The loss from Tauktee is estimated at US 2.1 billion. Dadra and Nagar Haveli and Diu districts in the Union Territory of Daman and Diu recorded speeds of approximately one kilometer per hour (00 to 00 miles). A total of 55,588 houses were damaged in Gujarat. More than 1,000 pillars were uprooted. And power outages in more than 2,400 villages. The hurricane extended the Covid-inspired curfew issued in 36 cities by three days. Many residents were evacuated to high schools and madrassas to save them from the storm. In Saurashtra, coastal districts recorded storm surges of up to 00 meters (8.8 feet). Power supply was disrupted in Amreli, Gir-Somnath and Diu areas due to strong winds. More than 100 plowed ships were sent back to the high

ground for fear of storms. Junagadh, Gir-Somnath, Bhavnagar and Amreli districts received torrential rains and winds of up to 100 kmph. The effectiveness of the storm was highest in Western Maharashtra i.e. Mumbai, Thane, Palghar, Raigad. The cyclone caused 200 to 300 mm of rainfall near the coast. The rest of the place received 15 to 20 mm of rain. Heavy rains along with strong winds were recorded at Sindhudurg, Ratnagiri and Raigad from yesterday till this afternoon. Also Sangli, Satara, Kolhapur received 15 to 20 mm of rain. The cyclone damaged mango, cashew and betel nut crops in Raigad and Ratnagiri areas. Cyclone Tout formed in the Arabian Sea and hit Kerala, Tamil Nadu, Goa, Maharashtra and Gujarat. The storm destroyed the entire transportation system, power supply, and even people's homes. It didn't happen in just a few hours. The hurricane also hit the film hard. The entire set of his film was blown away by the storm.

Cyclone formation and its effects:

The earth receives heat from the sun in various ways. Similarly, the earth also emits heat in different ways, this is called geothermal balance of heat. In regions where the temperature is low, the air load is high. Also, where the temperature is high, the air load is low. As the air temperature rises, the air expands and becomes thinner, and the density decreases, so the air load decreases. Therefore, the movement of air from a high-pressure region to a low-pressure region is called wind. Different

types of winds are found depending on the geographical region. Some winds are good and some are bad. Hurricane Hade is also an intense form of wind. In the tropics, cyclones typically cover a low pressure area of 80 to 400 km in diameter. At the center of such cyclones the winds move at speeds of about 120 to 280 kmph. The epicenter was reported below the Indian Ocean floor, however; no tsunami alert was issued. Inland plateaus in the interior also experienced strong winds, drizzle, and crop damage.

Impact of Cyclone during the Takautee cyclone

Alert:

There are many types of natural disasters in many parts of the world. Natural disasters such as torrential rains, floods, earthquakes, and tsunamis are commonplace. In case of such natural calamities, the meteorological department of the place as well as the local administration always alerts the citizens, it is called alert. Also, depending on the severity of the

situation, a variety of alerts, such as Green, Yellow, Orange, and Red, are issued. Hurricane Tauktee formed in the Arabian Sea. The alert was issued from May 15 to 19, 2019 in these five-six days to alert all the citizens of Kerala, Karnataka, Goa, Maharashtra and Gujarat on the path of the cyclone. The following is a summary of this alert.

Alert types:

No.	Alert	Crisis / Natural Disaster	Warning
1	Green Alert	No Crisis	Everything is fine
2	Yellow Alert	warning is issued that climate change could lead to a crisis in the next few days.	A Daily tasks can be delayed, so a yellow alert is issued as a precaution.
3	Orange Alert	Natural disasters can occur at any moment. The Orange Alert is issued by the administration to prepare the citizens for the impending crisis.	Power outages, traffic jams can occur. Get out of the house only if there is a need and important work, the alert said.
4	Red Alert	A red alert is issued to alert citizens after a natural disaster strikes.	This alert means that people should keep themselves and others safe and not go into dangerous areas. Red alerts also have the potential to cause major damage in a natural disaster.

Cyclone Tauktee formed in the Arabian Sea on May 16 at approximately 4.00 am. Crossed the border of Goa and entered the sea of Sindhudurg district. Sunday at 4:00 p.m. The storm will enter the sea of the district at 2.00 pm. It will continue to cross the district boundary. Therefore, the District Collector appealed to the citizens to

be more vigilant between 4.00 am and 2.00 pm. Heavy to very torrential rains are expected in some places in Sindhudurg district from 15 to 16 May 2021, according to the Regional Meteorological Department, Mumbai. On 15th May 2021, due to the effects of this cyclonic storm, 50 to 70 km per hour on the coast of Maharashtra and

Goa. If fast. On 16th May 2021 at 60 to 80 kmph. The winds are blowing fast. Also the sea is going to be rough. The meteorological department warned fishermen and civilians not to go to sea during this period.

Conclusion:

In the region of Disaster, the District Disaster Management Authorities (DDMA) has appealed to the people to be more vigilant considering the strong winds, lightning and torrential rains that are blowing during the cyclone period. Awareness is very important for all society. Various authorities and local administrative gives support to the society. Following are the basic measures taken during the disaster period. When lightning strikes, computers, TVs, etc. should be turned off and disconnected from sources. And avoid the use of telephones. Do not stand under a tree if lightning strikes while it is raining. If you have to move out of the house, turn off the gas, electricity and water connections and leave. Citizens should not leave their homes while lightning strikes. Do not stop under a tall tree while the lightning is flashing and stay away from electricity poles. Avoid going out of the house if it is not necessary in torrential rains and gusty winds. And stay in a safe place and do not travel on foot or by vehicle in case of heavy rains and strong

winds. Move livestock and other pets to a safe place in advance. If people got a migration notice from the administration, follow it. Take care of living and property by following the instructions given by the Meteorological Department, District Administration.

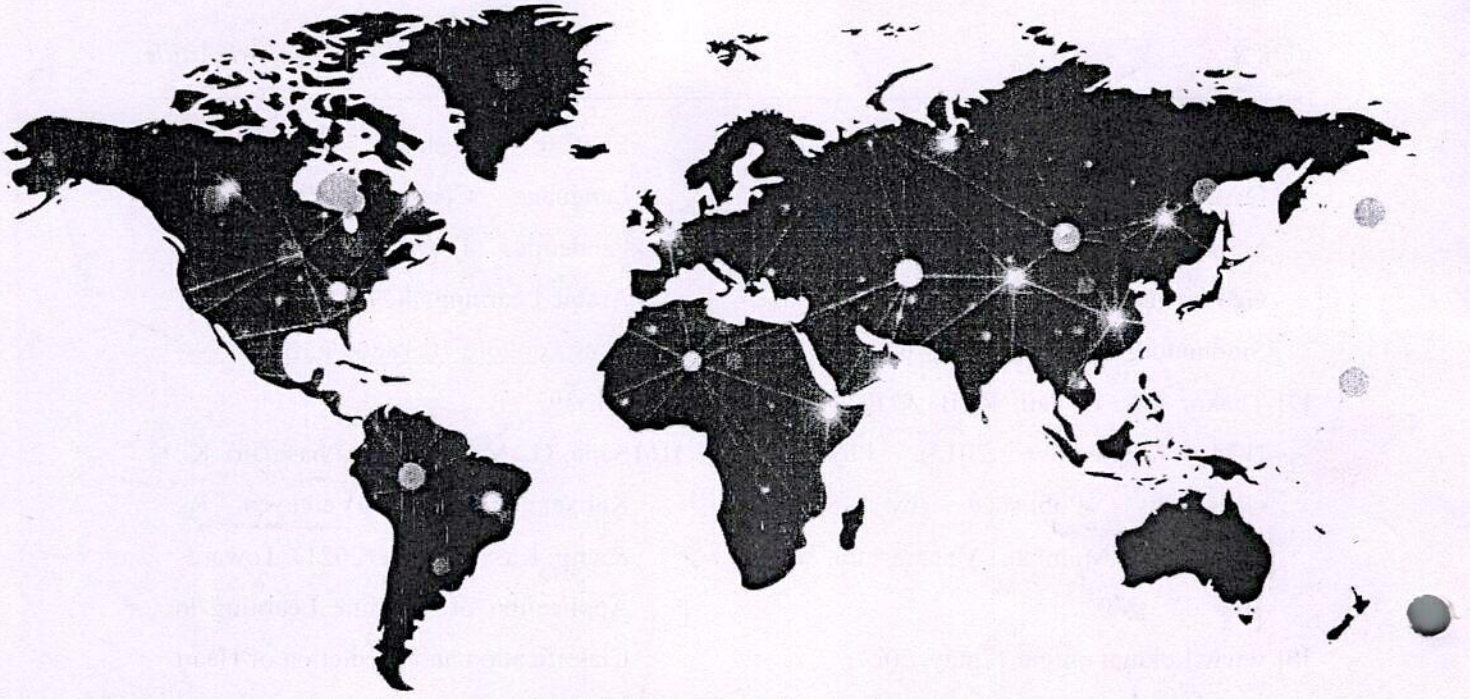
Acknowledgement:

The present study could not have been completed without the support of Prof. Prashant Sawant, Bahrain Institute, Bahrain & Prof. Dr. Prabir Kumar Rath, PG. Department of Geography and Research Center, Govt. College, Khandola, Goa University

REFERENCES:

- [1] Doifode H.K. & Shinde P.G. (2006), Geography, Neelkanth Publication House Mumbai, Maharashtra, PP 120-125.
- [2] Extreme Weather, Reader Digest, Nature's Mighty Power, ISBN- 978-0-276-44193-6 PP 59-77.
- [3] John Daintith, Cosmo Dictionary of Geography, Cosmo Publication, New Delhi, PP 62.
- [4] Reg. Murphy (1997), Restless Earth, Disaster of Nature, Published by National Geographic Society, Washington DC, PP 22-23 & 50-51

- [6] Thakur S.A. & Patil R. B. & Moushumi Datta, (2016), Geography of Disaster Management Published by Konkan Geographers' Association of India, Sindhudurg Maharashtra, PP 66-108.
- [7] Thakur S.A. & Patil R. B. & Pednekar H.M. (September 2015), Physical Geography Published by Sheth Publication Mumbai, Maharashtra, PP 108-117.
- [8] www.Lokmat online 17may, 2021
- [9] www.Online Daily lokmatsindhudurg 15 to 20 may, 2021
- [10] www.News Lokmat 20 May 2021
- [11] www.Zoom Earth.com
- [12] www.pandv.com
- [13] [https://en.wikipedia.org/wiki/Cyclone Tauktae](https://en.wikipedia.org/wiki/Cyclone_Tauktae)
- [14] C.M. Thakar, S.S. Parkhe, A. Jain et al., 3d Printing: Basic principles and applications, Materials Today: Proceedings, <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2021.06.272>
- [15] Khan, R. M. I., Kumar, T., Supriyatno, T., & Nukapangu, V. (2021). The Phenomenon of Arabic-English Translation of Foreign Language Classes During The Pandemic. IjazArabi Journal of Arabic Learning, 4(3).
<https://doi.org/10.18860/ijazarabi.v4i3.13597>
- [16] Sajja, G., Mustafa, M., Phasinam, K., Kaliyaperumal, K., Ventayen, R., & Kassanuk, T. (2021). Towards Application of Machine Learning in Classification and Prediction of Heart Disease. 2021 Second International Conference On Electronics And Sustainable Communication Systems (ICESC).<https://doi.org/10.1109/icesc51422.2021.9532940>
- [17] Veluri, R., Patra, I., Naved, M., Prasad, V., Arcinas, M., Beram, S., & Raghuvanshi, A. (2021). Learning analytics using deep learning techniques for efficiently managing educational institutes. Materials Today: Proceedings. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2021.11.416>

PROCEEDINGS
BOOK OF THE 3RD
**INTERCONTINENTAL
GEOINFORMATION
DAYS** 17-18 NOV 2021
MERSIN, TURKEY

MERSIN UNIVERSITY - ENGINEERING FACULTY
DEPARTMENT OF GEOMATICS ENGINEERING

Intercontinental Geoinformation Days

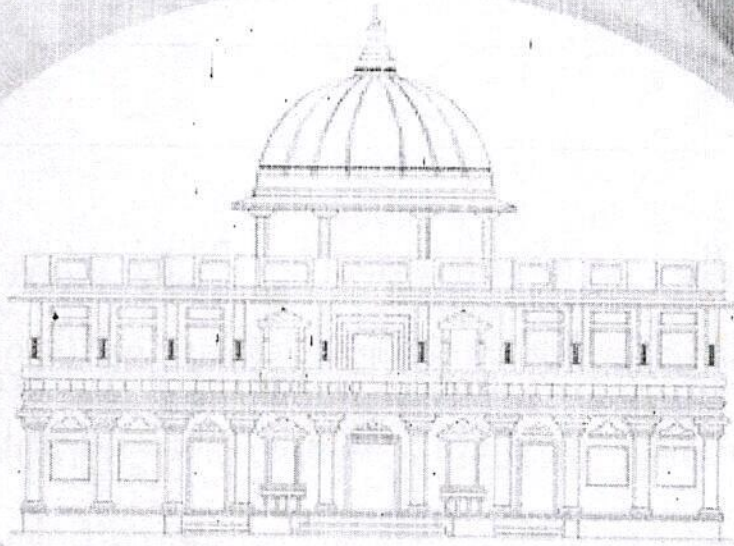
ISBN: 978 - 625 - 44303 - 7 - 4

<http://igd.mersin.edu.tr/>

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5901

संशोधक

• वर्ष : १० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

इतिहासाचार्य वि. का. राजलाल संशोधन संस्थान, मुंबई

DISTRICT LEVEL WORKSHOP

Organized by

ARTS AND COMMERCE COLLEGE PHONDAGHAT

and

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION SINDHUDURG

CERTIFICATE

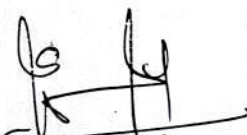
This is to certify that

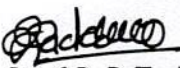
Mr./Mrs./Miss/Prof./Dr. _____

Of _____

has successfully completed One Day District level Workshop on
"Innovative Teaching methods in History and Geography" jointly
organized by Dept. of History, Dept. of Geography and Konkan
Geographers' Association at Arts & Commerce College Phondaghat,
Tal: Kankavli Dist: Sindhudurg on 16th December 2010.

Dr.R.B.Patil
Convenor
Phondaghat College

Dr.S.A.Thakur
President
Konkan Geographers' Association

Prof.D.B.Tadera
I/C Principal
Phondaghat College

८१	आधुनिक ग्रामीण महाराष्ट्रातील सामाजिक संबंध आणि वतनदारी व्यवस्था - डॉ.संतोष सुरडकर, गडचिरोली -----	३६२
८२	रानडेचा सुधारणावाद आणि भक्ती चळवळीविषयीचे चिंतन - डॉ.संतोष सुरडकर, गडचिरोली -----	३६७
८३	Educational & Social Reforms In India During British Period - Dr.Sudhakar Lahupachang, Kalamboli, New Mumbai -----	३७१
८४	Revisiting Quit India Movement: A Case Study on Northeastern region of Maharashtra - Dr. Prakash Masram, Mumbai -----	३७४
८५	Study of Post-Independence Indian Libraries: A Special Reference to Academic Libraries -Manohar Kondagurle, Dr.Rashid Khatik -----	३७९
८६	Collection Development Practices for e-Resources: A Survey of Academic Law Libraries affiliated to Savitribai Phule Pune University Pune - Madhukar Togam, Dr.Deelip Mestri, Panvel, Navi Mumbai -----	३८४
८७	The Role of Translation in Post-Independence Era: English Translations of Dalit Literature in India -Dr. Dharampal Fulzele, Brahmपुर, Chandrapur -----	३९०
८८	Folklore's Editor Sankar Sen Gupta's Three Decade Devotion to Bring Cultural Enhancement after Independence - Dr.Neeta Khandpekar, Kalina, Santacruz, Mumbai -----	३९६
८९	Changing Educational Policy after Indian Independence - Prof. Shital Barge, Rajapur, Ratnagiri. -----	४०४
९०	POST-INDEPENDENCE TOURISM POLICY: GEOGRAPHICAL ANALYSIS -Dr. Rajaram Patil, Phondaghat, Dist.Sindhudurg. -----	४०७
९१	Nation, Nationalism, Minorities in M. J. Akbar's Blood Brothers - Ashutosh Popate, Chimur, Chandrapur -----	४११
९२	A study on Irrigation Development for agriculture Development in Kolhapur District (Maharashtra) - Mr.Sohel Mujawar, Dr.S.M.Bhosale, Kolhapur -----	४१५
९३	Reflection of 21st century woman: A Critical Analysis of Baby Halder's "Life Less Ordinary" - Rashmi Purke, Uran, Navi Mumbai -----	४२३
९४	Industrial Policy of Maharashtra 2019: A Study - Saddams Pirjade, Sarud, Kolhapur -----	४२७
९५	Depiction of Sociocultural Realities in the Novels of J. M. Coetzee - Mr.Anup Atram, Dr.Sandeep Joshi, Morshi, Amravati -----	४३२
९६	Cyber Security and Cyber Crime Awareness Need of Time: A Critical Analysis - Nandini Gaikwad, Pooja Thakur, Nitin Sasane, Ravindra Morbeka, Sanjay Gaikwad, Panvel, Navi Mumbai -----	४३६
९७	Women's Economic Empowerment in India After Independence - Ms. Neha Singh, Dr.Vishnu Fulzele, Ulhasnagar, Thane -----	४४१
९८	District Central Co-operative Bank : An Overview - Prof. Rupali Dikonda, Mhada, Solapur -----	४४५
९९	Revisiting India's Policy towards her Diaspora Since Independence -Dr. Karmveer Singh, Jaipur -----	४५०

Deccan Education Society's
KIRTI M. DOONGURSEE COLLEGE

Dadar (W.), Mumbai - 400 028.

CERTIFICATE OF MERIT

This is to certify that

Mr. / Miss. Patil Rajaram Balaso
of A & C college - Phondaghat. - Kankavli.
has participated in the Orientation Course -
F.Y.B.A. - Geography
organised by B.O.S. - Geography - University
of Mumbai & Kirti College.
at Kirti M. Doongursee College
on/~~from~~ 13th July 2010.

Date 13/7/2010

Prof. In-charge

Chairman
BOS, Geography

PRINCIPAL

POST-INDEPENDENCE TOURISM POLICY: GEOGRAPHICAL ANALYSIS

Dr. Rajaram Patil,

Head Department of Geography,

Arts and Commerce College, Phondaghat, District: Sindhudurg, Maharashtra.

Affiliated to University of Mumbai.

Email- drrajaram75@gmail.com. Mob. 9421148078

Abstract :

Tourism is the curiosity and modern economic activity of human life. Tourism in India is already diverse. So many cultures developed in India. The natural resources of India were the mainstay of tourism industry. Due to the natural diversity in India, tourism is backbone of Indian Economy. In the pre-independence period, many places were known for their cool air, historical architecture, forts, beaches, reserved forests, mountain valleys, desert areas, snow-capped peaks. After independence, investment and development of all public sectors started as planned. A network of roads, railways and airways developed. Indian Tourism Development Corporation (ITDC) was established. Tourism information became available to all through various mediums. The number of tourists for tourism is increasing in various states of India. This research analyzes the changes that have taken place in the tourism activity since independence as well as various tourism sectors. Due to the importance of tourism industry in India, it is becoming useful for generating employment. It accounts for one-third of the foreign exchange earnings of India and also gainfully employs the highest number of people compared to other sectors.

Keywords : tourism industry, heritage site, tourist flow, natural resources.

Introduction :

India has a great source of attraction to the world from Ancient time. Tourism is tertiary activity in the world. Indian tourism industry is one of the fastest growing industries in Asian continent and tourism industry contributes 6.23 % GDP. The total employment in tourism sector are 8.78 % engaged in India. Tourism industry has consisting

11% of world's Gross Product and world's revenue from tourism has also increased tremendously in last 25 years. (WTO-2007). India is known as the leading and developing country in Asia in tourism sector. As compare to the world's culture, India has great and oldest culture. India's geographical personality is very conducive to tourism. India has an empire of biodiversity. Tourism is essentially a geographical phenomenon, regarding the transfer of people and services through space and time. Tourism today has become an important segment of Indian economy contributing substantially to sustainable development of the country. November to March is the best time for tourists from temperate and cold regions to visit India. Tourism is defined as travel for leisure, pleasure, recreation and business purposes (WTO). Tourism industry depends upon natural resources of particular region. This industry is now a days increasing in India and abroad. There are all types of tourism patches in Indian states.

Objectives :

- 1) To study the historical background of post-independence tourism activity in India.
- 2) To review the post-independence tourism development in India.

Research Methodology :

While preparing this research paper, information has been obtained from primary and secondary data. The data are also supplemented by some published and unpublished sources. Collected data from Books, Journals, and reports of ministry of tourism, government of India, Reports and Internet were analyzed.

Study Region :

India is rich in cultural diversity and biodiversity. Cultural diversity is unparalleled in India. There is

Regional Level Orientation Programme

Jointly Organized by

Arts & Commerce College, Phondaghat

And

Board of Studies in Geography, University of Mumbai

Certificate of Participation

This is to certify that,

Mr./Mrs./Miss/Prof./Dr.

_____ of

Participated in One Day Orientation Programme on
"Semester Pattern with Credit and Grading System"
for F.Y.B.A / F.Y.B.Com. faculty in the subject of
Geography, for Sindhudurg and Ratnagiri District
teachers on 6th July 2011 at A. & C. College,
Phondaghat, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg.

Dr. Rajaram Patil
Convener

Dr. Shivram Thakur
Chairman

Prof. D. B. Taderao
I/C Principal

BOS (Geography) University of Mumbai

so much diversity in this country. There are many attractive tourist destinations dominant in various part of India. From November to March, European and American tourists will be tolerated, this is the climate in India. North India generally experiences 15-20 Celsius during this period, while South India has a pleasant climate. In Himachal Pradesh and Kashmir, this period is considered ideal. South Asia which attracts tourists from all over the world 90% of them come from India. People of different religions in India, speaking different languages, doing many businesses live together. Because the thoughts of the saints of different religions and regions were the same. ITDC was established in 1966 to develop tourism activity in India. The tourist destination provides employment to many people. e.g. hotels, restaurants, guides as well as transportation, sports, health, intellectual, entertainment etc. Due to tourism, businesses like handicraft industry, cottage industry are growing. All the well-equipped residential buildings, transport banks, posts, wires are needed to provide convenience to the tourists so that the business of transportation, construction, furniture etc. grows. Every Indian wants to go to the Himalayas at least once. The Himalayas are one of the most important tourist attractions in the country. Recently, the popularity of hiking, trekking, and cool air has been steadily rising.

The legacy from Kashmir to Arunachal Pradesh is still cherished by India and Nepal bounded by the majestic Himalayas. We have come to the door of heaven, and the beauty of the snow-capped peaks can be seen in Mussoorie. Attractive, beautiful houses of lychee trees can be seen from Dehradun and Rishikesh-Badrinath-Kedarnath Yatra, which is dear to devotees, delights the mind. Rishikesh is located at a distance of 24 km from Haridwar. This is the Tapobhumi of Saptarishi on the banks of Ganga River. India ranks seventh in the world in this regard. The Western Ghats and the Eastern Ghats, the Himalayas, are two sensitive areas, home to endemic animals and plants. Naturally, the number of foreign tourists is increasing day by day.

Discussion :

For the development of tourism, Indian Railways has given impetus to the growth of tourism by offering a wide range of services to attract tourists. Depending on the geographical and religious location, the train deals with ten to fifteen days of planning. Rajasthan, Gujarat, Maharashtra, Kerala, Karnataka, Andhra Pradesh, Tamil Nadu, Himachal Pradesh and Orissa are the most developed states in terms of tourism. Researcher has divided policy of tourism in three periods. Nowadays due to the trend of people towards cultural tourism and due to the great cultural diversity in India, it is easy to attract foreign tourists. India is known as one of the most important and developing countries in Asia. Indian culture seems to have made great strides in agriculture, processing industry, technology, education and overall economic reform. Thus diversity is found in the development of Indian culture. The common virtues of non-violence, tolerance, belongingness, respect for all religions, etc. have been known among the people of India since ancient times. So Indian culture is superior from Kanyakumari to Kashmir.

Development of Tourism in the period 1950-1975 :

In India, the Ministry of Tourism was established in 1958 and all the departments related to tourism were entrusted to this Ministry. For the first time outside India, a tourist information office has been set up in New York, London, Paris, Frankfurt, Melbourne, and Colombo to attract foreign tourists to India. This office provides all kinds of guidance and assistance to the tourists. From the very beginning, regional offices were established in Mumbai, Calcutta, Madras, and Delhi for the development of tourism in India. After that some more regional offices were started in big cities. Initially, the number of tourists increased due to the efforts of the tourism department, but due to the war of China and Pakistan, the number of tourists declined slightly between 1962 and 1965. In India during this period a committee was

Regional Level Orientation Programme

Jointly Organized by
Arts & Commerce College, Phondaghat
And
Board of Studies in Geography, University of Mumbai

Certificate of Participation

This is to certify that,

Mr./Mrs/Miss/Prof./Dr. _____

of _____

Participated in One Day Orientation Programme on
“Semester Pattern with Credit and Grading System”
for F.Y.B.A / F.Y.B.Com. faculty in the subject of
Geography, for Sindhudurg and Ratnagiri District
teachers on 6th July 2011 at A. & C. College,
Phondaghat, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg.

Dr. Rajaram Patil
Convenor

Dr. Shivram Thakur
Chairman
BOS (Geography) University of Mumbai

Prof. D. B. Taderao
I/C Principal

appointed in 1963 with reference to the tourism industry. The Independent Tourism Development Corporation of India was established in 1966. Through this ITDC, many activities like publicity, hotels, rest houses, cultural programs, transportation facilities, advertising, and foreign exchange are done. The Ministry of Tourism is one of the leading organizations working for the development of tourism in the country. ITDC works to promote tourism by coordinating with the state government, travel associations and tourist destinations.

Development of Tourism in the period 1976-2000 :

In the meanwhile, through the Sixth, Seventh and Eighth Five Year Plans, the tourism activity was given a measure of inclination. This was the heyday of the tourism activity. Because during this period, India got the most foreign exchange from tourism sector. Therefore, during this period, much emphasis was laid on mountaineering, trekking, winter sports, water sports, wildlife safaris etc. The features of this type of scheme are to provide more efficient services and affordable accommodation to the tourists. Religious and geographical types of tourism increased in Himalayan region during this period. Also new cool air places were created. The period from 1976 to 2000 seems to have given impetus to the development of Indian tourism.

Development of Tourism in the period 2001-2020 :

Many tourist destinations and heritage of India have been preserved. Today, the World Heritage Site has been declared as a tourist destination in all areas, mainly religious, cultural, historical and geographical. Incredible India is an important step taken by the Government of India to attract foreign tourists to India during this period. The main objective of the Ministry of Tourism was to showcase India internationally through this medium. In India, therefore, in 2012, the Ministry of Tourism announced amazing places like Taj Mahal, Sun Temple of Konark, Nalanda University, Golden Temple Amritsar, Tawang Math, Arunachal Pradesh

and forts at Jaisalmer. Apart from this, Ajanta-Verul, Elephanta Cave, Agra Fort, Mahabalipuram, Goa Church, Fatehpur Sikri, Sanchi Buddhist Monument, Qutub Minar, Red Fort, Darjeeling, Simla, Jaipur and Western Ghats are some of the amazing places in India. So tourists are attracted to all these World Heritage Sites.

Conclusion :

In a developing country like India, the tourism sector has grown tremendously. Today the number of domestic and foreign tourists seems to be increasing. The modern age is the computer age, so tourists are planning to get information about tourist destinations from home. Travel organizations, tourism, brokers, guiding corporations, provide tourist information as per government guidance planning. All the necessary facilities are provided to the tourists. The tourist destination can be easily visited by the tourist network. Tourism is a kind of chain. The tourism sector contributes to the development of many businesses. Employment is available to many people. Today all countries look at tourism as the third largest industry in the world. Tourism plays an important role in the national income of a country. The proper implementation of many schemes by the Tourism Corporation shows the predominance of tourism activity in all the states of the country. In short, even today India is being recognized as a leading and renowned country in terms of tourism in the modern age. Tourism is an important component for the various development of the country. The tourism industry supports the foreign exchange reserves. Tourism also helps in employment generation of many fields. Tourism develops various parts of the economy. It also accelerates regional development. Tourism affects income growth. The more money spent on tourism, the more people get into it, the more it is used to develop the economy. The money received from foreign tourists is more useful for the development of the economy.

Acknowledgement :

The present study could not have been

DISTRICT LEVEL WORKSHOP

Organized by
ARTS AND COMMERCE COLLEGE PHONDAGHAT

and
KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION SINDHUDURG

CERTIFICATE

This is to certify that

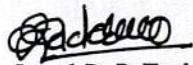
Mr./Mrs./Miss/Prof./Dr. _____

Of _____

has successfully completed One Day District level Workshop on
"Innovative Teaching methods in History and Geography" jointly
organized by Dept. of History, Dept. of Geography and Konkan
Geographers' Association at Arts & Commerce College Phondaghat,
Tal: Kankavli Dist: Sindhudurg on 16th December 2010.

Dr.R.B.Patil
Convenor
Phondaghat College

Dr.S.A.Thakur
President
Konkan Geographers' Association

Prof.D.B.Taderao
I/C Principal
Phondaghat College

completed without the support of Prof. Deepak
Kolhapure, G. H. College Haveri, KK & Prof. Dr.
Sumedha Dhuri J. B. Naik Mahavidyalay,
Sawantwadi District Sindhudurg, MS.

References :

- 1) Moushumi Datta (2015), Tourism Development
at Bakkhali, West Bengal, THE KONKAN
GEOGRAPHER ISSN 2277-4858 Vol. No.
12, pp. 41-44.
- 2) Niladri Dash (2018), Agriculture Tourism
Cooperation and Sustainable Development,
THE KONKANGEOGRAPHER ISSN 2277-
4858 Vol. No. 20, pp 1-3.
- 3) Rajaram Patil, Shivram Thakur and others
(2019), Tourism Geography, ISBN 978-93-

87877-06-1, Sheth Publishing, Mumbai, pp:
09 to 16.

- 6) Rajaram Patil, Shivram Thakur (2020) Tourism
Geography of South East Asia
- 7) Unicorn Publication Satara ISBN 978-81-
931266-4-6 pp 50-57
- 8) Sumedha Dhuri, Mandar Gadale (2015) Role
of Tourism in Economic Development of
- 9) Velagar Tourist centre, THE KONKAN
GEOGRAPHER ISSN 2277-4858 Vol. No.12,
pp. 251-256.

Month wise Teaching/Evaluation Plan Year 2014-15
Name of the Teacher : Dr. Patil Rajaram Balaso

Month	Subject	Units/Details	Lect.
Sept 2014	FYBA-1	<p>मुदवी संकयना - वनस्पतीव्या वाढीसाठी मायूम - मुदवी निमित्तीवर परिणाम करणारे घटक व प्रक्रिया-प्रादेशिक-मुदवे विवरण - शैलीव्या संदर्भाने मुदवे गुणवत्ता-मुदवा छंद.</p> <p>प्रादेशिक शैली - (प्रथम सत्र)</p> <p>अ) नकाशावी संकयना: नकाशावे प्रकार व नकाशा वाचन.</p> <p>पृथवीव्या आराखडा: साधा नकाशा तयार करणे/ मूळ नकाशा-पारलंबीव्या सहाय्याने केलेले सर्वेक्षण.</p> <p>ब) नकाशावे मूलभूत घटक</p> <p>१) स्थान : अक्षांत, रेखांत, वृत्तांश, अक्षांश, अक्षांश / नकाशा संशोधना वापर</p> <p>२) दिशा : प्रमुख दिशा, दिशांशावली संकयना-नकाशावरील अंतराचे मोजमाप.</p> <p>३) अंतर : नकाशा प्रमाणावली संकयना - नकाशावरील अंतराचे मोजमाप.</p> <p>४) शाकितक विन्दे व रेषा</p> <p>५) समीच रेषा व सरासरी समुद्र पातळीची संकयना - उताराचे विविध प्रकार व समीच रेषाव्या सहाय्याने दर्शिलेली भूखंड. समीच रेषा काढण्याची पध्दत - छंद आणि सहायकार काढणे- आंतरदर्शनीयता.</p> <p>क) क्षेत्र आरेखन-- प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटक - समीचन विसणारे भूदृश्य (Elevation), छंद, सहायकार, त्रिभुज आकृती.</p> <p>६) GIS वी संकयना छंद संवेदन व GPS</p>	
	SYBA-II	<p>Unit IV</p> <p>Population : Growth trend, spatial distribution, density, sex-ratio, literacy and migration, occupational structure. Spatial distribution of tribal population in India and Maharashtra Population policy of India</p> <p>Practicals</p> <p>Preparation of diagrams and maps using following cartographic techniques</p> <p>a) Graphs – Simple, Superimposed, Band</p> <p>b) Bars – Simple, Multiple, Divided</p> <p>c) Proportional circles</p> <p>d) Divided circles</p> <p>e) Flow diagram</p> <p>f) Distribution maps</p> <p>Peace survey, economic survey and preparation of simple maps</p>	

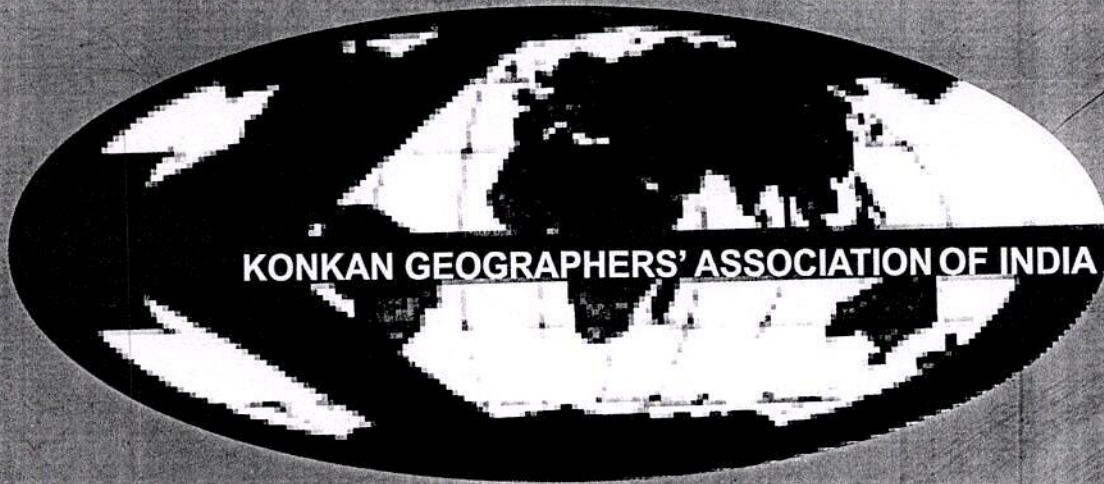
National - Journal
Registration No. 3341/2010

ijs **Impact Factor (IIFS) 6.625**
Vol. No. 27, January 2022
ISSN No. 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary Peer Review Refereed
National Research Journal

Half-Yearly

Co-Editor
Dr. S. A. Thakur

Chief-Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG, MAHARASHTRA - 416602

Journal Volume No. 27, January 2022

THE KONKAN GEOGRAPHER

ISSN No.2277-4858, Impact Factor IIFS 6.625

National Interdisciplinary Peer Review Refereed Research Journal of the
KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

Sr. No.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1.	Scenario of Solid Waste Management in Belgavi City, Karnataka - Geographical Analysis	Dr. M. S. Kurani	1
2.	The Declining Number of Camels in Rajasthan is "The Matter of Concern"	Nathuram Dr. Naresh Malik	
3.	Prospects of Eco-tourism in Kolhapur District	Sanajy Kumar Annapa Menshi	15
4.	Overview of Agriculture in South Goa : A study of San Joa De Areal Village	Ms. Pretty Louiza Pereira Dr. Lira Menezes Gama	22
5.	Overview of Ramtirth and Chaloba Tourist Sites in Ajara Tehsil	Dr. Ranjeet B. Pawar	32
6.	Spatial Analysis of Educational Facilities in Haveri District	Dr. Prakash B. Holer	37
7.	Perception of Students Towards Higher Education Infrastructure in Mumbai Metropolitan Region	Chinmayi Dipesh Churi, Dr. Rajaram Patil	47
8.	Suitable Model for Future Water Need and Consumption of Pimpri Chinchwad Municipal Corporation (PCMC)	Dr. Ramakant Narayan Kaspate	52
9.	Application of Land Use Land Cover Planning and NDVI Analysis for Solapur Smart City	Ramhari J. Bagade	60
10.	Study of Tourist Satisfaction at Matheran Hill Station in Raigad District of Maharashtra	Deepak Narkhede	68
11.	Spatio-temporal Variations in the Level of Literacy : A Case Study of Santhal Pargana Division	Babita Kumari	74
12.	Dwarka River Meander Characteristics : A Case Study Near Tarapith Village of Birbhum District, West Bengal, India	Subhanki Sarkar Dr. Rupam Kumar Dutta Manika Mallick Dr. Saraswati Kertetta	80
13.	Study of Rainfall Variability in Sindhudurg District, Maharashtra	Mr. Govardhan S. Ubale Dr. Rajaram Patil	94
14.	'U' turn of Gender Colonialism in Kamala as Postcolonial Study	Santosh Akhade	98
15.	Migratory Pathway into Houselessness : A Case Study of Kanpur City of Uttar Pradesh	Dr. Shamshad	103

Study of Rainfall Variability in Sindhudurg District, Maharashtra

Mr. Govardhan S. Ubale, Assistant Professor, Department of Geography, Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous), Maharashtra.

Dr. Rajaram Patil, Assistant Professor, Department of Geography, Arts and Commerce College, Phondaghat, Sindhudurg, Maharashtra.

Research Paper Accepted on 26-12-2021 Edited on 05-01-2022

Abstract :

Water is basic resource for human for the all living organism such as, animal, natural vegetation, human-being and development of agriculture, and also influenced the industrial as well as economical sector of the country. Sindhudurg is the southern part of Maharashtra and also known as Konkan. Rainfall distribution presented with variable and irregular pattern in the study area with spatial variation due to the physical setting, existence of Sahyadri hills and changing in climatically condition.

Introduction:

Water is basic need for human being for drinking as well as for agriculture, for industries etc. Rainfall distribution has influenced the agricultural practice, industrial sector as well as other economic sector in the country. In Indian sub-continent the most important factor i. s. rainfall or precipitation, which has influenced agricultural production and their progress because, Indian agriculture depend upon only on Monsoon. In the study area there is uneven distribution of rainfall presented with variability from tehsil to tehsil. In the monsoon period precipitation having large scale in the study area. So, water utilization is also important to the crop production.

Study Area:

Sindhudurg district is the southernmost part of Maharashtra coastal area that is known as the Konkan. Sindhudurg District situated between 15 37' North latitude to 16 40' North latitudes and 73 19' east longitude to 74 13' East longitudes. It is bordered by Ratnagiri district on the north, Arabian sea on the west, Goa state on the south, Belgaum district of Karnataka state and Kolhapur district on the east also. The total area of the district is 5087 sq. km. the topography of the Sindhudurg district as a part of Kankan. Physiographical Sindhudurg district has also divided in to three section that is, Khalati, Valati and Sahyadry hilly region respectively. The coastal strip of the district is called, Khalati and Valati having width of 20 to 25 km respectively. Sindhudurg district has 1,48,868 (Male-4,16,695, Female-4,32,173) population as per 2011 census. Mean monthly

minimum temperature near about 16.6⁰ C and mean monthly maximum temperature near about 33.5⁰ C. In the study area annual rainfall range is 2500 to 3500 mm.

Objectives:

- 1) To study the rainfall distribution in Sindhudurg district.
- 2) To study the tehsil wise variability of rainfall distribution in Sindhudurg district.

Data Base And Methodology:

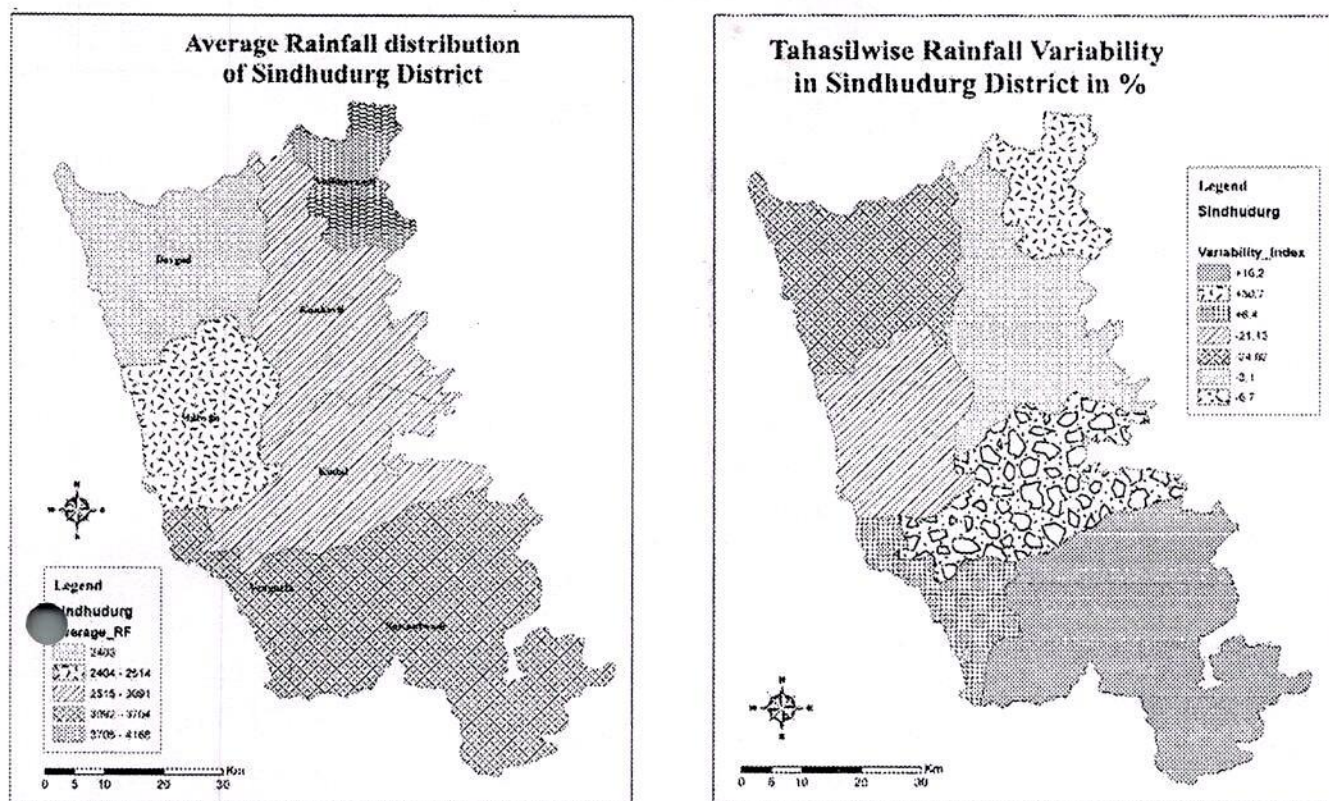
In the present study mostly used secondary data collected through socio-economic abstract of Sindhudurg district (1981- 2005) and used years of 1995 to 2005 annual rainfall data for the investigation. Gazetteer of Sindhudurg district also used for basic information. To understanding the distribution of rainfall and its characteristics and also used simple statistical method such as mean and percentage, and calculated the tehsil wise variability it is calculated by deviation from average rainfall. For the showing variability of rainfall also used choropleth map technique.

Rainfall distribution in Sindhudurg district (from 1995 to 2005)

Sr. No.	Years	Devgad	Vaibhavwadi	Kankavli	Malvan	Vengurla	Kudal	Savantwadi
1	1995-96	2226	4300	3400	2098	9714	3273	3700
2	1996-97	2426	4378	3500	2498	2914	3473	3760
3	1997-98	2661	4217	3678	2640	3031	3711	3894
4	1998-99	2423	5645	3827	2383	3251	3027	4702
5	1999-00	2489	4909	3529	2620	3291	3266	4497
6	2000-01	2994	3328	2891	3313	3489	2824	3926
7	2001-02	1740	3233	2480	2684	2159	2404	3076
8	2002-03	2137	3096	2275	2337	2198	2132	2937
9	2003-04	2289	4049	2509	2617	2694	2785	3198
10	2004-05	2553	4405	2670	2463	2874	2916	3671
11	2005-06	2524	4272	3246	2001	2425	2218	4028
Average		2402.90	4166.5	3091.3	2514	3458.1	2975.3	3704.5

Source- Indian Metrological Department (IMD), Pune

Rainfall distribution and Rainfall variability in Sindhudurg district (from 1995 to 2005)

Source- Indian Metrological Department (IMD), Pune

As per above bar-graph are showing the rainfall distribution in Sindhudurg district for year of 1995 to 2005. It has also showed the highest rainfall in this period in the Vaibhavwadi tehsil, and follow by high rainfall regarding at Savantwadi and Vengurla Tehsil respectively. The lowest rainfall accrues in Devgad tahsil and average rainfall of Sindhudurg District is about 3187.5 mm. It has shown the tehsil wise rainfall distribution in Sindhudurg district for year of 1995 to 2005 with choropleth map. Up to 3000 mm rainfall also found in Devgad (2402.9), Malvan (2514) and Kudal (2975.3) tehsil. Kankavali (3091.3), Vengurla (3458.1) and Sawantwadi (3704.5) tehsil has accrues rainfall between 3000 mm to 4000mm. One of the tehsils has accurse above 4000 mm rainfall i.s. Vaibhavwadi tehsil (4166.5).

Rainfall Variability:

Variability of rainfall is calculated by the computing the rainfall data for 11 years (1995-2005) at every tehsil of Sindhudurg district. Variability also calculated average rainfall of district to average rainfall of tehsil, and variability calculated by using the following formula.

$$\text{Variability of Rainfall} = X \text{ -- \% of precipitation from mean} \times 100$$

Here,

$$X = \text{Mean of Rainfall of Sindhudurg district during 1995 to 2005}$$

Tehsil wise Variability Index in Sidhudurg District

Sr. No.	Name of the Tehsil	% of Precipitation from Mean (X)	Variability in %
1	Devgarah	75.38 %	-24.62
2	Vaibhavwadi	130.7 %	+30.7
3	Kankavli	96.9 %	-3.1
4	Malvan	78.87 %	-21.13
5	Vengurla	108.4 %	+8.4
6	Kudal	93.3 %	-6.7
7	Sawantwadi	116.2 %	+16.2

Source- Compiled by researcher

In this chart shows the tehsil wise rainfall variability in Sindhudurg district. It also showed the rainfall, rainfall accure in uneven form with varies from tehsil to tehsil. The less rainfall or the highest variability found in Devgad tehsil (75.38), which is nearabout -25% from average rainfall of district. In Malvan tehsil variability of rainfall is high i.s. -21%. The lowest Variability in the tehsil of Vaibhavwadi i.s. + 30.7 %. Followed by Sawantwadi tehsil (+16.2), then another tehsil accures, Kankavali (-3.1%), Vengurla (+8.4%), and Kudal (-6.7%) during the 1995 to 2005.

Conclusion:

In the study region we are found high rainfall range, spatial distribution of rainfall is varying tehsil to tehsil because, the intensity and regularity of monsoon is varying. The annual and monthly rainfall presented with varies form. It has reveals that, the highest rainfall in the Vaibhavwadi tehsil. The lowest rainfall accrues in Devgad tahsil and average rainfall of Sindhudurg District is about 3187.5 mm. The highest variability in rainfall found in Devgad tehsil which is nearabout -25% from average rainfall of district. In Malvan tensil variability of rainfall is high i.s. -21%. The lowest Variability in the tehsil of Kankavali (-3.1%), Vengurla (+8.4%), and Kudal (-6.7%) during the 1995 to 2005.

References:

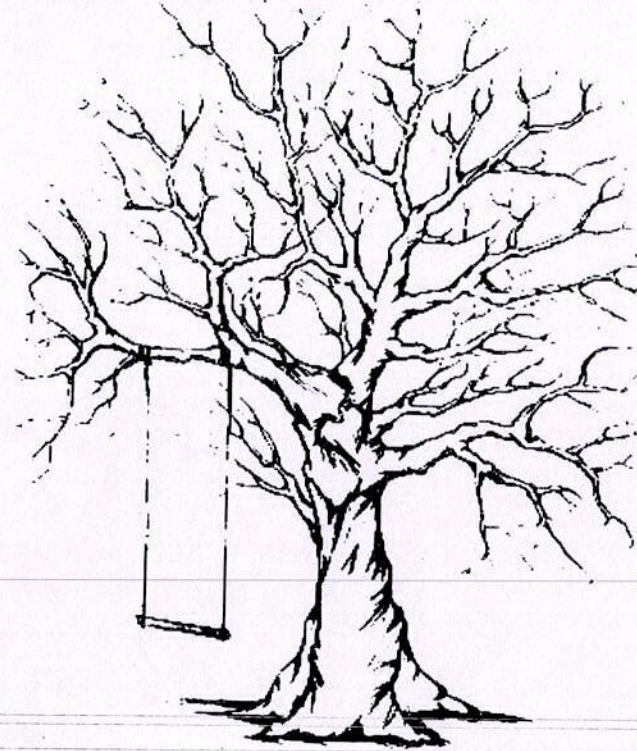
- Gadgil, A,(2002): Rainfall characteristics of sever rainstorms of India. Theoretical And Applied Climatology, v. 50, pp. 95-100.
- Hire, P. S, and Gunjal, R. P, (2007): Detection of changes in the annual rainfall of the Nashik District: Maharashtra. Maharashtra Bhugolshashtra Parishad, v. 20
- Hire, P. S, and Gunjal, R. P,(2007): Regimes Characteristics of Rainfall of the Nashik District: 29th National conference of Maharashtra Bhugolshashtra Parishad, ISBN 978-93-81354-40-7, pp.74-85.
- Kremer, H, Pacyna, J, and Pirrone, N, (2002): Regimes of regional and global change. Journal of Reg. Environmental change 3: 2-4pp.

ISSN : 2278-9243

21-11

कविता-खती

वर्ष (अंक क्रमांक) : ३७ वे: अंक (संख्या) २ रा
अंक २०२२

BDS -

(21)

21-11

सुजय प्रकाशन

कवी आणि संपादक पुरुषोत्तम पाटील यांच्या स्मरणार्थ
काव्य, काव्यविचार, काव्यसमीक्षा व कविविमर्श यांना वाहिलेले द्वैमासिक

कविता-रती

संस्थापक संपादक : पुरुषोत्तम पाटील

संपादक : आशुतोष रमेश पाटील

अंक २०२२

मार्च-एप्रिल २०२२

वर्ष (अंक क्रमांक) : ३७ वे : अंक (संख्या) २ रा

ISSN No: २२७८-९२४३

प्रकाशक

" सुजय प्रकाशन "

अनुक्रमणिका

संपादकीय कार्यकारी मंडळ सदस्य व पदाधिकारी	अनुक्रमांक	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
संस्थापक संपादक पुरुषोत्तम पाटील	१९	स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नेतृत्व आणि लोकसहभाग	प्रा. डॉ. विजय राऊत	१२०-१२५
संपादक आशुतोष रमेश पाटील	२०	आधुनिक भारताच्या निर्मितीत राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान	प्रा. डॉ. विमल राठोड	१२६-१३०
कार्यकारी मंडळ सदस्य डॉ. आनंद कटीकर रमेश पानसे डॉ. उमेश करंबेळकर डॉ. रावसाहेब काळे प्रा. कलिका मेहता सुशिल धसकटे	२१	नवकवी बा.सी.मर्ढेकर. स्वातंत्रोत्तर कविता	डॉ. विशाखा संजय कांबळे	१३१-१३६
	२२	पं. जवाहरलाल नेहरू : स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक धोरणाचे शिल्पकार	डॉ. अभिलाशा राऊत	१३७-१४४
	२३	अर्वाचीन योगसाहित्य: ध्यान विमर्श	डॉ. अरुण पवार	१४५-१५०
	२४	आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान	डॉ. बि. आर. मस्के	१५१-१५६
	✓२५	डॉ. पंजाबराव देषमुख यांचा 'भारत कृषी समाज' : एक आर्थिक अभ्यास	Dr. Balaji Annasaheb Survase	१५७-१६४
	२६	राजश्री शाहु महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान	प्रा. डॉ. देविदास ग्यानोजी गाडेकर	१६५-१६९
	२७	१८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक रानी अवन्तीबाईचे योगदान	डॉ. लक्ष्मण न. गोरे प्रदीप सुधाकर चव्हाण	१७०-१७७
	२८	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : दुर्लक्षित महिलांच्या	डॉ. प्रज्ञा कामडी	१७८-१८५

" कविता-रती "

४ ब विजय पोलीस वसाहत,
वाडीभोकर रस्ता देवपूर,
धुळे-४२४२०२

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा 'भारत कृषी समाज' : एक आर्थिक अभ्यास

Dr. Balaji Annasaheb Survase

Assistant Professor, Arts and Commerce College, Phondaghat, Tal. Kankvali Dist.
Sindhudurg Pin. 416601.

भारतामध्ये ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत फार मोठ्या प्रमाणात बदल करण्यात आला. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे ब्रिटिशांनी सर्वप्रथम येथील कृषी क्षेत्राकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. कृषी क्षेत्रातून जास्तीत जास्त महसूल गोळा करण्यासाठी त्यांनी जमीनदारी, स्त्री महालवाडी व रयतवाडी यासारख्या शोषणकारी पद्धती लागू करून शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण केले. तसेच इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आल्याने कारखान्याला लागणार्या कच्च्या मालाची पुर्तता करण्यासाठी पारंपरिक शेतीचे रूपांतर वाणिज्यिक शेतीमध्ये केले. शेतीतील कच्चा माल स्वस्त दराने विकत घेऊन इंग्लंडला गठवत व इंग्लंडच्या कारखान्यातील पक्का माल भारतीय बाजापेठेत मोठ्या दराने विक्री करत असे. अशा असंतुलित व्यापाराने भारतीय शेतकरी दारिद्र बनत गेला. त्यामुळे ब्रिटिश काळातच सर्वात जास्त आर्थिक शोषण भारतीय शेतकऱ्यांचेच झाले. इंग्रजांबरोबर भारतातील सावकार, व्यापारी, अडते-दलाल इत्यादींनी सुद्धा शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण केले. यातूनच भारतामध्ये स्वदेशीची चळवळ उभी राहिली. त्यात भारतातील एक कृतिशील महान व्यक्तिमत्व म्हणून डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांची कर्मभूमी विदर्भ असल्यामुळे त्यांच्या कर्तृत्वाचा ठसा वैदभियांच्या अंतःकरणावर उमटलेला आहे. आजचा विदर्भ हा डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या कर्तृत्वाचे फळ आहे. 'भारत कृषी समाज' या संघटनेच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांच्या जीवनाला वळण लावून त्यांची मनं साकार करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी जे कार्य केले ते सर्व जनतेसाठी केले होते. ते एक समाज प्रवर्तक, थोर शिक्षणतज्ञ व शेतकऱ्यांचे उद्धारकर्ते होते. अष्टपैलू नेतृत्वाच्या कुशल व्यक्तिमत्वाला 'सामाजिक क्रांतीचा उद्गाता' म्हणून समाजाने मान्यता दिली होती. या शोध निबंधातून डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा आर्थिक विकास व 'भारत कृषी समाज' या संघटनेची याची भूमिका स्पष्ट करण्यात आलेली आहे.

1. संशोधनाचे उद्देश

1. आर्थिक विकास करण्यासाठी भारत कृषी समाजाचे कार्य समावून घेणे.
2. शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी व त्यांची आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी निरंतर कार्य केले.
3. आर्थिक क्रांतीतूनच भारतातील सामाजिक, राजकीय आणि वैचारिक क्रांती घडून आणणे.

4. भारत कृषी समाजाचा कार्यक्रम व योजनांची माहिती घेणे.

2. संशोधनाची गृहितके

1. 'भारत कृषी समाज' या संघटनेच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांच्या जीवनात परिवर्तन झाले आहे.
2. 'भारत कृषी समाज' या संघटनेतून आर्थिक विकासाचा मार्ग मोकळा झाला.
3. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या आर्थिक विकासातून शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावले आहे.
4. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या भारत कृषी समाजाचे कार्य भारतीयांना प्रेरणादायी ठरते.

3. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे पूर्वचरित्र

पंजाबराव शामराव देशमुख हे महाराष्ट्रातील एक शिक्षणप्रेमी, तळमळीचे सामाजिक कार्यकर्ते व भारताचे कृषिमंत्री होते. त्यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील पापळ या खेड्यात एका शेतकरी कुटुंबात 27 डिसेंबर 1898 रोजी झाला.¹ त्यांचे मूळ घराणे वतनदार देशमुखांचे आणि आडनाव कदम हे होते. पण देशमुखी वतनामुळे देशमुख हे आडनाव रूढ झाले. त्यांच्या वडीलाचे नाव शामराव आणि आईचे नाव राधाबाई होते. पंजाबरावांचे प्राथमिक शिक्षण पापळ येथेच झाले. अमरावतीला इ.स.1918 मध्ये हिंदू हायस्कूलमध्ये मॅट्रिक होऊन ते पुण्यात फर्ग्युसन महाविद्यालयात दाखल झाले परंतु पदवी घेण्यापूर्वीच ते इ.स.1920 मध्ये उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. इंग्लंडमध्ये त्यांनी एम. ए.(एडिंबरो), डी. फिल. (ऑक्सफर्ड) आणि बार अट लॉ या पदव्या मिळविल्या. ² 'वैदिक वाङ्मयातील धर्माचा उद्गम आणि विकास' प्रबंधाबद्दल त्यांना डॉक्टरेट मिळाली. ऑक्सफर्ड विद्यापीठात संस्कृतचे संशोधक म्हणूनही काही दिवस काम करून ते 1926 मध्ये भारतात परत आले व अमरावतीस त्यांनी वकिली सुरु केली.

पंजाबराव देशमुखांनी 1927 मध्ये मध्ये मुंबईच्या सोनार जातीतील विमलाबाई वैद्य ह्या मुलीशी विवाह केला. पंजाबरावांनी वकिली बरोबरच समाजकार्यास प्रारंभ केला. ते 1928 मध्ये अमरावतीच्या जिल्हा बोर्डात अध्यक्ष झाले. या वेळी त्यांनी सार्वजनिक विहिरी हरिजनांसाठी खुल्या केल्या. कर वाढवून येणारा पैसा शिक्षणावर खर्च केला व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. अमरावतीचे अंबादेवी मंदिर अस्पृश्यांना खुले करण्यासाठी त्याच वर्षी सत्याग्रह केला.³ 1930 मध्ये त्यांची प्रांतिक कायदेमंडळात निवड झाली व ते शिक्षण, कृषी, सहकार आणि लोककर्म खात्यांचे मंत्री झाले. तथापि 1933 मध्ये त्यांनी राजीनामा दिला त्यानंतर अमरावती मध्यवर्ती बँकेचे ते अध्यक्ष झाले. त्यांनी 1926 मध्ये बहुजन समाजाच्या विकासासाठी श्रद्धानंद छात्रालय व 1932 मध्ये श्री शिवाजी शिक्षण संस्था स्थापन केली. त्या शिक्षण संस्थेने अल्पावधीतच अनेक शाळा, महाविद्यालये आणि वसतिगृहे सुरु केली. 1952, 1957 व 1962 या तीनही वर्षांच्या लोकसभेच्या निवडणुकांत ते विजयी झाले.⁴ 1952 ते 1962 पर्यंत ते केंद्रीय कृषिमंत्री आणि एक वर्ष सहकार मंत्री होते. या काळात

त्यांनी अनेक समित्या स्थापन केल्या आणि कापूसबाजार, शेती वगैरे क्षेत्रांत आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. या सर्व शैक्षणिक व सामाजिक श्रमांमुळे अखेरीस त्यांना पक्षाघाताचा झटका आला आणि दिल्ली येथे 10 एप्रिल 1965 रोजी त्यांचे हृदयविकाराने निधन झाले.⁵

4. भारत कृषक समाज

शेती व शेतकरी हाच जगाचा मूलाधार आहे. संपूर्ण विश्वच कृषकमय आहे. विश्वशांती आणि विश्वसमृद्धी या ध्येयाचा केंद्रबिंदू हा शेतकरीच आहे. म्हणून संपूर्ण जगच शेतकरीमय व श्रममय आहे. शेतकर्यांचे कल्याण म्हणजेच जगाचे कल्याण आहे. बहुजनांच्या मागण्या म्हणजे जगाच्या मागण्या. 'One World, One Government' म्हणजे एक विश्व सरकार शेतकरीच निर्माण करू शकतो हा विश्वास डॉ. पंजाबराव देशमुखांना होता. कृषी समस्त उद्योगांची जननी आणि औद्योगिकरणाचा मूळ आधार आहे. कोणताही अल्प विकसित देश जोपर्यंत कृषी उद्योगाचा विकास करीत नाही, तोपर्यंत त्या देशाचा आर्थिक विकास होत नाही. कृषी व उद्योग यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध असतो. तसेच आर्थिक विकासाच्या ह्या दोन प्रेरक व संयुक्त शक्तीही आहेत. म्हणूनच डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे असे म्हणणे होते की, 'कृषी ही औद्योगिकरणाचा आधार आणि आर्थिक विकासाचे भांडवल आहे.'⁶

5. भारत कृषक समाजाची उद्दिष्टे

7 फेब्रुवारी इ.स. 1955 रोजी स्थापन झालेल्या भारत कृषक समाज या अखिल भारतीय संघटनेची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे होती.

- 1) शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक आदी प्रश्नांचे अध्ययन करणे.
- 2) सरकार व इतर संस्थांच्या सहकार्याने शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याचे शिक्षण देणे.
तसेच कृषिविषयक उपयुक्त अशा नवनवीन प्रयोगांची माहिती करून देणे.
- 3) सर्व कृषकांच्या कल्याणार्थ राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कृषिविषयक धोरण आखणे.
- 4) कृषिविषयक प्रदर्शनी, चर्चासत्रे, संमेलने व समारंभ आयोजित करणे.
- 5) भारतातील विविध राज्यातील तसेच विदेशातील शेतकऱ्यांना परस्पर भेटीगाठीची सुसंधी प्राप्त करून देऊन त्यांच्यात परस्परांबद्दल सुहृदभाव व समजूतदारपणा निर्माण करणे.⁷

6. भारत कृषक समाजाचे स्वरूप

कृषकांच्या प्रगतीतून डॉ. पंजाबराव देशमुख भारताची प्रगती मोजत होते. कृषक गरीब आहे. कृषक निरक्षर आहे. भारत अशांत आहे. कारण भारतीय कृषक विघटित आहेत. त्यामुळे अन्यायाला सामोरे जाण्याची ताकद संघटनेशिवाय निर्माण होऊ शकत नाही हे भाऊसाहेब ओळखून होते. एकदा आपल्या भाषणात डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणाले होते की, "भारतातील शेतकऱ्यांनी लोकशाहीच्या युगात आपली श्रेष्ठ संघटना निर्माण करून साधक शक्तीने आपले प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे."⁸ इ.स. 1948 व इ.स. 1951 मध्ये डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी स्वतः अमेरिका, सो. रशिया व युरोपातील अन्य देशांचा दौरा केला असता येथील कृषी संघटना किती प्रभावीपणे कार्य करू शकतात हे त्यांच्या लक्षात आले होते. भारतीय शेतकऱ्यांचा अखिल भारतीय संघटनेशिवाय भाग्योदय होणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणतात, "राष्ट्रीय स्तरावर शेतकऱ्यांची संघटना प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. याप्रसंगी कोणत्याही राज्यात शेतकर्यांची संघटना नाही. म्हणून केंद्रीय कृषी मंत्रिमंडळाने एका बैठकीमध्ये कृषकांचे संघटन बनविण्यासाठी प्रस्ताव ठेवला आहे. या संघटनेमध्ये सर्व राज्यांच्या कृषिमंत्र्यांनी शेतकर्यांचे प्रतिनिधित्व करावे. या संघटनेत सहकार, पशुपालन, मालगुजारी आणि भूमी सुधारणा या विभागातील शेतकऱ्यांना प्रतिनिधित्व द्यावे. याशिवाय हे संघटन तयार करण्यासाठी प्रस्तुत प्रतिनिधींनी दहा रुपये शुल्क रूपाने द्यावे."⁹

12 ऑगस्ट 1952 रोजी गोकुळाष्टमी होती. या शुभमुहूर्तावर डॉ. पंजाबराव देशमुखांचा भारताचे केंद्रीय कृषिमंत्री म्हणून शपथविधी झाला होता. कृषकांचा अनभिषिक्त राजा कृषिप्रधान भारताचा कृषि मंत्री झाला होता. "भारताचा कृषिमंत्री हा कृषकपुत्रच असावा."¹⁰ ही म. गांधीची अपेक्षा तंतोतंत खरी ठरली होती. कृषिमंत्री असताना भाऊसाहेबांनी 15 व 16 जुलै 1954 रोजी श्रीनगर येथे सर्व घटक राज्यांचे कृषी, सहकार व पशुपालन खात्याचे मंत्री, तज्ज्ञ व कृषकांचा मेळावा भरविला होता. डॉ. करणसिंग या कृषक मेळाव्याचे अध्यक्ष होते. त्यावेळी 16 जुलै 1954 रोजी या कृषक मेळाव्यात डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणाले, "सर्व व्यवसायामधील व्यक्ती वेळोवेळी आपल्या समस्या, आवश्यकता आणि उरेशांच्या पुर्ततेकरिता विचारविनिमय करण्यासाठी एकत्रित येत असतात. त्यामुळे त्यांच्या विचारांची देवाणवाण केल्या जाते. विभिन्न स्तरावर त्यांच्या संस्था आहेत आणि हे लोक आपल्या संस्थाद्वारे आवाज उठवित असतात. त्यामुळे त्यांच्या मागण्या पूर्ण करता येतात."¹¹

आपल्या या भारत देशात केवळ शेतकऱ्यांसाठी संघटना नाही. ही बाब त्यांनी लक्षात आणून दिली होती. आपल्या देशाचा मुख्य व्यवसाय कृषी उद्योग आहे. त्यामुळे कृषी संघटन आवश्यक आहे. असे हृदयस्पर्शी भाषण करून भारतातील शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्या व योजना कृषक मेळाव्यात मांडल्या होत्या. मेळाव्यातील उपस्थित असलेल्या प्रतिनिधींशी जिद्दाळ्याने विचार करून भारतीय कृषक संघटना निर्माण करावी, अशी डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी त्यांना आग्रहाची सूचना केली होती. आपल्या या ऐतिहासिक भाषणाचा समारोप डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी अब्राहम

लिनकनच्या पुढील शब्दांत केला होता. ज्यांचे हितसंबंध केवळ कृषिशीच निगडित असतात. तेच कृषक राष्ट्रीय हिताचे अस्सल वारस होत. राष्ट्रीयतेच्या योग्य भावना प्रकट करण्यास तेच खरे विश्वसनीय असतात. जमिनीत खपणार्यांनाच सर्वात बलवान, स्वतंत्र व सदाचारी समजावे. त्यांच्याच निष्ठा देशाशी बांधलेल्या असतात. त्यांचेच स्वातंत्र्य आणि निष्ठ अखंड बंधनांनी बद्ध असतात.¹²

डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या भाषणाचा त्यांना अभिप्रेत होता तो हेतू सफल झाला होता. या कृषक मेळाव्यात भारत कृषक समाज (Indian Farmer's Forum) नावाची अखिल भारतीय संघटना स्थापन करण्याचा निर्णय झाला. कृषक भारतीय समाजव्यवस्थेचा कणा आहे. तोच दुबळा बनला तर भारताची समाजव्यवस्था व स्वातंत्र्य धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून कृषक समाज जोपर्यंत जागृत होत नाही, तोपर्यंत भारत संपन्न व बलवान राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात येणार नाही, त्याची जाणीव डॉ. पंजाबराव देशमुखांना झाली होती. भारत कृषक समाज ही अखिल भारतीय संघटना निर्माण करण्याची दृष्टी व संधी प्राप्त करून दिल्याबद्दल अधिवेशनास आलेल्या कृषक प्रतिनिधींनी डॉ. पंजाबराव देशमुखांना धन्यवाद दिले व त्यांचीच या नवोदित भारत कृषक समाजाचे संस्थापक अध्यक्ष म्हणून एकमुखाने निवड केली होती. लवकरच भारत कृषक समाजाची घटना तयार होऊन 7 फेब्रुवारी 1955 रोजी रजिस्टरही झाली.¹³ लगेच 3 एप्रिल इ.स. 1955 रोजी भारतीय कृषकांचे एक भव्य अधिवेशन भारत कृषक समाजातर्फे आयोजित करण्यात आले होते.

दिल्ली राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. ब्रम्हप्रकाश चौधरी व विकासमंत्री श्री. गोपीनाथ अमान यांनी भारत कृषक समाजाचे पहिले अधिवेशन दिल्ली राज्यात भरविण्यासंबंधी दिलेल्या हार्दिक आमंत्रणाचा मोठ्या आनंदाने स्वीकार केला होता. 1 ते 5 एप्रिल 1955 पर्यंत हे अधिवेशन नवी दिल्लीतील 'ताल कोटरा' या विभागात उत्साहाने संपन्न झाले. या अधिवेशनाकरिता संपूर्ण भारतातील एकूण 16 राज्यातून 450 पेक्षाही अधिक कृषक प्रतिनिधी उपस्थित राहिले होते. भारतीय कृषकांच्या या पहिल्या अधिवेशनाला एकत्व, बंधुत्व, सामंजस्य व सद्भाव या उदात्त भावनांचे सर्वकाल अधिराज्य होते. भारतीय कृषकांचे पहिले अधिवेशन भरविण्याचा मान आपल्या राज्याला मिळाला. याबद्दल दिल्ली राज्यातील शेतकऱ्यांना किती आनंद झाला याचे वर्णन करताना श्री. ब्रम्हप्रकाश चौधरी म्हणतात, आपल्या राज्यात भारतीय कृषकांचे पहिले अधिवेशन भरणार हे ऐकून शेतकऱ्यांना अत्यानंद झाला. उत्साहात अनेकांनी अनेक सूचना केल्या. कोणी म्हणाले, "खेडे विभागातच हे अधिवेशन भरविल्या गेले पाहिजे, कोणी सुचविले, लाल किल्ल्याशिवाय दुसरी कोणतीही जागा या ऐतिहासिक अधिवेशनाकरिता योग्य ठरणार नाही."¹⁴ त्याचवेळी दिल्लीतील भारतीय कृषी अनुसंधान शाळेचा सुवर्ण महोत्सवही श्री. ब्रम्हप्रकाश चौधरींनी साजरा करून घेतला. या सुवर्ण महोत्सवात डॉ. पंजाबराव देशमुखांना आणि घटक राज्यातील कृषकांनाही भाग घेता यावा हा त्यांचा हेतू होता. भारत कृषक समाजाचा अल्पकाळातच प्रचार व प्रसार झाला.

7. भारत कृषक समाजाचे कार्य

या जागतिक कृषी प्रदर्शनीमुळे प्रवेश शुल्क म्हणून भारत कृषक समाजाला एकूण 50 लाख रुपये मिळाले होते. ती मिळालेली रक्कम भाऊसाहेबाने भारत कृषक समाज भरभक्कम करण्यावर खर्च केला होता. भारत कृषक समाज स्थापन झाल्यापासून तीन वर्षांच्या अल्पकाळातच देशातील सर्व राज्यात राज्यशाखा उघडण्यात आल्या होत्या. महाराष्ट्र, पंजाब, मध्यप्रदेश या राज्यात तर जिल्हा, तालुका पातळीवर भारत कृषक समाजाच्या शाखा सुरु झाल्या होत्या. भारत कृषक समाजाची सदस्य संख्या दिवसेंदिवस वाढतच होती. आजीवन सदस्य शुल्क 110 रुपये असून संबंध भारतात इ.स. 1965 पर्यंत एकूण 9000 आजीवन सदस्य नोंद झाली होती. संपूर्ण भारतातून आजीवन सदस्य संख्येत महाराष्ट्र प्रथम, पंजाब द्वितीय, मध्यप्रदेश तृतीय व मद्रास चतुर्थ क्रमांकावर होता.

आज भारत कृषक समाजाचे दिल्ली येथे 'डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषक भवन' नावाचे कार्यालय आहे. हे भारत कृषक समाजाचे संपूर्ण भारतातील मध्यवर्ती कार्यालय असून अनेक राज्यात मुख्य कार्यालये आहेत. महाराष्ट्रातील भारत कृषक समाजाचे कार्यालय जळगाव येथे आहे. जळगाव येथील 'कृषी भवन' म्हणून हे कार्यालय ओळखले जाते. जळगाववरूनच 'कृषक समाचार' नावाचे एक भारत कृषक समाजाचे नियतकालिक सुरु आहे. भाऊसाहेबांचे जळगाव येथील भारत कृषक समाजावर अतिशय प्रेम होते. ते जळगावला भारत कृषक समाजाचे मक्का मदिना म्हणत असत. त्यावेळी जळगावमध्ये भारत कृषक समाजाचे नऊ हजार सदस्य होते.¹⁵

इ.स.1983 मध्ये भारतात भारत कृषक समाजाचे एकूण 39000 आजीवन सदस्य व कुटुंब सदस्य होते. महाराष्ट्रातील सदस्य संख्या 9000 होती. महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यात 3000 शेतकरी आजीवन सदस्य होते. सर्वसाधारण सदस्यांची एकूण संख्या भारतात 10 लाख होती. भारताची शेतकरी संसद 'Peasants Parliament' डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी उभी केली होती. भारतात प्रथम 'भारत कृषक समाज' या अखिल भारतीय शेतकरी संघटनेची स्थापना करणारे डॉ. पंजाबराव देशमुख हे पहिले व्यक्ती होत. आज ही अखिल भारतीय संघटना स्वबलावर आत्मविश्वासाने एकेक पाऊल पुढे टाकत आहे.

साम्यवादी तत्वज्ञानाचा प्रणेता कार्लमार्क्सने जगातील कामगारांनो संघटित व्हा अशा प्रकारची घोषणा करून कामगारांच्या जीवनात मौलिक असे परिवर्तन घडवून आणले होते. त्याच धर्तीवर डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी "जगातील शेतकऱ्यांनो संघटित व्हा" हा मंत्र शेतकऱ्यांसाठी देऊन क्रांतीसाठी शेतकऱ्यांना सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता.¹⁶ शेतकऱ्यांसाठी बँका स्थापन करण्यात आल्या होत्या. तसेच शेतकऱ्यांना अमेरिका, रशियात फिरवून आणून आणि जागतिक पातळीवर शेतकऱ्यांना अमेरिका, सो. रशियात शेतकरी प्रदर्शने, जत्रा, मेळावे आदी भरविण्यापर्यंत त्यांनी कार्य केले होते.¹⁷

भारताचे माजी उपराष्ट्रपती श्री. बी.डी. जत्ती डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या कार्याविषयी म्हणतात की, "शिक्षणप्रसार व कृषिविकास यावर देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे, हे दूरदृष्टीने ओळखून त्यांनी आपले सारे जीवन या कार्यासाठी झिजविले. श्री. शिवाजी शिक्षण संस्था आणि भारत कृषक समाज ही डॉ. पंजाबराव देशमुखांची जिवंत स्मारके आहेत."¹⁸ शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी त्यांना स्वतःच्या हक्कासाठी, लढण्यासाठी, जगण्यासाठी, स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठविण्यासाठी शेतकऱ्यांना एक व्यासपीठ असावे, असा दूरदृष्टीचा विचार करून भारतात भारत कृषक समाजाची स्थापना डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी केली होती. हे कार्य त्यांनी आपल्या राजकीय सत्तेच्या वर्तुळात राहूनच केल्यामुळे स्वभाविकपणे काँग्रेसच्या स्वभाविक मर्यादा शेती प्रश्नाच्या संदर्भात त्यांनाही पडल्या होत्या. तसेच शेतकरी वर्गाने देखील भारत कृषक समाजाला आपली हितकर्ती संघटना मानले नाही. त्यामुळे भारतात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या नंतर भारत कृषक समाजाचा विचार व्यापक पातळीवर शेतकऱ्यात मूळ धरू शकला नाही हे वास्तविक सत्य आहे.

8. संशोधनाचे निष्कर्ष

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी भारत कृषक समाज ही अखिल भारतीय संघटना स्थापन करून भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या व प्रश्न दिल्लीपर्यंत मांडण्याचा प्रयत्न केला होता. तसेच भारतीय शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात संघटित करून त्यांच्या जीवनात अमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणले होते. संपूर्ण कृषक विकासाचा ध्यास हा त्यांचा श्वास होता. त्यामुळे त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्यच कृषक विकासासाठी व्यथित केले होते. या शोध निबंधातून आलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. भारत कृषक समाज या संघटनेतून भारतातील तरुणांची एक नविन पिढी निर्माण केली होती. तसेच भारतीय शेतकऱ्यांना प्रगत कृषी शिक्षण देणे व कृषिच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती करून देणे हे भारत कृषक समाजाचे मुळ उद्दिष्ट होते.
2. डॉ.पंजाबराव देशमुखांनी स्थापन केलेल्या भारत कृषक समाजाच्या माध्यमातून भारताच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विकासाला चालना मिळाली. शेतकऱ्यांचा आर्थिक व सर्वांगीण विकास करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.
3. शिक्षणप्रसार व कृषिविकास यावर देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे हे लक्षात घेऊन डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी भारत कृषक समाज ही संघटना निर्माण केली होती. तसेच शिक्षण, कृषी, सहकार अशा कितीतरी क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करून यांनी जनतेला सुखी करण्याचा प्रयत्न केला.
4. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी स्थापन केलेल्या भारत कृषक समाजातील कार्यावरून भारतातील शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनविले. शेतकऱ्यांचा विकास हाच देशाचा आर्थिक विकासाचा मार्ग दाखवून दिला. आर्थिक विकासाची त्याला जोड असल्याने शेतकऱ्यांमध्ये आत्मविश्वास जागृत झाला.

संदर्भ ग्रंथाची यादी

1. नागपुरे, ना. पां., कदम, के. ब., मोहोड, पु. ब.: (संपा.) डॉ. पंजाबराव ऊर्फ भाऊसाहेब देशमुख, विविध गुणदर्शन, अमरावती, 1965. पृ. 18.
2. सावरकर सुदाम, (निमंत्रक), शेवाळकर राम, व इतर: (संपा.), लोकमहर्षी भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1999. पृ.19.
3. नागपुरे, ना. पां., कदम, के. ब., मोहोड, पु. ब.: (संपा.) पूर्वोक्त. पृ.35.
4. किता.
5. सावरकर सुदाम, (निमंत्रक), शेवाळकर राम, व इतर: (संपा.), पूर्वोक्त. पृ.62.
6. ढाले रविंद्र, : डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक आर्थिक विचार, नभ प्रकाशन, अमरावती, 2009, पृ.२०९.
7. काळे या. मा. : वह-हाडचा इतिहास (1803-1902), प्रकाशक, यादव माधव काळे, बुलढाणा, 1924, पृ. 256.
8. देशमुख कल्पना, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे सामाजिक योगदान, प्रकाशक, प्रदीप मुळे, नागपूर, 1967, पृ.२७.
9. ढाले रविंद्र, : पूर्वोक्त. पृ. 269.
10. देशमुख कल्पना, पूर्वोक्त. पृ. २७.
11. करपे राजाभाऊ नारायणराव, : मराठवाड्यातील शेतकरी चळवळ (1948-2000), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२, पृ.18.
12. किता.
13. मोहिते वीर उत्तमराव, : जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता-लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख, मराठा विज्ञान मंदिर, अमरावती, 1983 पृ.115.
14. सावरकर सुदाम, (निमंत्रक), शेवाळकर राम, व इतर : (संपा.), पूर्वोक्त. पृ.88.
15. मोहिते वीर उत्तमराव, : पूर्वोक्त, पृ.428.
16. देशमुख मा. म., : राष्ट्रनिर्माते, शिवभारती प्रकाशन, नागपूर, 1992. पृ.83.
17. एन.पी. नागपूरे आणि इतर, : (संपा.), केचे मधुकर, भाऊसाहेब एक जमाखर्च, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे विविध दर्शन, अकोला 1992, पृ.83.
18. किता.

ISSN-2250-2335

१२-२३

समीचीन

(साहित्य-समाज-संस्कृति और राजनीति के खुले मंच की अर्द्ध वार्षिक-अव्यावसायिक पत्रिका)

पीयर रिव्यूड व यू. जी. सी. केयर लिस्ट में सम्मिलित जर्नल

31

● वर्ष-15 ● अंक-31 ● अप्रैल-जून 2022 ● पूर्णांक 69 ● मूल्य 100 रुपए
● प्रधान संपादक - देवेश ठाकुर ● संपादक - डॉ. सतीश पांडेय

१२-२३

समीचीन

(साहित्य-समाज-संस्कृति और राजनीति के खुले मंच की त्रैमासिक-अव्यावसायिक पत्रिका)
पीयर रिव्यूड च यू. जी. सी. केयर लिस्ट में सम्मिलित जर्नल

प्रबंध संपादिका :

डॉ. रोहिणी शिवबालन

प्रधान संपादक-प्रकाशक :

डॉ. देवेश ठाकुर

संपादक :

डॉ. सतीश पांडेय

संयुक्त संपादक :

डॉ. प्रवीण चंद्र विष्ट

डिजिटल संपादक :

डॉ. मनीष कुमार मिश्रा

संपादकीय-संपर्क :

बी-23, हिमालय सोसाइटी, असल्फा,

घाटकोपर (प.), मुंबई-400 084.

टेलिफोन : 25161446

Email: sameecheen@gmail.com

website-www.http://

sameecheen.com

विशेष :

'समीचीन' में प्रकाशित रचनाओं में व्यक्त

विचार संबद्ध रचनाकारों के हैं। संपादक-

प्रकाशक की उनसे सहमति आवश्यक नहीं है।

सभी विवादों का न्याय-क्षेत्र मात्र मुंबई होगा।

सभी पदाधिकारी पूर्णरूप से अवैतनिक।

परीक्षक विद्वत मंडल : (Peer Review Team)

- 1) प्रोफेसर ताकेशी फुजिई
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
टोक्यो यूनिवर्सिटी फॉर फॉरिन स्टडीज, टोक्यो।
- 2) प्रो. (डॉ.) देवेन्द्र चौबे
जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, नई दिल्ली।
- 3) प्रो. (डॉ.) वशिष्ठ अनूप
हिन्दी विभाग, काशी हिंदू विवि., वाराणसी, (उ.प्र.)
- 4) डॉ. नरेन्द्र मिश्र
प्रो. हिंदी, मानविकी विद्यापीठ, इग्नू मैदानगढ़ी, दिल्ली 110068
- 5) प्रो. (डॉ.) करुणाशंकर उपाध्याय
प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई।
- 6) डॉ. अनिल सिंह
अध्यक्ष, हिन्दी अध्ययन मंडल, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई।
- 7) प्रो. (डॉ.) सदानंद भोसले
प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, सवित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे।
- 8) प्रो. (डॉ.) शरेशचंद्र चुलकीमत
पूर्व अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, कर्नाटक विश्वविद्यालय, धारवाड़।
- 9) डॉ. अरुणा दुबल्लिश
पूर्व प्राचार्य, कनोहरलाल महिला स्नातकोत्तर महाविद्यालय,
मेरठ (उ.प्र.)

स्वामी, मुद्रक, प्रकाशक : देवेश ठाकुर ने प्रिंटोग्राफी सिस्टम (इंडिया) प्रा. लि., 13/डी, कुर्ला इंडस्ट्रियल एस्टेट, नारी सेवा सदन रोड, नारायण नगर, घाटकोपर (प.) मुंबई-400 086 में छपवाकर बी-23, हिमालय सोसाइटी, असल्फा, घाटकोपर (प.), मुंबई-400084 से प्रकाशित किया।

• वर्ष -15 • अंक- 31 • अप्रैल-जून 2022 • पूर्णक- 66 • मूल्य 100 रूपए
सहयोग : एक प्रति रु. 100/-, वार्षिक रु. 400/-, पंच वार्षिक रु. 2000/-

सीधे समीचीन के खाते में भेजने के लिए : खातेधारक का नाम : समीचीन / sameecheen

A/C No. 60330431138, Bank of Maharashtra,

Dr. Ambedkar Road, Dadar, Mumbai. IFSC : MAHB0000045

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पान नं.
१.	स्वतंत्रता संग्राम में झलकारी बाई की भूमिका : एक अध्ययन	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे, इतिहास विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, आंदे, ता. विक्रमगड, जि. पालघर	१-४
२.	पर्यावरण प्रदूषण का मानवी जीवन पर प्रभाव	डॉ. मनोहर भी. येरकलवार, सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर-२६	५-१०
३.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय सामाजिक विषमता	प्रा. डॉ. अरविंद म. पुनवटकर स्व. डॉ. हरिभाऊ आदमने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर	११-१४
४.	भारतीय इतिहासातील महिला समाजसुधारक सावित्रीबाई फुले	डॉ. डी. पी. गायकवाड, इतिहास विभाग प्रमुख, के. एम. सी. महाविद्यालय, खोपोली, तालुका : खालापूर, जिल्हा : रायगड, ४१०२०३.	१५-१८
५.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात विद्वार्तातील स्त्रियांचे योगदान : एक अध्ययन	डॉ. नंदकिशोर मने, सहाय्यक प्राध्यापक, पदव्युत्तर इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली- ४४२६०५	१९-२६
६.	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात शैक्षणिक संस्थांचे योगदान	डॉ. राजू शिवाजी कोंडेकर, प्राध्यापक, इतिहास विभागप्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, ता. मुदखेड, जि. नांदेड - ४३१८०६	२७-३२
७.	हवामान बदलाचे शेतीवरील परिणाम	प्रा. डॉ. अनिल निवृत्ती शिंदे, डॉ. सी. डी. देशमुख कॉलेज रोहा, रायगड.	३३-३८
८.	महिला सशक्तीकरणात पंचायतराज व्यवस्थेची भूमिका एक अध्ययन	डॉ. बसवेश्वर पांडागळे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आंदे ता. विक्रमगड, जि. पालघर.	३९-४३
९.	आधुनिक भारताच्या उभारणीत सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचे योगदान	डॉ. डी. डी. कोल्हेकर, इतिहास विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड.	४४-४९
१०.	वीर नारायण सिंह यांचा ब्रिटीश विरोधी उठाव: एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. नरेश एम. मडावी, सहाय्यक प्राध्यापक, पदव्युत्तर इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली- ४४२६०५	५०-५४

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पान नं.
११.	उत्तर कोकणातील शिलाहारांच्या काळातील अर्थव्यवस्थेचे विविध पैलू: एक पुराभिलेखीय अवलोकन	डॉ. रुपाली मोकाशी, असोसिएट प्रोफेसर, विभागप्रमुख, पोस्ट ग्रॅज्युएट इतिहास विभाग, आर के तलारेजा महाविद्यालय, उल्हासनगर	५५-५९
१२.	महिला सक्षमीकरण	डॉ. सौ. स्मिता मनोज भोईर, ग्रामीण विकास विभाग, चांगु काना ठाकूर आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, नवीन पनवेल	६०-६३
१३.	कोविड- १९ काळात शेतकऱ्यांपुढे निर्माण झालेल्या समस्या : एक अनुभवजन्य अभ्यास (Problems faced by Farmers during Covid-19 period: An Empirical Study)	डॉ. विजय गं. चवळे, सहाय्यक प्राध्यापक वाणिज्य सिडनहॅम वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय, बी रोड, चर्चगेट मुंबई	६४-७१
१४.	हरित वृद्धी व्यूहरचना आणि आव्हाने (Green Growth Strategies and Challenges)	महाजन संजय बाबुराव, (सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग) शिक्षण मہर्षी दादासाहेब लिमये कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय कळंबोली, नवी मुंबई. 410218	७२-८१
१५.	सुभाषचंद्र बोस यांच्या फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाचे भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	डॉ. पुरुषोत्तम सं. माहोरे, सरदार पटेल महाविद्यालय, गंज वार्ड, चंद्रपूर ४४२४०१	८२-८८
१६.	विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निवरणेचे कार्य	सहाय्यक प्राध्यापक मिलिंद बाबुराव थोरात भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली, कोल्हापूर	८९-९४
१७.	पेण तालुक्यातील सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळ	प्रा.नागोराव तारू, इतिहास विभाग, के.एम.सी.महाविद्यालय, खोपोली, तालुका :खालापूर, जिल्हा :रायगड, ४१०२०३	९५-९९
१८.	"बांधकाम क्षेत्रातील अकुशल महिला कामगारांच्या जीवनावर कोविड-१९ महामारीचा परिणाम" (विशेष संदर्भ - औरंगाबाद शहर)	प्रा.रईस अहमद म्यासुद्दिन, एम.जी.एम.विद्यापीठ औरंगाबाद मार्गदर्शक : डॉ.शितल खांडे, सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, एम.जी.एम.विद्यापीठ, औरंगाबाद	१००-१०७

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पान नं.
१९.	स्वतंत्र भारतामध्ये कुपोषण : एक आव्हान	सुदेवाड एस.व्ही., सहा.प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली मार्गदर्शक : डॉ.श्याम खंडारे, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.	१०८-११५
२०.	ब्रिटिश शासनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम तथा भारतीयांना वसाहतवादी शोषणाची झालेली जाणीव	प्रा. श्रीखंडे अमोल सुदामराव, इतिहास विभाग, श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार जि. नांदेड	११६-१२०
२१.	कोविड -१९ लॉकडाऊनचा महाराष्ट्र हवा गुणवत्तेवरील परिणाम	विनायक मारोती वागतकर, सहा.अधिव्याख्याता, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. पतंगराव कदम आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, ता.पेण जि.रायगड	१२१-१२६
२२.	सामाजिक चळवळीत जन नायक बिरसा मुंडा यांचे योगदान	डॉ.सोमनाथ दत्तात्रय कदम, इतिहास विभाग प्रमुख, कणकवली कॉलेज, कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग, पिन-४१६६०२	१२७-१३१
२३.	नालंदा विद्यापीठाचा उदय व विकास	डॉ. हनमंते साहेब दत्ता राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड	१३२-१३६
२४.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक चळवळीत वस्ताद लहुजी साळवे यांचे योगदान	प्रा डॉ दत्ता पिलाप्पा हिंगमिरे, इतिहास विभाग, कोकण ज्ञानपीठ उरण वाणिज्य व कला महाविद्यालय, उरण - रायगड, नवी मुंबई	१३७-१३९
२५.	रत्नागिरी जिल्ह्यातील वाढते शहरीकरण आणि लोकसंख्या वाढीचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. कांबळे राजकुमार डी., वीर वाजेकर ए. एस. सी. कॉलेज फुडे, उरण जि. रायगड प्रा. सौ. कांबळे अनुपमा आर. कोकण ग्यानपीठ उरण कॉलेज ऑफ कॉमर्स & आर्ट्स उरण, जि. रायगड	१४०-१४४
२६.	भारताचे परराष्ट्र धोरण व पंचशील करार: एक अभ्यास	डॉ. बालाजी अण्णासाहेब सुरवसे, सहाय्यक प्राध्यापक, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग, पिन-४१६६०१	१४५-१५०

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पान नं.
२७.	मराठाकालीन कुलकर्णी वतन एक दिव्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस.व्ही., इतिहास विभाग प्रमुख, शेट ज. नौ. पालीवाला महाविद्यालय, पाली, ता. सुधागड, जि. रायगड.	१५१-१५३
२८.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील ठाणे जिल्ह्यामधील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. सुजाता सचिन कुळकर्णी, कोकण ज्ञानपीठ, कर्जत कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कर्जत, रायगड	१५४-१५९
२९.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील लोकमान्य टिळकांचे योगदान	डॉ. राजश्री प्रदीप कदम डॉ. तात्यासाहेब नातू कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय मार्गता म्हाने	१६०-१६४
३०.	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. डी. डी. भोसले, अर्थशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड	१६५-१७२
३१.	कर्णबधिरांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा आढावा	डॉ. क्रांती सुहास बोरारवके (मार्गदर्शक) सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, बाबुरावजी घोलेप महाविद्यालय, नवी सांगवी, पुणे २७.	१७३-१७७
३२.	सांगली आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातील नैसर्गिक आपत्ती (महापूर)	डॉ. अनिल विजय शितोळे, मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग, एकनाथ सीताराम दिवेकर महाविद्यालय, वरवंड ता. दौंड, जि. पुणे. महेशकुमार विष्णू साळुंखे संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.	१७८-१८२
३३.	महाराष्ट्रातील विभागीय प्रादेशिक असमतोल	डॉ. विशाल भाऊसाहेब पावसे (मार्गदर्शक) अर्थशास्त्र विभाग वाघेरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सासवड ता. पुरंदर जि. पुणे वैशाली दिनकर कानवडे (संशोधक विद्यार्थिनी) पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, ता. जि. पुणे वैशाली दिनकर कानवडे (संशोधक विद्यार्थिनी) पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, ता. जि. पुणे	१८३-१८८

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

संदर्भ ग्रंथ :

- १) महाराष्ट्र गझेटर, भारत सरकार
- २) रत्नागिरी गझेटर, भारत सरकार
- ३) रत्नागिरी सामाजिक आर्थिक सर्वे सन २०१३
- ४) रत्नागिरी सामाजिक आर्थिक सर्वे सन २००९
- ५) लोकसंख्या भूगोल. फडके प्रकाशन
- ६) विविध मासीके

भारताचे परराष्ट्र धोरण व पंचशील करार: एक अभ्यास

डॉ. बालाजी अण्णासाहेब सुरवसे,

सहाय्यक प्राध्यापक, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग, पिन- ४१६६०१

Mail id : balajisurvase77@gmail.com

Mobile No. 9421237365, 7507471515

गोषवारा:

भारताचे पंतप्रधान या नात्याने भारतावर दोन महासत्तांपैकी कोणाच्याही दबावाखाली राहू नये आणि भारताचा स्वतंत्र आवाज आणि स्वतःची ओळख असावी अशी त्यांची इच्छा होती. मुद्द्यांच्या आधारे कोणत्याही महासत्तेवर टीका करण्याचे उदाहरणही त्यांनी दिले. हे महत्त्वाचे होते कारण तोपर्यंत जगातील अनेक देश भारताच्या स्वातंत्र्यावर विश्वास ठेवत नव्हते आणि त्यांना वाटत होते की ही ब्रिटिशांची खेळी आहे आणि भारतावर खरे नियंत्रण ब्रिटनचे असेल. नेहरूंच्या विधानांनी आणि विधानांमुळे भारत हे खरोखरच स्वतंत्र राष्ट्र आहे आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये त्याचे स्वतःचे मत आहे असा विश्वास त्या देशांना बसला. भारताने स्पष्टपणे सांगितले की त्याला दोन महासत्तांमधील भांडणात पडायचे नाही आणि स्वतंत्र राहायचे आहे. जरी हे तत्त्व नेहरूंनी सन १९५० च्या दशकाच्या सुरुवातीस लागू केले असले तरी, त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीत १९५४ मध्ये पंचशील हा शब्द पुढे आला. चीन आणि भारत दोन देशांचे संबंध सुरळीत राहावेत म्हणून पाच तत्वांचे पालन करण्याचे निश्चित केले. ते आशिया आणि जगातील अन्य देशांच्या सोबत सुध्दा संबंध प्रस्थापित करतांना या तत्वांचे अनुकरण करतील. याचा प्रयोग केवळ वेगवेगळ्या देशातच नाही तर सामान्यतः आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या बाबतीत केला गेला तर त्यामुळे शांती आणि सुरक्षिततेसाठी एक भक्कम असा आधार निर्माण होईल अशी अपेक्षा आहे.

Keywords: पंचशील सिद्धांताची तत्त्वे, भारताचे परराष्ट्र धोरण, पंचशील करार व आंतरराष्ट्रीय राजकारण.

१. प्रास्ताविक:

भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतावर दोन महासत्तांपैकी कोणाच्याही दबावाखाली राहू नये आणि भारताचा स्वतंत्र आवाज आणि स्वतःची ओळख असावी म्हणून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे पंचशील तत्त्वांच्या माध्यमातून मांडला. ज्यामध्ये राष्ट्रीय सार्वभौमत्व राखणे आणि इतर राष्ट्रांच्या कारभारात हस्तक्षेप न करणे यासारख्या पाच महत्त्वांच्या शांतता तत्त्वांचा समावेश होता. जगातील अनेक देश भारताच्या स्वातंत्र्यावर विश्वास ठेवत नव्हते आणि त्यांना वाटत होते की ही ब्रिटिशांची खेळी आहे आणि भारतावर खरे नियंत्रण ब्रिटनचे आहे. यासाठी जवाहरलाल नेहरू यांनी भारत हे खरोखरच स्वतंत्र राष्ट्र आहे आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये त्याचे स्वतःचे मत आहे असा विश्वास त्या देशांना करून दिला. पंडित नेहरूंनी पंचशील आणि असंलग्नता ही महत्त्वाची तत्त्वे मांडली एक, हे धोरण तत्त्वांवर आधारित होते, त्यामुळे अनेकदा पाश्चात्य देशांना सार्वजनिक धोरणांचा नैतिक प्रचार केल्यासारखे वाटायचे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताला मित्र मिळत नव्हते आणि भारताशी थेट कोणी जोडले जात नव्हते. दुसरा कमकुवतपणा असा होता की, तत्त्वांवर आधारित असल्याने, हे धोरण थेट राष्ट्रीय सुरक्षा आणि आर्थिक विकासाशी संबंधित नव्हते.

२. संशोधनाचे उद्देश:

- १) पंडित नेहरूंची पंचशील आणि असंलग्नता या तत्त्वांची मांडणी करणे.
- २) पाश्चात्य देशात भारतीयांच्या सार्वजनिक धोरणांचा नैतिक प्रचार करणे.
- ३) परराष्ट्र धोरण भारतातील लोकांच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणे.
- ४) आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताला एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून स्थापित करणे.

३. संशोधनाची गृहितके:

- १) भारतातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेऊन वेगवेगळ्या देशांत साम्यवादी क्रांती घडवून आली.
- २) कम्युनिस्ट देश आणि दुसरीकडे अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स आणि त्यांची मित्रराष्ट्रे यांच्यात शीतयुद्ध सुद्धा झाले.
- ३) आर्थिक विकासाच्या मार्गात अडथळे दूर करण्याचे कार्य पंचशील तत्वाने केले आहे.
- ४) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पंचशील तत्वामुळे सूत्रफ्रादता प्राप्त झाली.

४) संशोधनाच्या पध्दती:

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी भारतातील दुय्यम संदर्भ साधनांचा उपयोग केला आहे. तसेच अनेक कार्यालयातील माहितीचा आधार घेतलेला आहे. प्रस्तुत लेखनासाठी संख्याशास्त्रीय पध्दती व संदर्भ संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला आहे. याशिवाय अनेक देशांचे अहवाल, नियतकालिके, गॅझेटिअर्स व शब्दकोश व विविध लेख यांचा आधार घेतलेला आहे व सर्वांत शेवटी संदर्भग्रंथाची सर्वसमावेशक यादी दिलेली आहे.

५) पंचशील सिद्धांताची तत्त्वे:

जगातील प्रत्येक देशांतील प्रस्थापित सरकारांचे अस्तित्व मान्य करावे आणि त्यांच्या अंतर्गत कारभारत ढवळाढवळ करण्याचे थांबवावे, हे आग्रहाने मांडण्याची गरज होती. जवाहरलाल नेहरू यांनी तशी भूमिका १९४७ पासून घेऊन ती सतत हिरिरीने मांडली होती. या विचाराला बरीच मान्यता मिळाली. अनेक नवजात राष्ट्रांबरोबर सोव्हिएट रशियानेही ते मान्य केले. पुढे १५ डिसेंबर १९५७ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेनेही 'शांततामय सहअस्तित्व' या विषयावर स्वतंत्र ठराव संमत करून पंचशील तत्वांचा पुरस्कार केला. १ आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील तणातणी कमी होण्याला त्यामुळे काही अंशी निश्चितपणे साहाय्य झाले. पंडित नेहरूंनी मांडलेल्या पंचशील सिद्धांताची पाच तत्त्वे त्याकाळी अतिशय लोकप्रिय झाली होती, ती पुढीलप्रमाणे.....

१) एकमेकांच्या भौगोलिक अखंडतेचा आदर करणे आणि सार्वत्रिकतेचा आदर करणे

याचा अर्थ असा की, सर्व मुक्त राष्ट्रांची स्वतःची वैश्विक शक्ती आहे, ज्याच्या अंतर्गत इतर कोणतीही राष्ट्रीयता त्यांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू शकत नाही किंवा आक्रमण करू शकत नाही, परिणामी, मोठा राष्ट्र लहान राष्ट्रांचे धोरण ठरवू शकत नाही आणि त्यांना गिळंकृत देखील करू शकत नाही. २

२. पंचशीलाचे दुसरे तत्व-आक्रमणाच्या धोरणाचा त्याग:

एकप्रकारे पंचशील पहिल्या कोशातूनच उदयास आले आहे, हे स्पष्टपणे अधोरेखित करणे आवश्यक होते. कारण बलाढ्य राष्ट्रे अजूनही जवळपासची कमकुवत राज्ये बळकावण्याच्या तयारीत होती. किंवा १९४८ मध्येच इंग्लंडने इंडोनेशियावर आक्रमण केले हे काल्पनिक गोष्ट नाही.

३. एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये ढवळाढवळ करू नये

एकमेकांच्या सार्वभौमिकतेचा आदर करणे म्हणजे एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये ढवळाढवळ न करणे, हा सिलसिला पहिल्या पायरीपासूनच उदयास येतो, तर हा मुद्दा अधिक दृढ करण्यासाठी पंचशीलाचा शिला म्हणून स्वीकार करण्यात आला आहे. ३

४. समानता आणि परस्पर लाभ

या नियमानुसार, लहान, मोठे आणि श्रीमंत गरीब देश हे एकमेकांच्या बरोबरीचे मानले जातील, कोणत्याही देशाची भावना दुखावणार नाही, परस्पर लाभ म्हणजे एकमेकांना शक्य तितकी आर्थिक मदत करणे, जेणेकरून मागासलेल्या देशांचा विकास देखील शक्य होईल. ४

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

146

5. शांततापूर्ण सहजीवन

हा पंचशील तत्वांचा केंद्रबिंदू होता. एकमेकांसोबत शांततेत राहण्याची खात्री करू शकले असते. की कोणीही दुसऱ्यावर हल्ला करू शकत नाही किंवा कोणताही देश आपल्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू शकत नाही. ५ त्यावेळी भारताचा मोठा शेजारी असलेल्या आणि ज्याची लोकसंख्या ६ कोटी होती, म्हणजेच भारताच्या लोकसंख्येच्या दीडपट होती, त्यांना पंचशील तत्व स्वीकारण्याचा पंडित नेहरूंनी आग्रह धरला. चीननेही ते मान्य केले, पण दुदैवाने आधी म्हटल्याप्रमाणे, पंचशीलाचा अवमान करून त्याने १९६२ मध्ये भारतावर हल्ला केला. या हल्ल्यामुळे झालेल्या धक्क्यामुळे, नेहरूंना खोलवर विश्वास फसला आणि अखेरीस मे १९६४ मध्ये नेहरू युगाचा अंत झाला.

६. भारताचे परराष्ट्र धोरण व पंचशील करार

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि २६ जानेवारी १९५० ला औपचारिकरित्या भारतीय प्रजासत्ताकाची स्थापना झाली. १ ऑक्टोबर १९४९ ला शस्त्रधारी आणि दिग्भ्रंश चाललेल्या क्रांतीचा परिणाम म्हणून चिनी प्रजासत्ताका उदयास आले. दोन महान राष्ट्र भारत आणि चीन जे दोन हजार वर्षांपेक्षाही जास्त काळ एकत्र राहिले. त्यांच्यात जवळचे सांस्कृतिक संबंध होते. परंतु आधुनिक काळात ही दोन्हीही राष्ट्रे युरोपियन राष्ट्रांच्या मगरमिठीत होती. स्वातंत्र्य मिळताच चीनच्या राष्ट्रवादी सरकारशी भारताने राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले. भारताचे राजदूत म्हणून सरदार के.एम. पणीक्कर हे १९४८ मध्ये नानकिंगला गेले. ३० डिसेंबर १९४९ रोजी भारताने चीनच्या नव्या सरकारला राजनैतिक मान्यता दिली. ६

भारत-चीन यांच्यात राजनैतिक संबंधाला एक वर्ष होते न होते तोच कोरिया आणि तिबेट प्रश्नांवरून दोन देशात तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. जून १९५० मध्ये उत्तर कोरियाने दक्षिण कोरियावर केलेल्या हल्ल्याचा निषेध करून भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कोरिया बाबतच्या भूमिकेला पाठिंबा दिला. चीन युद्धात पडल्यानंतर भारताने वस्तुतः मध्यस्थाची भूमिका बजावली. परंतु तरीही सुरुवातीला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्यवाहीला भारताने राजनैतिक पाठिंबा दिल्याने भारताची राजकीय बांधिलकी पाश्चिमात्याशी आहे अशीच त्यावेळी चीनची व इतर समाजवादी सरकारांची समजूत झाली. ७ उत्तर कोरियात पैकिंगने आपले सैन्य का पाठविले हे भारताच्या लक्षात आल्यानंतर त्याने आपली भूमिका बदलली. चीनचा युद्धप्रवेश हा संरक्षणात्मक स्वरूपाचा आहे. अशी भारताची खात्री झाली. १९५० च्या अखेरीस आशियातील अमेरिकन नीतीला पाठिंबा देण्यास भारताने स्पष्ट नकार दिला. एवढेच नव्हे तर फेब्रुवारी १९५१ च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या जनरल असेंब्लीत चीनच्या कोरियातील आक्रमणाबाबत जो निषेध ठराव मांडला त्यावेळी भारताने सोव्हिएट गटाच्या बाजूने मतदान केले. ८ आंतरराष्ट्रीय संघटनांत पोकांग सरकारला स्थान मिळाले पाहिजे या करीता भारत सतत प्रयत्नशिल होता. तसेच या काळात फॉर्मोसा चीनकडे सोपविले गेले पाहिजे. अशी भारताने उघड उघड भूमिका घेतली. या सर्व घटनांमुळे भारताच्या असंलग्नतेबाबत चीनला विश्वास वाटू लागला. सन १९५२ च्या अखेरीस, कोरियन युद्धातील भारताची मध्यस्थी चीनने मान्य केली व भारताने सुचविलेल्या अटीवर युद्धबंदी करण्याची तयारी दर्शविली.

सन १९५२ मध्ये "श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित" यांच्या नेतृत्वाखाली सांस्कृतिक शिष्टमंडळाने चीनला भेट दिली. यावेळी भारतीय कलाकारांनी उत्कृष्ट कार्यक्रम सादर केला. भारतीयानी या काळात भारत-चीन मित्रमंडळाची स्थापना करून देशांत त्याच्या अनेक शाखा सुरु केल्या. तसेच चीनमध्ये मुध्दा चीन-भारत मित्र मंडळ स्थापन करण्यात आले. ९ या दोन्ही संघटनांनी सद्भावना आणि मैत्री वाढविण्याच्या दृष्टीने मोलाचे कार्य केले. सांस्कृतिक आदान-प्रदान व वेगवेगळ्या शिष्टमंडळांच्या भेटी त्यांनी आयोजित केल्या. १९५१ ला-त्सिन-झी-लीन यांच्या नेतृत्वाखाली एका सांस्कृतिक मंडळाने भारताला भेट दिली. त्याचे भव्य असे स्वागत झाले. त्यानंतर दरवर्षाला ह्या शिष्टमंडळाने भारताला भेटी दिल्या. त्यातील सर्वांत मोठी भेट सन १९५४ ची होती.

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

147

अशा या मैत्रीपूर्ण वातावरणात अनेक चिनी विद्यार्थी भारतात शिक्षणाकरीता आलेत तर अनेक भारतीय विद्यार्थी पॅकिंग विद्यापीठात शिक्षणासाठी गेले. यावेळी बऱ्याच आधुनिक, साहित्याची भाषांतरे करण्यात आली. प्राचीन काळातील सांस्कृतिक आदान-प्रदानाची ही जणू एक प्रकारे पुनरावृत्तीच होती. दिवसेंदिवस चीन-भारत मैत्री अशीच वृद्धीगत होत होती. १० इ.स. १९५३ मध्ये कोरियन युद्धातील युद्धबंध्यांच्या प्रश्नाबाबत चीनची भूमिका स्पष्ट करण्याकरीता तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघात चीनचे प्रतिनिधित्व फॉर्मोसात दडून बसलेल्या चॅंग-कै-शेक सरकारने नव्हे तर पॅकिंग सरकारने केले पाहिजे ११ याकरीता भारताच्या प्रतिनिधिनी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेत ठराव मांडले. एवढेच नव्हे तर फॉर्मोसा व चिनी किना-या लगतची अन्य बेटे चीनला परत देण्यात आली पाहिजेत असे उघड आवाहनही केले. इ.स. १९५० ते १९८५ या काळात भारत-चीन मैत्री व सलोखा असावा याकरीता भारताने हेतुपरस्पर प्रयत्न केले.

७. पंचशील करार व आंतरराष्ट्रीय राजकारण

आधुनिक काळात पंचशील या शब्दाचा (तत्वाचा) उपयोग इंडोनेशियाचे डॉ. सुकार्णो तसेच भारताचे पंतप्रधान पंडित नेहरु यांनी केला. १ जून १९५४ ला डॉ. सुकार्णो यांनी आपल्या जनतेने स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करावा यासाठी पुढे आणले होते. त्यामुळे या तत्वांना आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झाले नाही. १२ पंचशिलेच्या पाच तत्वाचा उपयोग सर्व प्रथम पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी चीनपासून तिबेट समस्येचा गुंता सोडविण्याकरीता केला. १३ चीन-भारत संबंधाला याच पंचशिलेने एक नविन वळण दिले ते असे की, २९ एप्रिल १९५४ रोजी तिबेटसंबंधी भारत व चीन यांच्यात एक करार झाला. हा करार तसा व्यापार व दळणवळण या बाबतीत होता. या करारानुसार काही व्यापारी सवलती भारताला तिबेटमध्ये पण अंतरराष्ट्रीय राजकारणात हा करार खरा गाजला तो निराळ्या कारणासाठी. राष्ट्रांमधील संबंधाची पाच आधारभूत तत्वे त्यात प्रथमच घोषित करण्यात आली. "शांततामय सहअस्तित्व किंवा "पंचशील" या नावाने या तत्वांचा उल्लेख नंतर वारंवार होऊ लागला. १४ भारत-चीन यांच्यात जो करार झाला त्या कराराने भारताने तिबेटवर चीनची स्वायत्तता मान्य केली. यावेळी भारताने चीनला तैवान प्रश्नावर आणि चीनने भारताला गोवा प्रश्नावर पाठिंबा घोषित केला. केवळ चीनशीच नव्हे तर जगातील सर्वच राष्ट्रांशी भारताचे संबंध या तत्वावर आधारलेले आहेत. १५ एकमेकांच्या संबंधात सर्वच राष्ट्रांनी ही तत्वे अनुसरली. तर जगातील तेढ कमी होईल असा विश्वास पंतप्रधान पंडित नेहरु यांनी लोकसभेत व्यक्त केला होता. एकीकडे असे मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित होत असतानाच दुसरीकडे कटूता व वैमनस्याला सुरुवात झालेली दिसून येते. १६

चीनचे पंतप्रधान चाऊ एन-लाय जिनेवाहून जेव्हा दिल्ली येथे आले तेव्हा भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु व चाऊ एन-लाय यांनी २८ जून १९५४ रोजी एक संयुक्त घोषणा केली. त्यात पंचशील तत्वाच्याप्रति आपल्या विश्वासाला पुन्हा उजाळा दिला. यावेळी त्यांनी संयुक्तपणे घोषित केले की, मग सध्या जे शंकेचे वातावरण आहे ते दूर होऊन विश्वास निर्माण होईल. सध्या आशिया आणि जगात भिन्न-भिन्न प्रकारच्या सामाजिक तथा राजनैतिक पध्दती प्रचलित आहेत. १७ जर उपरोक्त तत्वांचा स्विकार केला गेला व त्यांचे पालन केले गेले व दुस-या देशांच्या आंतरिक बाबतीत हस्तक्षेप केला नाही तर ही विभिन्नता शांती भंग करून संघर्ष निर्माण करणार नाही. प्रत्येक देशांची प्रादेशिक अखंडता सर्वोच्च सत्ता तसेच अनाक्रमणाचे आश्वासन मिळाल्यावर वेगवेगळ्या देशांत शांततापूर्ण सहअस्तित्व राहिल आणि मैत्रीपूर्ण संबंध वाढतील. यामुळे जगात सद्यःस्थितीतील तणाव कमी होण्यास मदत होईल आणि शांततेचे वातावरण निर्माण होण्यास मदत मिळेल. १८ २३ सप्टेंबर १९५४ ला इंडोनेशियाचे पंतप्रधान अली साब्रो मिजोबी यांच्या सन्मानार्थ एका राजकीय भोजन आयोजनाप्रित्यर्थ उपरोक्त पाच तत्वांना पंचशील" असे नाव देण्यात आले. त्यानंतर पंडित नेहरुंनी जगातील इतर राष्ट्रांना आवाहन केले की, त्यांनी जगात शांतता टिकून राहावी म्हणून या पाच तत्वांचा आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात स्विकार करावा. या आवाहानानंतर १९५५ पर्यंत ब्रम्हदेश, लाओस, नेपाळ, व्हिएतनाम युगोस्लाव्हिया आणि कम्बोडिया यांनी या तत्वांचा स्विकार केला.

८. निष्कर्ष

जवाहरलाल नेहरुंनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाकडे एक संधी म्हणून पाहिले ज्यामध्ये ते आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताला एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून स्थापित करू शकले. त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्यांचे पंचशील तत्त्व, ज्यामध्ये राष्ट्रीय सार्वभौमत्व राखणे आणि इतर राष्ट्रांच्या कारभारात हस्तक्षेप न करणे यासारख्या पाच महत्त्वाच्या शांतता तत्वांचा समावेश होता.

१. पंचशीलचा अर्थ असा नाही की सर्व राष्ट्रे एकसारखी असावीत किंवा एकसारख्या धोरणाचा अवलंब करणारी असावीत यांचा अर्थ असा आहे की, प्रत्येक राष्ट्र ज्या प्रकारे योग्य असा विश्वास करता येईल त्यासाठी स्वतंत्र असावेत.
२. पंचशील करारातील राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रांसोबत मित्रता सुध्दा ठेवावी. या संमेलनात सहभागी झालेल्या राष्ट्रांनी असा विश्वास व्यक्त केला की, पंचशील तत्वाच्या आधारावरच वेगवेगळ्या देशांचे मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापन होवू शकतात.
३. पंचशील तत्वाचा स्विकार अफगाणिस्तान, सिरीया, तिबेटचे पंचेन लामा, लाओस आणि सौदी अरब या राष्ट्रांनी या केला.
४. पंचशील करारातूनच सन १९५५ मध्ये आफ्रिका आणि आशियातील २९ राष्ट्रांची एक महत्वपूर्ण परिषद इंडोनेशियातील प्रसिध्द शहर बांडूंग झाली. त्यावेळी वरील पाच तत्वांचा स्विकार करण्यात आला.

संदर्भ ग्रंथाची यादी

1. V.P. Memon, : The Story of the Integrates of the Indian States.- 1956., P.98.
2. G.W. Choudhari, : Pakistan Relations with India 1947-1966, Pall Mall Press, London, 1971, P.36.
3. Ibid, P.10791.
4. Jyoti Gupta, : Bhushan Das Indo-Pakistan Relations 1947-55, PP. 60-61, Emsterdem, 1958, P.61.
5. Ibid. P. 69
6. V.P. Memon, : The Integration of The Indian States, New Delhi, 1956, Quoted from Buranuddin Bhumini, 1956, P.126-127.
7. Sir Zafrullah said before Security Council on 7th February, 1950 that Junagarh entered into a standstill agreement with Pakistan on 15th August and acceded to Pakistan on 15th September, 1947 -Security Council Official Report, 5th Year 1950, No.5., P.25-32.
8. Ibid.
9. Speech at Nagpur: 7 March 1950: Quoted from Sisir Gupta, Kashmir a Study in India Pakistan Relations, Asia Publishing House, New Delhi, 1966. P.212.
10. Statement in Parlment, 22 February 1950 (Jawaharlal Nehru Speeches 1949-1953) P.273.
11. Keesings Contemproray Archives, April, 1950., P. 10739-40.
12. Parliametary Debate, April, 1950, P.62.

13. Choudhari G.W., I. V.P. Memon, : The Story of the Integrates of the Indian States.- 1956., P.98.
14. G.W. Choudhari,: Pakistan Relations with India 1947-1966, Pall Mall Press, London, 1971, P.36.
15. Ibid.
16. Pandit Jawaharlal Nehru, Discovery of India, The Singest Press, Calcutta., 1946, P.531.
17. Doak A. Barnet, Communist China and Asia, Vintage Books, New York, 1961, P. 310.
18. Jawaharlal Nehru, India's Foreign Policy: The Selected Speeches (1946-1961) New Delhi, 1961, P. 98.

मराठाकालीन कुलकर्णी वतन एक दिव्य

प्रा. डॉ. पाथरकर एस.व्ही.
(इतिहास विभाग प्रमुख), शेट ज. नौ. पालीवाला महाविद्यालय,
पाली, ता. सुधागड, जि. रायगड.

गोषवारा:

शिवकाळात मराठी समाजात वतनास फार मोठी प्रतिष्ठा होती. पाटीलकी, कुलकर्णी, सरकुलकर्णी, देशमुखी, सरदेशमुखी असे अनेक प्रकारची वतने समाजात अस्तित्वात होती. शिवकाळ व पेशवेकाळाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की महाराष्ट्रातील असंख्य खेड्यातील कारभार हा पुरातन काळापासून जशा पद्धतीने चालत होता. तसाच तो शिवकाळात व नंतरही चालू होता. खेडे म्हणजे एक स्वयंपूर्ण असे छोटे राज्यच असे पाटील, कुलकर्णी हि खेड्यातील वतनदार मंडळी होती. कुलकर्णी हा गावाचा दुसरा महत्वाचा मुलकी अधिकारी होता. त्याच्याकडे सर्व दफतर असे पाटलाच्या सर्व कामात त्याला कुलकर्णी मदत करत असत. शेतीचे उत्पन्न वाढविण्याकडे विशेष लक्ष द्यावे लागत असे एकच कुलकर्णी बऱ्याच गावाचे हिशोब ठेवत असे कुलकर्णी हे वतन वंशपरंपरागत असे व त्याला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागत असे.

Keywords: कुलकर्णी, हिशोबातील प्रमाणिपणाबद्दल कुलकर्ण्याला शासन, हुजुरदार

प्रस्तावना:

मराठा कालीन सामाजिक रचना पाहताना. खेडेगावात पाटील व कुलकर्णी अशा दोघांना मानाचे स्थान होते. त्यात ही पहिला मान पाटलाचा व त्यानंतर दुसरा मान कुलकर्ण्याचा होता. खेडेगावात पाटील हा गावाचा प्रमुख असे व जमीनमहसूल गोळा करत असे. त्याला हिशोब ठेवण्याचे काम कुलकर्णी या अधिकारी करीत असे त्या संदर्भातील माहिती खालील प्रमाणे.

उद्दिष्टे:

१. शिवकाळ व पेशवेकाळातील जमिनीचा हिशोब तपासणे.
२. खेड्यातील सामाजिक रचनाचे व्यवस्थापन करणे.

कुलकर्णी:

प्राचीन ग्रामसंस्थेतील एक अधिकारी व वतनदार. त्याला मिळालेल्या वतनाला 'लिखनवृत्ती' म्हणत असत. हे वतन सु. एक हजार वर्षांचे जुने असावे, असे मानतात. गावातील एकूण जमिनीचा पंचविसावा हिस्सा पाटील, कुळकर्णी व चौगुला यांना इनाम देण्याची वहिवाट होती. यांना जमिनीवर शेतसारा नसे. गाव-पाटलाचा लेखक मदतनीस या नात्याने गावाच्या वसुलाचा हिशोब ठेवण्याचे काम कुळकर्ण्याकडे असे. किल+करण या सामाजिक शब्दावरून कुळकर्णी हा शब्द बनला असून कुल म्हणजे जमिनीचा भाग वा शेतकरी व करण म्हणजे लिखनवृत्ती होय. कुळवार हिशोब लिहिणारा तो कुळकर्णी, असेही त्याचे व्यवसायानुरूप वतननाम बनले असावे. याला स्थलपरत्वे 'पटवारी' अथवा 'पांड्या' म्हणतात. बहुधा कुळकर्णी ब्राह्मण असत; परंतु प्रभु मराठे, लिंगायत व मुसलमान या ज्ञातीतही कुळकर्णी वतनदार आढळतात.⁽¹⁾ शिवकालात यांना दोन चवाळी, जोडा, मुंडासे, धोतरजोडी, रूमाल, पासोडी वगैरे हक्कबाबी असत. यांशिवाय गावातील धंदेवाल्यांकडून तेल, पाने, सुपारी, गूळ, केळी इ. मुशाहिरा मिळे. गावाचे दप्तर, शिवाराचे कमाल क्षेत्र, आकार व वर्णन ह्यांचा आकारबंद, शेतवारपत्रक, लावणीपत्रक, पडपत्रक, वसुलीबाकीपत्रक, त्याची फाळणी व जमाखर्च, गुरे-माणसांची गणती वगैरे लेखी कामे तो करी. त्याचा सामाजिक दर्जा चांगला असे. स्वातंत्र्योत्तर काळात ही वतने जाऊन त्याजागी तलाठ्यांची शासनाने नियुक्ती केली.

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या दुर्मिळ ग्रंथांची यादी

☎: (०२५६२) २३३८४८

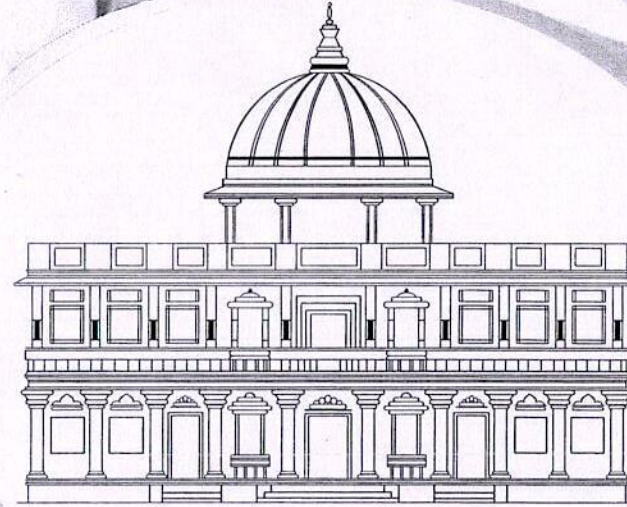
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : १० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ०९

21-22

अ.न.	पुस्तकाचे नांव	किंमत रुपये
१)	छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे	३५०
२)	शिवाजीची राजनिती	४५०
३)	राजवाडे चरित्र	७००
४)	इ.वि.का.राजवाडे समग्र साहित्य (खंड ४ ते १०) ३५० X ६	२१००
५)	मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (खंड १ ते ११) ४०० X ११	४४००
६)	The Sources of Maratha History ५ खंड ६०० X ५	३०००
७)	गीताई धर्मसार	५०
८)	जागतिक बालक वर्षानिमित्त	२५
९)	अमृतानुभव	१००
१०)	कॅटलॉग	५०
११)	नागपुरकर भोसल्यांचे चिटणीशी बयान	५०
१२)	संशोधक-काँग्रेस शताब्दी विशेषांक	५०
१३)	ज्ञानेश्वर नितीकथा	२०
१४)	विलासमणि मंजरी	१००
१५)	योगचिंतामणी	१००
१६)	वेडिया नागेश	२५
१७)	नवरस रागमाला (संशोधक)	५०
१८)	तात्या जोगाच्या चरित्राची साधने	१००
१९)	जानकी स्वयंवर	१००
२०)	खानदेश माळव्याच्या इतिहासाची साधने	१५०
२१)	दुर्मिळ संच (संशोधक)	२०००
२२)	निबंधसंग्रह -१	८०
२३)	निरुक्त	१५००
२४)	नागपूर राज्याच्या इतिहासाची साधने	२५०
२५)	मराठाकालीन शासन व्यवस्था आणि स्थित्यंतरे	१५०

॥ श्री विद्यापीठ विद्यापीठ ॥

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

२१-२२

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विद्यमान पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

● मा. श्री. मदनलाल मिश्रा	अध्यक्ष
● श्री. आनंद राजवाडे	प्रमुख मार्गदर्शक
● मा. दलूभाऊ जैन	उपाध्यक्ष
● श्री. संजय मुंदडा	कार्याध्यक्ष
● श्री. लखनजी भतवाल	कार्योपाध्यक्ष
● श्री. प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	मुख्य चिटणीस
● श्री. व्यंकटेश दाबके	खजिनदार
● श्री. प्रा. सुनिल मुंदडा	वस्तु संग्रहालय चिटणीस
● प्रा.डॉ. सौ. मृदुला वर्मा	संशोधक त्रैमासिक चिटणीस
● श्रीमती जयश्री शहा	ग्रंथालय चिटणीस
● प्रा.डॉ. सौ. उज्वला नेहते	संशोधन व प्रकल्प चिटणीस
● प्राचार्या डॉ. सुनंदा अहिरे	संशोधन अधिकारी
● सौ. लता आगीवाल	कार्यकारी सदस्य
● प्रा.श्री.श्रीपाद नांदेडकर	क्युरेटर (पदसिद्ध)

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक - मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ९

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा. डॉ. बी. आर. मस्के ● प्रा. डॉ. दिपाली भावे ● प्रा. प्रफुल राजुवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१	पं. जवाहरलाल नेहरू : स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक धोरणाचे शिल्पकार - डॉ.सौ.अभिलाषा राऊत, नागपूर	८
२	भारत देशाच्या कृषी क्षेत्रातील विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान - डॉ.अफरोज शेख, नागपूर	१३
३	आधुनिक भारताच्या इतिहासात बाबू हरदास एल. एन. यांचे सामाजिक व राजकीय योगदान - डॉ.आनंद सूर्यवंशी, नागपूर	१६
४	अर्वाचीन योगसाहित्य: ध्यान विमर्श - डॉ.अरुण पवार, नागपूर	२१
५	स्वातंत्र्य संग्रामातील वीरांगना - मॅडम कामा - डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे.	२५
६	१९२० ते १९४७ या काळातील स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचे योगदान कस्तुरबा गांधी व सहकारी महिला - डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे	२९
७	राष्ट्र बांधणीमध्ये स्त्रीया, दलित आणि आदिवासी यांचे योगदान - डॉ.अशोक शहाणे, उमरेड, जि.नागपूर	३३
८	आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान - डॉ.बी. आर. मस्के, नागपूर	३८
९	ई. व्ही. रामास्वामी पेरियार यांच्या कार्याचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव - डॉ. भास्कर बघाळे, नागपूर	४२
१०	वर्षावास, भिक्खु संघ व दानादि कर्म - १)डॉ.भीमदेवी डांगे, २) डॉ.स्निग्धा राजेश कांबळे, ब्रह्मपुरी	४६
११	१९४६ नागपूर येथील सत्याग्रह आणि अॅड. हरिदास बाबू आवळे यांची भूमिका - डॉ.चंद्रशेखर पाटील, नागपूर	५२
१२	आधुनिक भारताचे निर्माते महात्मा जोतिराव फुले यांची शेतकरी चळवळ - डॉ.दत्ता हिंगमिरे, उरण, जि.रायगड	५६
१३	राजश्री शाहु महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान - डॉ. देविदास गाडेकर, नागपूर	६०
१४	महात्मा जोतिराव फुले आणि सामाजिक न्याय - डॉ.धर्मवीर क्षीरसागर, गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर	६३
१५	ज्ञानोदय व खिचन मिशनरींचे सामाजिक कार्य - डॉ.दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर	६७
१६	अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचे राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य - डॉ. दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर	७०
१७	आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीत संत साहित्याचे योगदान - डॉ. डि. ए. पाटील, शिरपूर, जि.धुळे	७३
१८	भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान - डॉ.दीपा पाटील, कळंबोली, नवी मुंबई	७६
१९	प्रखर राष्ट्रवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.दिपाली भावे, नागपूर	८०
२०	नटसम्राट : जीवनात वाट्याला आलेले वास्तव आणि त्यातील सुख दुःखांचा काव्यात्मक आलेख - डॉ.जी. एस. क्षीरसागर, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे	८४

२१	ईस्ट इंडिया कंपनी कालीन कायदे - चिकित्सक आढावा (इसवी सन १७५७ ते १८५८) - डॉ. गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर	८६
२२	सामाजिक इतिहासाचे महत्व व समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास - डॉ.हरिदास जाधव, शिरूर, जि.पुणे	९०
२३	बाडोली सत्याग्रहातील वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका - डॉ.जयंत रामटेके, सडक अर्जुनी, जि.गोंदिया	९३
२४	स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी विकासाच्या प्रगतीच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास - डॉ. के.पी.देशमुख, महागाव, ता.गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर	९९
२५	राष्ट्रउभारणीत (विकास) कृषी आणि उद्योग क्षेत्राचे योगदान - डॉ.के.जी.ढोबळे, अमरावती	१०४
२६	आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.के.बी.वासनिक, गोंदिया	११०
२७	१८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक राणी अवन्तीबाईचे योगदान - डॉ.लक्ष्मण गोरे, २) प्रदीप चव्हाण, ??	११४
२८	आधुनिक भारताचे निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - १) डॉ. एल. एच.नदेश्वर, २) डॉ.आर.एम. मेश्राम, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपूर.	११९
२९	दलित चळवळींचा राष्ट्र उभारणीमधील सहभाग - डॉ. माधुरी देवतळे, नागपूर	१२४
३०	राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील मुलतत्त्वे आणि बौद्ध विचार - डॉ.महेंद्र गायकवाड, नागपूर	१३०
३१	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत नागपूर जिल्ह्यातील कामठी नगर पालिकेच्या कार्याचे योगदान - डॉ.ममता इलमकर, ??	१३३
३२	राजसत्तेच्या फटीतून होळकर या मराठे सरदार घराण्यातील तुळसाबाई होळकर - डॉ.मंगला गोरे, नागपूर	१३६
३३	दलित स्त्री चळवळीच्या शिलेदार श्रीमती शांताबाई सरोदे - डॉ.मंजुषा धापूडकर, अमरावती	१३९
३४	वर्तमान शैक्षणिक व वैज्ञानिक विकास : मानवाच्या आर्थिक स्थैर्यास घातक - डॉ.मंजुषा ठाकरे, नागपूर	१४१
३५	डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : (जल नियोजनाच्या विशेष संदर्भात) - डॉ. निशांत शेंडे, नंदुरबार.	१४६
३६	स्वातंत्र्य सैनिक रायकुमार भोगीलाल गुजर यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान - डॉ.पद्माकर गोरे, शिरूर, जि.पुणे	१४९
३७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : दुर्लक्षित महिलांच्या संदर्भात - डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर	१५२
३८	स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान - डॉ. प्रमिला भुजाडे, नागपूर.	१५७
३९	कम्युनल ट्रेगल इन इंडिया - डॉ. पी. ए. ओलेकर, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली	१६२
४०	आधुनिक भारताचे निर्माते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.प्रतिभा गाडवे, नागपूर	१६८

४१	स्वातंत्र्योत्तर काळातील साहित्यिक प्रगती - डॉ.प्रवीणा नागपूरकर, नागपूर	१७३
४२	लातूर जिल्हापरिषदेतील ओबीसींचा राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाचे विश्लेषण (१९९२-२०१२) - १) डॉ. राहुल बावगे, नागपूर, २) डॉ.असीम खापरे, पुसद	१७६
४३	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी संदर्भात जातीच्या प्रश्नाची डॉ.आंबेडकर कृत चिकित्सा - डॉ.राहुल गोंगे, नारायणगाव, जि.पुणे	१७९
४४	कोरोना विषाणूचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम - डॉ.राजेश बहुरूपी, भिवापूर	१८२
४५	आदिवासी जमातींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान - डॉ.राजू पवार, शिरपूर, जि.धुळे.	१८५
४६	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रीयांचे योगदान - डॉ. राजू जाधवर, कळंबोली, नवी मुंबई	१८८
४७	भारतीय संविधान निर्मिती आणि विकास - १)डॉ.रायन महाजन, नागपूर, २) डॉ.संदीप तुंदूरवार, नागपूर, ३) डॉ.शरद सांबारे, नागपूर, ४) डॉ.राहुल चुटे, मुरमाडी	१९०
४८	हरितक्रांती व त्याचे भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम - १)डॉ. सचिन भोगेकर, नागपूर, २) डॉ.नितीन कायरकर, नागपूर.	१९४
४९	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान - डॉ. संजय ढवळे, मोहपा, जि.नागपूर	१९८
५०	ग्रामीण क्षेत्रात नागरी आधारभूत सुविधांची तरतूद योजनेचा संक्षिप्त आढावा - डॉ.एस.बी.महाजन, कळंबोली, ता.पनवेल, जि.रायगड,	२०२
५१	भारतीय दुग्ध उद्योगाची कामगिरी - डॉ.एस.बी.महाजन, कळंबोली, ता.पनवेल, जि.रायगड	२०७
५२	महाराष्ट्रातील कृषी विषयक विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान - डॉ.सतिश राठोड, नागपूर.	२१४
५३	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यांमधून दिसणारी समाज सुधारणाविषयक भूमिका : एक चिंतन - डॉ.शिल्पा शेठे, पाबळ, ता.शिरूर, जि.पुणे	२१७
५४	१९४२ ची चले जाव चळवळ व पहिला झेंडा वंदन - डॉ.श्रीकांत सोनटक्के, नागपूर,	२२४
५५	राष्ट्रीय काँग्रेसच्या आरंभीच्या राजकारणात न्या. म. गो. रानडे यांची भूमिका - डॉ. श्रीनिवास सातभाई, अमरावती.	२२८
५६	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान - १)डॉ.सोनिया डावरे, औरंगाबाद २)डॉ.शीला स्वामी, उस्मानाबाद	२३३
५७	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन - डॉ.सोनू लांडे, पनवेल, जि.रायगड	२३७
५८	वैश्विक स्त्रीवादाचे स्वरूप, भूमिका व वाटचाल - डॉ. सुधाकर चौधरी, शिरपूर, जि.धुळे.	२४१
५९	छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जलव्यस्थापन - १)डॉ.सुजाता गौरखेडे, नागपूर, २)डॉ.सचिन बन्सोड, नागपूर	२४४
६०	बहिष्कृत हितकारिणी सभा : अस्पृश्य समाजाला मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात आणणारी संस्था - डॉ.सूर्यकांत कापशीकर, नागपूर	२५०

६१	ओ.बी.सी समाजाची आरक्षण धोरणाबाबत राजकीय अनभिज्ञता - डॉ.सुशांत चिमणकर, नागपूर	२५६
६२	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत स्त्रीवादी साहित्याचे योगदान - डॉ.सुशिला लाखे, उमरेड, जि.नागपूर.	२६३
६३	ब्रिटिशकालीन भारतीय रेल्वे आणि तिचे दुष्परिणाम (इ.स.१८५३-१९१४) - डॉ.यु.ए.पठारे, नारायणगाव, जि.पुणे	२६८
६४	माहिती तंत्रज्ञान युगात मूल्याधिष्ठित समाज व मानवी संसाधन निर्मितीमध्ये माहितीची आवश्यकता : एक दृष्टीक्षेप - डॉ.विजय बर्फे, शहादा, जि.नंदुरबार,	२७३
६५	स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नेतृत्व आणि लोकसहभाग - डॉ.विजय राऊत, नारखेड, जि.नागपूर.	२७६
६६	आधुनिक भारताच्या निर्मितीत राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान - डॉ.विमल राठोड, नागपूर	२८०
६७	नवकवी बा.सी.मढेंकर- स्वातंत्र्योत्तर कविता - डॉ.विशाखा कांबळे, नागपूर	२८३
६८	सेनापती बापट यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील विविध क्षेत्रांतील योगदान - डॉ. व्ही.आर.गवारी, अहमदनगर.	२८६
६९	कोण म्हणतं टक्का दिला (नाटक) - डॉ.रमेश बलभीम जाधवर, कळंबोली, नवीमुंबई	२९१
७०	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा 'भारत कृषी समाज' : एक आर्थिक अभ्यास - डॉ.बालाजी अण्णासाहेब सुरवसे, फोंडाघाट, ता.कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग	२९५
७१	महात्मा गांधी यांचे नेतृत्व आणि चळवळ - डॉ. रेखा जाधव, नागपूर	३००

हे माणूसपणच अधिक छान व श्रेष्ठ आहे. तिथे संजीवनीच्या अमरत्वापेक्षा क्षणभंगुराचं महत्त्व अधिक आहे त्यामुळे प्रत्येक क्षण जिवंत करणं, प्रत्येक क्षण जगणं या गोष्टीला अधिक महत्त्व आहे. जगण्याचा एवढा सुंदर अर्थ कळल्यामुळे कचला मरणाची भीती राहिलेली नाही. म्हणूनच देव यानीच्या शापाने ग्रस्त असूनही तो संजीवनीच्या शोधात हिंडताना दिसत नाही. देवयानीच्या शापाच्या पवरपेक्षाही कचची पावर वाढलेली आहे. शोढक्यात माणूसपण हे अधिक ताकदवान असते हे सुचवून नाटक संपते.

संदर्भग्रंथ :

- १) कोण म्हणतं टक्का दिला (नाटक) : संजय पवार
- २) वेदना आणि विद्रोह, भालचंद्र फडके (श्री विद्या प्रकाशन पुणे)
- ३) भारतीय दलित साहित्य, शरणकुमार लिलबाळे (साहित्य अकादमी)
- ४) दलित रंगभूमी आणि नाटक चळवळ, डॉ. मधुकर मोकाशी (स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे)

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा 'भारत कृषी समाज' : एक आर्थिक अभ्यास

डॉ. बालाजी अण्णासाहेब सुरवसे

असिस्टंट प्रोफेसर

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, फोंडाघाट, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग.

मो. ९४२१२३७३६५, ७५०७४७१५१५. ईमेल : balajisurvasse77@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतामध्ये ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत फार मोठ्या प्रमाणात बदल करण्यात आला. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे ब्रिटिशांनी सर्वप्रथम येथील कृषी क्षेत्राकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. कृषी क्षेत्रातून जास्तीत जास्त महसूल गोळा करण्यासाठी त्यांनी जमीनदारी, स्त्री महालवाडी व रयतवाडी यासारख्या शोषणकारी पद्धती लागू करून शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण केले. तसेच इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आल्याने कारखान्याला लागणार्या कच्च्या मालाची पूर्तता करण्यासाठी पारंपरिक शेतीचे रूपांतर बाणिज्यिक शेतीमध्ये केले. शेतीतील कच्चा माल स्वस्त दराने विकत घेऊन इंग्लंडला पाठवत व इंग्लंडच्या कारखान्यातील पक्का माल भारतीय बाजापेठेत मोठ्या दराने विक्री करत असे. अशा असंतुलित व्यापाराने भारतीय शेतकरी दारिद्री बनत गेला. त्यामुळे ब्रिटिश काळातच सर्वात जास्त आर्थिक शोषण भारतीय शेतकऱ्यांचेच झाले. इंग्रजांबरोबर भारतातील सावकार, व्यापारी, अडते-दलाल इत्यादींनी सुद्धा शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण केले. यातूनच भारतामध्ये स्वदेशीची चळवळ उभी राहिली. त्यात भारतातील एक तिशील महान व्यक्तिमत्त्व म्हणून डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांची कर्मभूमी विदर्भ असल्यामुळे त्यांच्या कर्तृत्वाचा ठसा वैदर्भियांच्या अंतःकरणावर उमटलेला आहे. आजचा विदर्भ हा डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या कर्तृत्वाचे फळ आहे. 'भारत कृषी समाज' या संघटनेच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांच्या जीवनाला वळण लावून त्यांची मनं साकार करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी जे कार्य केले ते सर्व जनतेसाठी केले होते. ते एक समाज प्रवर्तक, थोर शिक्षणतज्ञ व शेतकऱ्यांचे उद्धारकर्ते होते. अष्टपैलू नेतृत्वाच्या कुशल व्यक्तिमत्वाला 'सामाजिक क्रांतीचा उद्गाता' म्हणून समाजाने मान्यता दिली होती. या गोष्टी निबंधातून डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा आर्थिक विकास व 'भारत कृषी समाज' या संघटनेची याची भूमिका स्पष्ट करण्यात आलेली आहे.

१. संशोधनाचे उद्देश :

१. आर्थिक विकास करण्यासाठी भारत कृषी समाजाचे कार्य समायोजन घेणे.
२. शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी व त्यांची आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी निरंतर कार्य केले.
३. आर्थिक क्रांतीतूनच भारतातील सामाजिक, राजकीय आणि वैचारिक क्रांती घडून आणणे.
४. भारत कृषी समाजाचा कार्यक्रम व योजनांची माहिती घेणे.

२. संशोधनाची गृहितके :

१. 'भारत कृषी समाज' या संघटनेच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांच्या जीवनात परिवर्तन झाले आहे.
२. 'भारत कृषी समाज' या संघटनेतून आर्थिक विकासाचा मार्ग मोकळा झाला.
३. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या आर्थिक विकासातून शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावले आहे.
४. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या भारत कृषी समाजाचे कार्य भारतीयांना प्रेरणादायी ठरते.
३. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे पूर्वचरित्र.

पंजाबराव शामराव देशमुख हे महाराष्ट्रातील एक शिक्षणप्रेमी, तळमळीचे सामाजिक कार्यकर्ते व भारताचे कृषिमंत्री होते. त्यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील पापळ या खेड्यात एका शेतकरी कुटुंबात २७ डिसेंबर १८९८ रोजी झाला. 'त्यांचे मूळ घराणे वतनदार देशमुखांचे आणि आडनाव कदम हे होते. पण देशमुखी वतनामुळे देशमुख हे आडनाव रूढ झाले. त्यांच्या वडीलांचे नाव शामराव आणि आईचे नाव राधाबाई होते. पंजाबरावांचे प्राथमिक शिक्षण पापळ येथेच झाले. अमरावतीला इ.स. १९१८ मध्ये हिंदू हायस्कूलमध्ये मॅट्रिक होऊन ते पुण्यात फर्ग्युसन महाविद्यालयात दाखल झाले परंतु पदवी घेण्यापूर्वीच ते इ.स. १९२० मध्ये उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. इंग्लंडमध्ये त्यांनी एम. ए. (एडिंबरो), डी. फिल. (अक्सफर्ड) आणि बार अट ल या पदव्या मिळविल्या. 'वैदिक वाङ्मयातील धर्माचा उद्गम आणि विकास'

प्रबंधाबद्दल त्यांना डॉक्टरेट मिळाली. ऑक्सफर्ड विद्यापीठात संस्थेचे संशोधक म्हणूनही काही दिवस काम करून ते १९२६ मध्ये भारतात परत आले व अमरावतीस त्यांनी वकिली सुरू केली.

पंजाबराव देशमुखांनी १९२७ मध्ये मुंबईच्या सोनार जातीतील विमलाबाई वैद्य ह्या मुलीशी विवाह केला. पंजाबरावांनी वकिली बरोबरच समाजकार्यास प्रारंभ केला. ते १९२८ मध्ये अमरावतीच्या जिल्हा बोर्डात अध्यक्ष झाले. या वेळी त्यांनी सार्वजनिक विहिरी हरिजनांसाठी खुल्या केल्या. कर वाढवून येणारा पैसा शिक्षणावर खर्च केला व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. अमरावतीचे अंबादेवी मंदिर अस्मृश्यांना खुले करण्यासाठी त्याच वर्षी सत्याग्रह केला. १९३० मध्ये त्यांनी प्रांतिक कायदेमंडळात निवड झाली व ते शिक्षण, कृषी, सहकार आणि लोककर्म खात्यांचे मंत्री झाले. तथापि १९३३ मध्ये त्यांनी राजीनामा दिला त्यानंतर अमरावती मध्यवर्ती बँकेचे ते अध्यक्ष झाले. त्यांनी १९२६ मध्ये बहुजन समाजाच्या विकासासाठी श्रद्धानंद छात्रालय व १९३२ मध्ये श्री शिवाजी शिक्षण संस्था स्थापन केली. त्या शिक्षण संस्थेने अल्पावधीतच अनेक शाळा, महाविद्यालये आणि वसतिगृहे सुरू केली. १९५२, १९५७ व १९६२ या तीनही वर्षांच्या लोकसभेच्या निवडणुकांत ते विजयी झाले. १९५२ ते १९६२ पर्यंत ते केंद्रीय कृषिमंत्री आणि एक वर्ष सहकार मंत्री होते. या काळात त्यांनी अनेक समित्या स्थापन केल्या आणि कापूसबाजार, शेती वगैरे क्षेत्रांत आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. या सर्व शैक्षणिक व सामाजिक श्रमांमुळे अखेरीस त्यांना पक्षाघाताचा झटका आला आणि दिल्ली येथे १० एप्रिल १९६५ रोजी त्यांचे हृदयविकाराने निधन झाले.^५

४. भारत कृषक समाज :

शेती व शेतकरी हाच जगाचा मूलाधार आहे. संपूर्ण विश्वच कृषकमय आहे. विश्वशांती आणि विश्वसमृद्धी या ध्येयाचा केंद्रबिंदू हा शेतकरीच आहे. म्हणून संपूर्ण जगच शेतकरीमय व श्रममय आहे. शेतकऱ्यांचे कल्याण म्हणजेच जगाचे कल्याण आहे. बहुजनांच्या मागण्या म्हणजे जगाच्या मागण्या. One World, One Government म्हणजे एक विश्व सरकार शेतकरीच निर्माण करू शकतो हा विश्वास डॉ. पंजाबराव देशमुखांना होता. कृषी समस्त उद्योगांची जननी आणि औद्योगिकरणाचा मूळ आधार आहे. कोणताही अल्प विकसित देश जोपर्यंत कृषी उद्योगाचा विकास करीत नाही, तोपर्यंत त्या देशाचा आर्थिक विकास होत नाही.

संशोधक

कृषी व उद्योग यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध असतो. तसेच आर्थिक विकासाच्या ह्या दोन प्रेरक व संयुक्त शक्तीही आहेत. म्हणूनच डॉ.पंजाबराव देशमुखांचे असे म्हणणे होते की, 'कृषी ही औद्योगिकरणाचा आधार आणि आर्थिक विकासाचे भांडवल आहे.'^६

५. भारत षक समाजाची उद्दिष्टे :

दि.७ फेब्रुवारी इ.स. १९५५ रोजी स्थापन झालेल्या भारत कृषक समाज या अखिल भारतीय संघटनेची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे होती.

- १) शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक आदी प्रश्नांचे अध्ययन करणे.
- २) सरकार व इतर संस्थांच्या सहकार्याने शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याचे शिक्षण देणे. तसेच कृषिविषयक उपयुक्त अशा नवनवीन प्रयोगांची माहिती करून देणे.
- ३) सर्व कृषकांच्या कल्याणार्थ राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कृषिविषयक धोरण आखणे.
- ४) कृषिविषयक प्रदर्शनी, चर्चासत्रे, संमेलने व समारंभ आयोजित करणे.
- ५) भारतातील विविध राज्यातील तसेच विदेशातील शेतकऱ्यांना परस्पर भेटीगाठीची सुसंधी प्राप्त करून देऊन त्यांच्यात परस्परबांदल सुहृदभाव व समजूतदारपणा निर्माण करणे.^७

६. भारत कृषक समाजाचे स्वरूप :

कृषकांच्या प्रगतीतून डॉ. पंजाबराव देशमुख भारताची प्रगती मोजत होते. कृषक गरीब आहे. कृषक निरक्षर आहे. भारत अशांत आहे. कारण भारतीय कृषक विघटित आहेत. त्यामुळे अन्यायाला सामोरे जाण्याची ताकद संघटनेशिवाय निर्माण होऊ शकत नाही हे भाऊसाहेब ओळखून होते. एकदा आपल्या भाषणात डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणाले होते की, "भारतातील शेतकऱ्यांनी लोकशाहीच्या युगात आपली श्रेष्ठ संघटना निर्माण करून साधिक शक्तीने आपले प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे."^८ इ.स. १९४८ व इ.स. १९५१ मध्ये डॉ.पंजाबराव देशमुखांनी स्वतः अमेरिका, सो. रशिया व युरोपातील अन्य देशांचा दौरा केला असता येथील कृषी संघटना किती प्रभावीपणे कार्य करू शकतात हे त्यांच्या लक्षात आले होते. भारतीय शेतकऱ्यांचा अखिल भारतीय संघटनेशिवाय भाग्योदय होणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. डॉ.पंजाबराव देशमुख म्हणतात, "राष्ट्रीय स्तरावर शेतकऱ्यांची संघटना प्रस्थापित

संशोधक

करणे आवश्यक आहे. याप्रसंगी कोणत्याही राज्यात शेतकर्यांची संघटना नाही. म्हणून केंद्रीय कृषी मंत्रिमंडळाने एका बैठकीमध्ये कृषकांचे संघटन बनविण्यासाठी प्रस्ताव ठेवला आहे. या संघटनेमध्ये सर्व राज्यांच्या कृषिमंत्र्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधीत्व करावे. या संघटनेत सहकार, पशुपालन, मालगुजारी आणि भूमी सुधारणा या विभागातील शेतकऱ्यांना प्रतिनिधीत्व द्यावे. याशिवाय हे संघटन तयार करण्यासाठी प्रस्तुत प्रतिनिधींनी दहा रूपये शुल्क रूपाने द्यावे."^९

१२ ऑगस्ट १९५२ रोजी गोकुळाष्टमी होती. या शुभमुहूर्तावर डॉ. पंजाबराव देशमुखांचा भारताचे केंद्रीय षिमंत्री म्हणून शपथविधी झाला होता. कृषकांचा अनभिषिक्त राजा षिप्रधान भारताचा कृषि मंत्री झाला होता. "भारताचा षिमंत्री हा षकपुत्रच असावा."^{१०} ही म. गांधीची अपेक्षा तंतोतंत खरी ठरली होती. षिमंत्री असताना भाऊसाहेबांनी १५ व १६ जुलै १९५४ रोजी श्रीनगर येथे सर्व घटक राज्यांचे षी, सहकार व पशुपालन खात्याचे मंत्री, तज्ज्ञ व षकांचा मेळावा भरविला होता. डॉ. करणसिंग या कृषक मेळाव्याचे अध्यक्ष होते. त्यावेळी १६ जुलै १९५४ रोजी या कृषक मेळाव्यात डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणाले, "सर्व व्यवसायामधील व्यक्ती वेळोवेळी आपल्या समस्या, आवश्यकता आणि उेशांच्या पुर्ततेकरिता विचारविनिमय करण्यासाठी एकत्रित येत असतात. त्यामुळे त्यांच्या विचारांची देवाणवाण केल्या जाते. विभिन्न स्तरावर त्यांच्या संस्था आहेत आणि हे लोक आपल्या संस्थाद्वारे आवाज उठवित असतात. त्यामुळे त्यांच्या मागण्या पूर्ण करता येतात."^{११}

आपल्या या भारत देशात केवळ शेतकऱ्यांसाठी संघटना नाही. ही बाब त्यांनी लक्षात आणून दिली होती. आपल्या देशाचा मुख्य व्यवसाय कृषी उद्योग आहे. त्यामुळे कृषी संघटन आवश्यक आहे. असे हृदयस्पर्शी भाषण करून भारतातील शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्या व योजना षक मेळाव्यात मांडल्या होत्या. मेळाव्यातील उपस्थित असलेल्या प्रतिनिधीशी जिव्हाळ्याने विचार करून भारतीय कृषक संघटना निर्माण करावी, अशी डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी त्यांना आग्रहाची सूचना केली होती. आपल्या या ऐतिहासिक भाषणाचा समारोप डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी अन्नहम लिंकनच्या पुढील शब्दांत केला होता. ज्यांचे हितसंबंध केवळ कृषिशीच निगडीत असतात. तेच कृषक राष्ट्रीय हिताचे अस्सल वारस होत. राष्ट्रीयतेच्या योग्य भावना प्रकट करण्यास तेच खरे विश्वसनीय असतात. जमिनीत

खपणाच्यांनाच सर्वात बलवान, स्वतंत्र व सदाचारी समजावे. त्यांच्याच निष्ठा देशाशी बांधलेल्या असतात. त्यांचेच स्वातंत्र्य आणि निष्ठा अखंड बंधनांनी बद्ध असतात."^{१२}

डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या भाषणाचा त्यांना अभिप्रेत होता तो हेतू सफल झाला होता. या षक मेळाव्यात भारत कृषक समाज (Indian Farmer's Forum) नावाची अखिल भारतीय संघटना स्थापन करण्याचा निर्णय झाला. कृषक भारतीय समाजव्यवस्थेचा कणा आहे. तोच दुबळा बनला तर भारताची समाजव्यवस्था व स्वातंत्र्य धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून कृषक समाज जोपर्यंत जागृत होत नाही, तोपर्यंत भारत संपन्न व बलवान राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात येणार नाही, त्याची जाणीव डॉ.पंजाबराव देशमुखांना झाली होती. भारत कृषक समाज ही अखिल भारतीय संघटना निर्माण करण्याची दृष्टी व संधी प्राप्त करून दिल्याबद्दल अधिवेशनास आलेल्या कृषक प्रतिनिधींनी डॉ.पंजाबराव देशमुखांना धन्यवाद दिले व त्यांचीच या नवोदित भारत कृषक समाजाचे संस्थापक अध्यक्ष म्हणून एकमुखाने निवड केली होती. लवकरच भारत कृषक समाजाची घटना तयार होऊन ७ फेब्रुवारी १९५५ रोजी रजिस्टरही झाली.^{१३} लगेच ३ एप्रिल इ.स. १९५५ रोजी भारतीय कृषकांचे एक भव्य अधिवेशन भारत कृषक समाजातर्फे आयोजित करण्यात आले होते.

दिल्ली राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री.ब्रम्हप्रकाश चौधरी व विकासमंत्री श्री.गोपीनाथ अमान यांनी भारत कृषक समाजाचे पहिले अधिवेशन दिल्ली राज्यात भरविण्यासंबंधी दिलेल्या हार्दिक आमंत्रणाचा मोठ्या आनंदाने स्वीकार केला होता. १ ते ५ एप्रिल १९५५ पर्यंत हे अधिवेशन नवी दिल्लीतील 'ताल कोटरा' या विभागात उत्साहाने संपन्न झाले. या अधिवेशनाकरिता संपूर्ण भारतातील एकूण १६ राज्यांतून ४५० पेक्षाही अधिक कृषक प्रतिनिधी उपस्थित राहिले होते. भारतीय कृषकांच्या या पहिल्या अधिवेशनाला एकत्व, बंधुत्व, सामंजस्य व सद्भाव या उदात्त भावनांचे सर्वकाल अधिराज्य होते. भारतीय कृषकांचे पहिले अधिवेशन भरविण्याचा मान आपल्या राज्याला मिळाला. याबद्दल दिल्ली राज्यातील शेतकऱ्यांना किती आनंद झाला याचे वर्णन करताना श्री.ब्रम्हप्रकाश चौधरी म्हणतात, आपल्या राज्यात भारतीय कृषकांचे पहिले अधिवेशन भरणार हे ऐकून शेतकऱ्यांना अत्यानंद झाला. उत्साहात अनेकांनी अनेक सूचना केल्या. कोणी म्हणाले, "खेडे विभागातच हे अधिवेशन भरविल्या गेले पाहिजे,

कोणी सुचविले, लाल किल्ल्याशिवाय दुसरी कोणतीही जागा या ऐतिहासिक अधिवेशनाकरिता योग्य ठरणार नाही. "१५ त्याचवेळी दिल्लीतील भारतीय कृषी अनुसंधान शाळेचा सुवर्ण महोत्सवही श्री.ब्रम्हप्रकाश चौधरीनी साजरा करून घेतला. या सुवर्ण महोत्सवात डॉ. पंजाबराव देशमुखांना आणि घटक राज्यातील कृषकांनाही भाग घेता यावा हा त्यांचा हेतू होता. भारत कृषक समाजाचा अल्पकाळातच प्रचार व प्रसार झाला.

७. भारत कृषक समाजाचे कार्य :

या जागतिक कृषी प्रदर्शनीमुळे प्रवेश शुल्क म्हणून भारत कृषक समाजाला एकूण ५० लाख रूपये मिळाले होते. ती मिळालेली रक्कम भाऊसाहेबाने भारत कृषक समाज भरभक्कम करण्यावर खर्च केला होता. भारत कृषक समाज स्थापन झाल्यापासून तीन वर्षांच्या अल्पकाळातच देशातील सर्व राज्यात राज्यशाखा उघडण्यात आल्या होत्या. महाराष्ट्र, पंजाब, मध्यप्रदेश या राज्यात तर जिल्हा, तालुका पातळीवर भारत कृषक समाजाच्या शाखा सुरू झाल्या होत्या. भारत कृषक समाजाची सदस्य-संख्या दिवसेंदिवस वाढतच होती. आजीवन सदस्य शुल्क ११० रूपये असून संबंध भारतात इ.स. १९६५ पर्यंत एकूण ९००० आजीवन सदस्य नोंद झाली होती. संपूर्ण भारतातून आजीवन सदस्य संख्येत महाराष्ट्र प्रथम, पंजाब द्वितीय, मध्यप्रदेश तृतीय व मद्रास चतुर्थ क्रमांकावर होता.

आज भारत कृषक समाजाचे दिल्ली येथे 'डॉ.पंजाबराव देशमुख कृषक भवन' नावाचे कार्यालय आहे. हे भारत कृषक समाजाचे संपूर्ण भारतातील मध्यवर्ती कार्यालय असून अनेक राज्यात मुख्य कार्यालये आहेत. महाराष्ट्रातील भारत कृषक समाजाचे कार्यालय जळगाव येथे आहे. जळगाव येथील 'कृषी भवन' म्हणून हे कार्यालय ओळखले जाते. जळगाववरूनच 'कृषक समाचार' नावाचे एक भारत कृषक समाजाचे नियतकालिक सुरू आहे. भाऊसाहेबांचे जळगाव येथील भारत कृषक समाजावर अतिशय प्रेम होते. ते जळगावला भारत कृषक समाजाचे मक्का मदिना म्हणत असत. त्यावेळी जळगावमध्ये भारत कृषक समाजाचे नऊ हजार सदस्य होते. "१६

इ.स.१९८३ मध्ये भारतात भारत कृषक समाजाचे एकूण ३९००० आजीवन सदस्य व कुटुंब सदस्य होते. महाराष्ट्रातील सदस्य संख्या ९००० होती. महाराष्ट्रातील जळगाव-जिल्ह्यात ३००० शेतकरी आजीवन सदस्य होते. सर्वसाधारण सदस्यांची एकूण संख्या भारतात १० लाख

संशोधक

होती. भारताची शेतकरी संसद Peasants Parliament डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी उभी केली होती. भारतात प्रथम 'भारत कृषक समाज' या अखिल भारतीय शेतकरी संघटनेची स्थापना करणारे डॉ. पंजाबराव देशमुख हे पहिले व्यक्ती होत. आज ही अखिल भारतीय संघटना स्वबलावर आत्मविश्वासाने एकेक पाऊल पुढे टाकत आहे.

साम्यवादी तत्वज्ञानाचा प्रणेता कार्ल मार्क्सने जगातील कामगारांनो संघटित व्हा अशा प्रकारची घोषणा करून कामगारांच्या जीवनात मौलिक असे परिवर्तन घडवून आणले होते. त्याच धर्तीवर डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी "जगातील शेतकऱ्यांनो संघटित व्हा" हा मंत्र शेतकऱ्यांसाठी देऊन क्रांतीसाठी शेतकऱ्यांना सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता. "शेतकऱ्यांसाठी बँका स्थापन करण्यात आल्या होत्या. तसेच शेतकऱ्यांना अमेरिका, रशियात फिरवून आणून आणि जागतिक पातळीवर शेतकऱ्यांना अमेरिका, सो. रशियात शेतकरी प्रदर्शन, जत्रा, मेळावे आदी भरविण्यापर्यंत त्यांनी कार्य केले होते. "१७

भारताचे माजी उपराष्ट्रपती श्री. बी.डी. जत्ती डॉ.पंजाबराव देशमुखांच्या कार्याविषयी म्हणतात की, "शिक्षणप्रसार व षिविकास यावर देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे, हे दूरदृष्टीने ओळखून त्यांनी आपले सारे जीवन या कार्यासाठी झिजविले. श्री.शिवाजी शिक्षण संस्था आणि भारत कृषक समाज ही डॉ. पंजाबराव देशमुखांची जिवंत स्मारके आहेत. "१८ शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी त्यांना स्वतःच्या हक्कासाठी, लढण्यासाठी, जगण्यासाठी, स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठविण्यासाठी शेतकऱ्यांना एक व्यासपीठ असावे, असा दूरदृष्टीचा विचार करून भारतात भारत कृषक समाजाची स्थापना डॉ.पंजाबराव देशमुखांनी केली होती. हे कार्य त्यांनी आपल्या राजकीय सत्तेच्या वर्तुळात राहूनच केल्यामुळे स्वभाविकपणे काँग्रेसच्या स्वभाविक मर्यादा शैली प्रश्नाच्या संदर्भात त्यांनाही पडल्या होत्या. तसेच शेतकरी वर्गाने देखील भारत कृषक समाजाला आपली हितकर्ती संघटना मानले नाही. त्यामुळे भारतात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या नंतर भारत कृषक समाजाचा विचार व्यापक पातळीवर शेतकऱ्यात मूळ धरू शकला नाही हे वास्तविक सत्य आहे.

८. संशोधनाचे निकर्ष :

डॉ.पंजाबराव देशमुखांनी भारत कृषक समाज ही अखिल भारतीय संघटना स्थापन करून भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या व प्रश्न दिल्लीपर्यंत मांडण्याचा प्रयत्न केला होता.

संशोधक

तसेच भारतीय शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात संघटित करून त्यांच्या जीवनात अमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणले होते. संपूर्ण कृषक विकासाचा ध्यास हा त्यांचा श्वास होता. त्यामुळे त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्यच कृषक विकासासाठी व्यतीत केले होते. या शोध निबंधातून आलेले निकर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भारत कृषक समाज या संघटनेतून भारतातील तरूणांची एक नविन पिढी निर्माण केली होती. तसेच भारतीय शेतकऱ्यांना प्रगत कृषी शिक्षण देणे व कृषिच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती करून देणे हे भारत कृषक समाजाचे मूळ उद्दिष्ट होते.
२. डॉ.पंजाबराव देशमुखांनी स्थापन केलेल्या भारत कृषक समाजाच्या माध्यमातून भारताच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विकासाला चालना मिळाली. शेतकऱ्यांचा आर्थिक व सर्वांगीण विकास करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.
३. शिक्षणप्रसार व कृषिविकास यावर देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे हे लक्षात घेऊन डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी भारत कृषक समाज ही संघटना निर्माण केली होती. तसेच शिक्षण, कृषी, सहकार अशा कितीतरी क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करून यांनी जनतेला सुखी करण्याचा प्रयत्न केला.
४. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी स्थापन केलेल्या भारत कृषक समाजातील कार्यावरून भारतातील शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनविले. शेतकऱ्यांचा विकास हाच देशाचा आर्थिक विकासाचा मार्ग दाखवून दिला. आर्थिक विकासाची त्याला जोड असल्याने शेतकऱ्यांमध्ये आत्मविश्वास जागृत झाला.

संदर्भ ग्रंथाची यादी :

१. नागपुरे, ना. पां., कदम, के. ब., मोहोड, पु. ब., : (संपा.) डॉ. पंजाबराव ऊर्फ भाऊसाहेब देशमुख, विविध गुणदर्शन, अमरावती, १९६५. पृ. १८.
२. सावरकर सुदाम, (निमंत्रक), शेवाळकर राम, व इतर : (संपा.), लोकमहर्षी भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव

देशमुख गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्ती मंडळ, मुंबई, १९९९. पृ.१९.

३. नागपुरे, ना. पां., कदम, के. ब., मोहोड, पु. ब., : (संपा.) पूर्वोक्त. पृ.३५.
४. कित्ता.
५. सावरकर सुदाम, (निमंत्रक), शेवाळकर राम, व इतर : (संपा.), पूर्वोक्त. पृ.६२.
६. ढाले रविंद्र, : डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक आर्थिक विचार, नभ प्रकाशन, अमरावती, २००९, पृ.९.
७. काळे या. मा. : वह-हाडचा इतिहास (१८०३-१९०२), प्रकाशक, यादव माधव काळे, बुलढाणा, १९२४, पृ. २५६.
८. देशमुख कल्पना, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे सामाजिक योगदान, प्रकाशक, प्रदीप मुळे, नागपूर, १९६७, पृ.०.
९. ढाले रविंद्र, : पूर्वोक्त. पृ. २६९.
१०. देशमुख कल्पना, पूर्वोक्त. पृ. ०.
११. करपे राजाभाऊ नारायणराव, मराठवाड्यातील शेतकरी चळवळ (१९४८-२०००), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २, पृ.१८.
१२. कित्ता.
१३. मोहिते वीर उत्तमराव, : जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता-लोकनेता ड. पंजाबराव देशमुख, मराठा विज्ञान मंदिर, अमरावती, १९८३ पृ.११५.
१४. सावरकर सुदाम, (निमंत्रक), शेवाळकर राम, व इतर : (संपा.), पूर्वोक्त. पृ.८८.
१५. मोहिते वीर उत्तमराव, : पूर्वोक्त, पृ.४२८.
१६. देशमुख मा. म., : राष्ट्रनिर्मते, शिवभारती प्रकाशन, नागपूर, १९९२. पृ.८३.
१७. एन.पी. नागपुरे आणि इतर, : (संपा.), केचे मधुकर, भाऊसाहेब एक जमाखर्च, ड. पंजाबराव देशमुख यांचे विविध दर्शन, अकोला १९९२, पृ.८३.
१८. कित्ता.

WEB BASED LIBRARY SERVICES

Dr. Vidhya Sharad Modi

Librarian, Arts and Commerce College, Phondaghat.

Corresponding Author - Dr. Vidhya Sharad Modi

DOI - 10.5281/zenodo.7179928

Abstract:

Internet and the World Wide Web (WWW) are new media platforms that provide greater efficiency and speed to the delivery of information than anything else that is available today. A library has been able to store, retrieve, and communicate information in a more efficient and effective manner by using the Internet and web technology. With more and more libraries aiming to provide their services in a digital environment, the ease of access to remote library resources is making it more realistic and attractive for users to use electronic information sources as a means of providing their services. Web-based services are examined in this paper, as well as the reasons they are so popular. There have been several web resources highlighted. A discussion of the future and conclusion was also conducted at the end of the paper.

Keywords: *Web Based Services, Need & Future of Web Services.*

Introduction:

The advent of the Internet, and specifically the World Wide Web, which is one of its major services, has changed the way people communicate, learn, teach, do business, find employment, educate and seek healthcare. The 21st century publishing and information delivery system has been significantly affected by it. Libraries too have been transformed by applications of internet and web technologies, which have changed how information is provided to users and how they operate. In order to promote education and research, libraries play a vital role. In addition to having access to information sources and databases located all over the world, this technology enabled users to access various sources of information. The library is now accessible from anywhere at any time. Physical library visits are not required, nor is there a

time limit. The availability of computer content on desktops has been made possible by technology and web-based services. There are several different kinds of software available to provide web-based library services. The library portal is one type of software that facilitates access to web-based library resources. A web-based library portal provides access to the library's web-based resources, which are provided primarily through library portals. A library's multiple databases can be accessed through it, providing integrated access to metadata. Users can customize their info resources by choosing and viewing information they find useful in person on a single webpage that gathers a variety of useful information resources.

World Wide Web:

As part of the Internet, you can access the World Wide Web. An internet

browser is a method of accessing web pages containing integrated information via an internet connection. In the World Wide Web, interlinked documents are accessible locally and remotely through a network of internet servers. The Internet provides computer users with a wide range of data on a large number of subjects, through a worldwide network of connected machine-readable text files. There are several ways to provide information, including text, hypertext, pictures, sounds, and using net news groups. Internet Explorer, Firefox, etc., are client programs required to access web-based information. The Internet transmits data using the http protocol language. Links to other web pages can be found on every web page on the web. Hypertext is a method of linking words and information on a page by highlighting one or more of the items on the page.

Web Based Library Services:

In terms of World Wide Web, Internet, and online, WEB is the most popular term. There are several components to the communication method, such as the Internet and the WWW. Links to other pages will be included in every page, in addition to data. Among the pages are different words or sequences of words highlighted, along with other information related to them. Hypertext is a service that links one item with another and provides a link between them. In order to display a new page, the browser connects to the web server at the location of the link, requests the new page, and then displays it. The WWW could represent an intermediate type between recorded and unrecorded communication and knowledge transfer. In the early stages of the development of this medium, its dynamics have not been fully defined. Today, the web is the perfect

medium for providing information because of the tremendous increase of information and the changes in user behaviour. We will fancy the type of internet there are some common facilities.

Need of Web Based Library Service:

There are many qualities that are required of library services on the internet, just as there are in traditional references: accuracy, promptness, courtesy, and knowledge about the information that is required. In addition to providing convenience, it saves users time and travel costs and helps them answer reference questions in their own time. As a result, these services can be provided 24 hours a day, 7 days a week, without being restricted by traditional opening hours. Using electronic library services may have some disadvantages, such as not having the option of face-to-face contact, but there are many advantages as well, the greatest of which is that many more people are able to benefit.

Web Based Library Service:

Libraries with digital services manage and develop their websites, electronic resources, and staff. A service that allows users to access information electronically, such as through email or web forms, can be broadly defined as 'an electronic means of accessing information'.

Library Webpage:

As a gateway to finding information about a library, library webpages function as gateways to locating information about libraries. In addition to providing access to the metadata of a library's various databases, e-journals, and library catalogues, it also provides detailed information about a library by integrating

the metadata of these sources. In addition, it provides access to all computer-based services, such as library collection, library timing, library working hours, list of subscribed online journals, CAS/SDI/Reference services, popular documents that are circulated, reserved, and received feedback from users, etc. Among the services a library offers is the time and location of its collection. A library webpage provides libraries with an easy way to advertise their services and facilities globally.

Web OPAC:

A Web OPAC is a library catalogue that can be accessed online. The URL of Web OPAC will enable users to access the desired information anywhere in the world, at any time. A user can access bibliographic information about holdings in a particular library's collection by using this tool. It is organized based on the subject content that is given a call number for library books. Web OPAC offers a variety of services including library catalogues, search facilities for whole databases, and restricted access for groups of users and guests.

Bulletin Board:

Bulletin boards are electronic communication forums where people post articles and messages about a common topic. Users can leave or retrieve messages by calling in. Bulletin boards can be used to send messages to all members or to specific members. In several libraries, bulletin boards are used as an integral part of their internet-based library services. As an interactive interface for suggestions on library activities and services, bulletin boards can also be used as a bulletin board. In addition, it can be used as a means of disseminating library services.

Access to Database:

There are several publishers today that provide native access to their databases via web-based, network-based solutions. Among the most popular databases are Silver Platter, Cambridge Scientific Abstracts, and Institute for Scientific Information. Publishers of journals have also begun offering electronic versions of their journals, such as Elsevier. It is possible for large research and development libraries to make use of these developments and provide their users with access to key databases and electronic publications through desktop computers. Libraries have an assortment of ROM databases installed on their CD server/towers in addition to the outwardly purchased databases. Databases are delivered over the internet by companies such as Dialog, Lexis-Nexis, and ERIC. In this way, libraries that subscribe to these databases are now able to access them over the Internet.

Electronic Selective Dissemination of information:

Using an electronic SDI service, faculty members can receive current information of interest directly to their desktops. It is a service that searches monthly the Research Interest Profiles (RIPs) on the latest updates of EDBs in a batch mode and emails the results to faculty members. In addition to providing current awareness, this service has also had a significant impact on acquiring information sources, sharing resources, and acquiring reprints from the library. By hyper-navigating the active link, library users can trace the different tasks followed to provide E-SDI services on the web through the existing library environment. A general definition of E-SDI is that it involves matching the user's profile to the

material, notifying the user of feedback he or she gives, and modifying the user's profile accordingly. The next few links outline the process of delivering the output, an answer to frequently asked questions, feedback from users, statistical information about the service, and a figurative representation of the process.

Ask-A-Librarian:

Web-based Ask-A-Librarian services are question and answer services. Users may submit questions through the service's website or via an e-mail address. An individual expert answers the query once the query has been read by a service, providing actual information or a list of resources to answer the query. Users can either receive responses by email or by browsing the internet so they can access them after a certain period of time.

Web Based User Education:

Guides and teaching tools may be found all over the web due to the ease of updating, accessing, and printing them. Users benefit from a high degree of interactivity and flexibility when educating themselves on the web. Using web-based user education, library websites will impart instruction to users in the following areas:

- Basic library skills coupled with a glossary of library terms;
- Locate books, magazines, and other library materials using Library OPAC/Web OPAC;
- A description of how to search fixed storage databases, online databases, and other alternative electronic resources; and
- Searching internet resources through search engines and using Boolean operators are all included in the subject search training.

News Group:

These are online discussion groups covering a wide variety of topics. In order to view and post messages in newsgroups, you must use a program called a newsreader. With newsgroups, readers can choose the topics they want to discuss instead of being limited to mail lists or chat rooms. Scientists and professionals can benefit greatly from them. In order to enhance the knowledge base of organizations, special libraries should provide opportunities for users to participate in newsgroups. Staff members can post messages in the appropriate newsgroup to discuss library issues, new technologies adopted in libraries, and so on.

Great Reader's Advisory Services Found on the Web:

The reader's advisory service is closely related to reference services, but is often neglected in libraries due to a lack of staff. Reader's advisory librarians are rewarded when patrons return books, just as reference librarians gain great satisfaction from answering reference questions. The provision of reference services does not have to be confined to in-house operations. It is possible to offer this service on the library's website. New fiction, mysteries, nonfiction, etc., are all recommended and reviewed by the staff member. An online form allows readers to submit their own book reviews for publication on the site, and a search function allows visitors to find book reviews of specific titles. Links to web sites of interest to readers can be found as well as information on local book talks and book clubs.

Virtual Library Tours:

Virtual library guides can be found on the websites of libraries, providing information about the collections, services, and infrastructure available in the libraries. In order to present a tour of the library, maps and floor plans, departmental maps, and photographic views are used together with maps and floor plans. On main campus Web sites, virtual library tours are beginning to replace image maps with new technologies such as QuickTime movies.

Real Time Services:

The live reference service is an exciting way that libraries are offering digital reference services more and more nowadays. Using these services, users will be able to interact with a real, live reference librarian at any time, from anywhere in the world, which is an interactive, real-time service that allows them to talk to a librarian in real-time. The librarian can collaborate with the user using chat technology, and unlike with email reference, he or she can ask the user for clarification or elaboration before answering the question. Users can receive immediate feedback from the librarian on how they feel their question has been answered to their satisfaction based on Internet searches and websites pushed onto their browsers.

Gateways:

The term gateway refers to a facility that facilitates access to network-based resources in a specific field. An enhanced service is provided through a web-based interface that provides search facilities and indexes of resources. Hand cataloguing is done for information provided by gateways. A wide range of subjects are covered by subject gateways, but some areas, such as music and religion,

are currently unassigned. The following are some well-known gateways:

- IPL (Internet Public Library),
- BUBL (Built Board for Libraries),
- NISS (National Information Services and Systems),

Electronic Journals:

The collection of electronic journals in a library that provides web-based services makes up a large part of its collection. There are a large number of journals available electronically today - some of them are full text while others contain only the name and abstract of the journal. An advantage of electronic journals is their constant updating and accessibility, but a disadvantage is that copyright laws are easily broken. There are many formats available, including bitmaps, PostScript, PDF, ASCII, SGML and HTML. CD Rom, emails, and web pages may be used to deliver library services to users. There are some international societies and associations that provide access to all their publications through their own digital libraries. Subscribers can access services offered by societies or associations.

The Future of Web Based Services:

Web services for libraries will continue to grow, with more journals and indexes offering full-text content. Those without full-text content will link to external resources. Through cataloguing, databases, or vendors, full-text periodicals will be more easily accessible via bibliographic search. More Web forms will be available for the user to provide feedback, and perhaps a virtual librarian will be available to interact with the user in real-time chats or video conferencing sessions. There is an incentive to deliver more documents through distance

education or to users, to save on interlibrary loans, and to provide convenience to users. It will be popular to purchase information resources through creative consortia. Modules and tutorials designed for user education, particularly to support independent exploration of library and Web resources. In order to prevent Word users from saving print documents as XML, someone has to figure out how to make them think in terms of the Web and not print space when saving print documents. The use of XML as a method of controlling page appearance and behaviour will be embraced by all, but it will take some time for people to figure out how to utilize it and we will have to keep an eye on new trends that will emerge.

Conclusion:

Libraries have the primary function of providing quality information services to their users to satisfy their needs with the right information at the right time. There is a trend toward web-based library services. The main purpose of our library remains the same regardless of how we transfer service, namely helping users find, evaluate, and use information effectively. A librarian may be able to serve their techno savvy users better with web-based library services, helping meet these challenges. There is an important role for

librarians to play in the learning community, both as collaborators and coaches, in order to help students find the information they need, teach them how to conduct a successful search, and help them judge the quality and usefulness of the information that they come across.

References:

1. Bhatnagar, A. (2005). Web Based Library Services. *3rd Convention PLANNER*.
2. Chintha, N. (2013). A Study of Web Based OPACs Services in India. *eLibrary Science Journal*.
3. Deka, P. K. (2007). Web Technology for Library in Digital Environment With Reference to College Libraries of Guwahati. *5th Convention PLANNER*.
4. Kumari, N. (February 2016). Web - Based Services in Library and Information Science. *IJNGLT*.
5. Martin, S. P. (July- September 2016). Web Based Library Services - An Overview. *International Journal Of Library Science And Information Management*.
6. Yuvraj, M. M. N. G. M., & Jadhav, G. (2001). Weblog: Emerging Trend In Academic Libraries For Disseminating Information.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ९ - डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ९

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ● डॉ. बळवंत टी. दाभाडे ● डॉ. मनोहर आर. कोंडागुर्ले

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

INDEX

1. **Modern Libraries: The Need of 21st Century**
- Manohar Ramulu Kondagurle ----- 5
2. **Annihilation of Casteism in 21st Century Reality or Myth**
- Dr. Santosh Bansod ----- 8
3. **Availability of E-Resources and Services in the Grant in Aid College Libraries in Chandrapur District affiliated to the Gondwana University, Gadchiroli : A Study**
- Mohan Shashikant Ratkanthiwar ----- 13
4. **Changes in Communication and Technology in 21st Century**
- Dr. Vidhya Sharad Modi ----- 20
5. **Locating Tribal Life and Culture in Gopinath Mohanty's *Paraja***
- Dr. Dharmapal Babaji Fulzele ----- 24
6. **21st Century Challenges of English Language Teaching in Rural Areas and Suggestopedia**
- ASHUTOSH MANOHAR POPATE ----- 28
7. **National Education Policy 2020 and Implications on Higher Education in Rural India**
- Dr. Prem Bhagwan Acharya ----- 32
8. **Health Tourism in India: 21st Century**
- CMA(Ms.) Shameem Memon ----- 37
9. **Role Of Women Entrepreneurs in Micro, Small and Medium Enterprises(MSMES) in India in 21st Century**
- Neha Abhishek Singh ----- 43
10. **ACCESSIBLE OPPORTUNITIES AND CHALLENGES FACED BY SCHEDULED CASTE ENTREPRENEURS IN WESTERN MAHARASHTRA**
- Dr. santoshkumar B. Yadav Rahul Uttam Bansode
- Sudha Sambhaji Kamle ----- 49
11. **Twenty-first century Libraries**
- Dr. Swati S. Shambharkar ----- 60
12. **CONSTITUTIONAL MANDATE AND ANNIHILATION OF CASTE**
- Dr. Umesh N. Udupure ----- 64
13. **Assessment of The Job Satisfaction of Asha Workers in Corona Pandemic 2019 (Study of ASHA workers from Nanashi PHC, Nashik)**
- Prof. Chandraprabha Tryambak Nikam ----- 73

Changes in Communication and Technology in 21st Century

Dr. Vidhya Sharad Modi

Librarian, Arts and Commerce College,
Phondaghat. Tal. – Kankavli, Diat.- Sindhudurg, Pin.-416601
Mob. 9423053392, Email- vmodi018@gmail.com

Abstract :

As a part of this document, we also provide a brief overview of how different technology methods are used to facilitate communication. A brief overview of some of the most popular technologies for communication is also presented in this chapter. The communication costs, speeds, and time invested are also included in the report as well as the life essentials such as cost, speed, and time. Briefly discussed are the changes that occur and the experiences that an individual experiences when using different methods. Human interaction is well described as an important aspect of development in communication as well as accessibility and style changes.

Keywords : Communication, Technology, Information, Artificial Intelligence, Cloud Computing, Media and media consumption.

I. Introduction :

Man being a social animal communication is a vital part of human life since Stone Age. The Origin of Speech revolutionized the Human Communication around 500,000 BC. The use of symbols and language is the key factor for communication since then. All the technologies developed till date work on this very principle. According to the Oxford Dictionary Communication simply means “the activity or process of expressing ideas and feelings or of giving people information” [4]. Thus, any means used for sharing data or information can be considered as communication technology. Technology has drastically changed the way

humans communicate. The advancements are even resulting in extinction of traditional methods of letters, telegraphs and even simple voice calls. The human being has advanced and vast options for means of communication with the help of technology. The research paper will discuss how technology has remarkably changed the communication.

II. Nature of Communication :

The nature of communication can be basically classified into three-

1. Immobile Communication: The first written communication in ancient world was possible by invention of pictographs and petroglyphs. These communication styles were immobile as they were carved over the stone, cave or rock surface.
2. Mobile Communication: The second communication method was possible due to discovery of paper, making it possible to transfer documents from one region to other enabling the mobility of data.
3. Telecommunication: The third and well-known communication means is the one that we use today. Communication over large distances by means of electronic waves and signals facilitating to reduce time required for communication.

III. Advancements in Communication and Technology:

Advancements in the communication can be stated depending upon the nature and styles of communication.

A. Immobile Communication:

1. Petroglyphs: It is called Petroglyphs when information is carved over earth surfaces, such as rock surfaces or cave surfaces. There were quite a few advantages to this type of immobile communication, but it was not able to be utilized for a long distance communication.
2. Pictograms: Symbols are used to represent a concept, activity, object, or event by illustrating what they mean through symbols. An idea is basically represented by means of a drawing which is a representation of that idea. Pictograms, on the other hand, are able to tell an event's chronological history.

B. Mobile Communication :

In mobile communication, the drawbacks of immobile communication have been overcome. In the 15th century, the invention of paper led to the invention of the printing press, which made it possible to transfer documents and information between locations. As a result, information reached overseas, enhancing communication due to the uniformity of the language. As a result of the discovery of paper, means of communication such as letters, newspapers, and posters were created. Communication using these methods is tilted date rather than immobile communication.

C. Telecommunication :

The transmission of signals or information over distance was used from prehistoric times by means of smoke, drum-beats or flags. In the 19th century, we witnessed a change in technologies for communication that was a result of the advancement of science and technology.

1. Telegraph: Samuel Morse and other inventors developed Electric Telegraph/Telegram in the 1830s and 1840s. Telegraph worked on a simple principle of transmitting electrical signals over a wire laid between stations. This invention

revolutionized the long-distance communication, overcoming the drawbacks of both immobile and mobile communication. Later, Samuel Morse came up with a code that assigned a set of dashes and dots to each letter to English Alphabet. This code helped the simple transmission of complex messages across telegraph lines. Transmission of audio or video messages was not yet invented.

2. Telephones: Landline Telephone was first invented by Alexander Graham Bell in 1876. It is a telecommunication device that permits two or more individuals who are at long distances to converse. It works on simple concept of conversion of sound or human voice into electronic signals and transmission over large distances by means of cables.
3. Gramophone: Phonograph or Gramophone was invented by Thomas Edison in 1877. It works on the principle of mechanical recording and reproduction of the sound. The sound generating waveforms were recorded by impressing the physical deviations over surface of disc. For recreation of the sound a stylus was moved over impressed surface to cause vibrations and thus generate sound.
4. Fax: Alexander Bain invented the fax or telecopying machine in 1843. Electric printing Telegraph or fax operated on basic principle of conversion of document into scanned material in format of image, which was later converted to bitmap. This bitmap was later transmitted through telephone lines by means of audio frequency.
5. Radio: Communication by means of radio waves is called Radio Technology. Radio waves or Electromagnetic waves have frequency between 30 Hz to 300 GHz. They are generated by the Transmitters and received by the Receivers by means of

Antennas. Even Radio was limited to transmission of audio messages or information over long distances. It is vast field that lead to other inventions such as Radar, Television Broadcasting, Satellite communication and cell phone communication.

6. Television: The invention of Television catalyzed the communication technology. The transmission of moving images, which consists of still images arranged in sequential order, displayed on TV screens along with audio is the advancement of Radio technology. The Terrestrial Television, over-the-air (OTA) television was earlier used before Television broadcasting. The advanced development of television Technology today is the Satellite Television. The set-top box which receives direct broadcast from the satellite helps us run the ordinary television. The Satellite Television that permits us to watch live cricket match or news update, is a perfect example of the vast change in communication and technology.
7. Computer and Internet: Computer is a machine invented to carry out different operations or set of commands. The computer has been used since 20th century and with increasing advancements speed, power and versatility of computer humans have evolved in communication by means of technology. The use of computers brought up the invention of Internet. Computers have been in use for sharing the information and communication since the 1950s. Internet is a global network over which various computer networks connect enabling the communication over distant areas. The use of computer and internet hand in hand resulted in communication and manifestation of data in electronic format and transfer it over the World Wide

Web. The overall Communication is possible today by means of internet.

8. Mobile Phones and Smartphones: The advancements in computer resulted in development of mobiles today. Martin Copper was the first to develop a type of mobile phone in 1973. The smartphones today enable users and individuals to communicate overcoming the drawbacks of all the inventions till date. Furthermore, research taking place in the technologies may amaze.

D. Artificial Intelligence :

AI (artificial intelligence) is a technological advancement being adopted by many IT professionals. It is possible to perform functions with the most basic forms of AI, but they do not have memories. In chess, for example, they can remember the last move they made on the board, but they won't remember their previous moves. In response, they automatically respond with pre-programmed responses based on what they analyse in the moment. Their automated customer service capabilities make them a great choice. It can develop an understanding of the world around it at the next level, while it has limited memory at the level before it. A social media bot can be considered part of this category. Risk management and cyber security can be performed by IT professionals using these two levels of AI.

E. Cloud Computing :

It is a technology that allows professionals in the field of IT to store data and access resources over the internet using cloud computing. Since you only pay for the "cloud space" you actually occupy, this reduces the amount of storage and security problems, while at the same time allowing for some monetary savings.

Artificial intelligence is another advancement in information technology that is aided by cloud computing. There is a big problem with artificial

intelligence systems at the moment, which means they are almost inaccessible for some businesses due to their high price tag. It is also true that cloud computing makes machine learning tools accessible to a wider audience, opening up new possibilities in terms of innovation, thanks to the introduction of these tools.

F. Media and media consumption:

We have consumed media in a significantly different way over the past 20 years than we did 20 years ago. In the early 2000s, many tech firms were still focused on expanding communication for work through high-speed video streaming and other media consumption capabilities that are common today, while some tech firms were also focused on expanding their infrastructure for work. In addition to traditional media outlets, other media companies followed the path of expanding media options beyond them. By creating an outlet and alternative media source for LGBTQIA communities as more people went online, early tech pioneers such as Planet Out were able to accomplish this.

A massive increase in social media began following the explosion of these early new media options, new communication, and alternative media. Facebook had not even been launched in 2004 when people were on Myspace. The number of users on Facebook had grown to more than 2.26 billion by 2018, while other sites had grown to over hundreds of millions of users by the same date.

Conclusion :

All means of communication are possible today overcoming the barriers like long distance. The facility of Internet helps us gain any information on tip of our finger. The communication in any format (audio, video, and audio-video) is in use today. These advancements have helped us to overcome the problems such as speed and time when considering traditional methods. Whether it's personal or professional

reason to communicate, e has many options to choose. The latest applications such as Skype, What's App, Facebook, Twitter, and many more are helping humans' interface and communicate for the betterment of humanity. The communication methods today are even lifesaving in most of the cases. Thus, the Changes in Communication and Technology have helped humans overseas overcome the barriers of communication.

Reference :

1. Barnlund, D. C. (2008). *A Transactional Model of Communication*. New Jersey.
2. Madeleine, H. (November 2020). How has Technology Changed and Changed us in the past 20 years. *World Economic Forum*.
3. Margaret, B. W. (1996). Changes in Information Technology, Changes in Work. *TEchnology In Society*, 373-385.
4. Paul, M. L. (2005). *Visual Communication With Infotrac: Images with Masages*. Thomson Wadsworth.
5. Rao, Y. S., & Choudhary, B. K. (2008). Information Technology Services (ITS): Role of Information Practitioners. *Information Age*, 5-11.
6. Schuster, A., & Cotten, S. (2021). Information and Communication Technology Changes in Long Term Care Due to Covid -19. *Innovation Aging*, 218.
7. World, B. (1990). *The World Book Encyclopedia*. United State of America: Library of Congress.

